HUMANISTA MŰVELTSÉG PANNÓNIÁBAN

Szerkesztette
BARTÓK ISTVÁN
JANKOVITS LÁSZLÓ
KECSKEMÉTI GÁBOR

MŰVÉSZETEK HÁZA
PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

PÉCS, 2000

ISBN 963 641 804 7

© Bartók István, Jankovits László, Kecskeméti Gábor, 2000

Felelős kiadó
Molnár G. Judit, a Művészetek Háza igazgatója
és dr. Tóth József, a Pécsi Tudományegyetem rektora
Nyomta: Bornus Nyomdaipari Szolgáltató Kft., Pécs

Előszó

Tisztelt Olvasó,

az Ön által forgatott könyv címlapkerete Zsámboky János 1569-es bécsi Janus-kiadásából származik, a hátsó borítón pedig a kiadó Janushoz írt ódájának fordítása olvasható. Ez a kiadás a maga idejében a legteljesebb képet adta a nagy humanista költő életművéről, és sok szempontból máig meghatározta a költőről alkotott képet. Ezért esett rá választásunk: e könyv tanulmányai a Mohács előtti humanizmusról és annak hagyományáról szólnak.

A kötetben található tanulmányok a *Janus Pannonius és a humanista hagyomány* című konferencián hangzottak el. A konferenciát a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, a pécsi Művészetek Háza, a Janus Pannonius Társaság és a Pécsi Tudományegyetem rendezte, a Magyar Millenniumi Kormánybiztos Hivatala, a Nemzeti Kulturális Alap, valamint a Janus Pannonius Alapítvány pártfogásával. Nekik köszönhetjük, hogy az előadók és a város érdeklődő közönsége két napig az antikoktól örökölt humanista szümposzionok hangulatát érezhették a napsugaras pécsi őszben. Abban a reményben bocsátjuk közre ezeket a tanulmányokat, hogy a bennük megfogalmazottak most már egy tágabb körű eszmecsere részévé válnak.

Bartók István, Jankovits László, Kecskeméti Gábor

A szerkesztők megjegyzése

A görög neveket az Ókortudományi Társaság által követett szabályok szerint írtuk, a műfordítások kivételével. Az antik szerzőkre történő hivatkozások rövidítéseiben a *Thesaurus Linguae Latinae* és a *Greek–English Lexicon* rövidítéseit követtük, a művészettörténeti tanulmányok kivételével, ahol általában a teljes nevet adtuk meg. A folyóiratok esetén az *Új magyar irodalmi lexikon* (Bp., 1994) rövidítéseit követtük; az itt nem szereplő folyóiratok esetén a teljes nevet adtuk meg. Ugyanezt tettük Pekka Tuomisto angol nyelvű tanulmányában. A Janus-verseket az alábbi kiadások alapján idézzük: IANUS PANNONIUS, *Poëmata ... omnia, Opusculorum* ... pars altera, ed. Samuel TELEKI, Alexander KOVÁSZNAI, Traiecti ad Rhenum, Wild, 1784; *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugenius ÁBEL, Budapestini–Lipsiae, Academia Hungarica–Brockhaus, 1880.

KUBINYI ANDRÁS
Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején

Szakály Ferenc emlékére

A Vitéz Jánosról mint politikusról alkotott képet Szakály Ferenc igyekezett módosítani. Tanulmánya azonban csak röviden tárgyalja Mátyás-kori szerepét,[1] ezért nem sokkal halála előtt arra kért, hogy a téma újabb feldolgozásánál csatlakozzam hozzá társszerzőként, és én mutassam be Vitéz 1458–1472 közti működését. Abban ugyanis mindketten egyetértettünk, hogy nagy humanistánk politikáját a korábbinál negatívabban kell értékelnünk. Megjegyzem, hogy 1999-ben már írtam egy rövid, népszerűsítő Vitéz-életrajzot, amely tükrözi az ezt megerősítő nézetemet.[2]

Szakály tanulmányának a *Pályavázlat – kérdőjelekkel* alcímet adta. Meg kell jegyeznem, hogy ezek a kérdőjelek ma is megvannak. Magam immár több, mint fél évszázada foglalkozom Mátyás korával, de ma sem tudok mindenre megfelelni. Előbb azonban röviden Mátyás uralkodásáról kell szólnom. A leglényegesebb az, hogy a nagy király látszólagos teljhatalma – főként uralkodása első felében – a valóságban nem létezett. Ezt a legjobban néhány számadat mutatja. Mivel a nagybirtok váruradalmakba volt szervezve, az ország hatalmi struktúráját ezek statisztikája tárja elénk. Mátyás trónra léptekor a várak 10%-a, halálakor 15,8%-a volt az uralkodó kezében, beleértve a Hunyadi család birtokait is. Egyházi kézen 10,3 illetve 10%-ot találunk. Mivel a király gyakorolta a főkegyúri jogot, ezekre – bizonyos megkötésekkel – szintén támaszkodhatott. Ezzel szemben a körülbelül negyven főre tehető mágnásréteg birtokolta a váruradalmak 44,7, illetve 41,5%-át. A valóságban azonban az arisztokrácia ellenőrizhette az uradalmak több, mint felét, hiszen a bárónak a tekintélyes nemesekhez, az úgynevezett előkelőkhöz tartozó familiárisai kezén is számos váruradalom volt. Ezzel magyarázható a királynak a régi arisztokráciával szembeni mindvégig nagyon óvatos viszonyulása: a nyolcvanas évekig nem vetett börtönbe egyetlen ősi családhoz tartozó mágnást sem. Ezzel szemben ki szokták emelni, hogy igyekezett hozzá kötődő új arisztokráciát létrehozni. Csakhogy ezek aránya nem volt nagyobb, mint bármely király idejében: mindössze egy féltucatnyi kapott igazán nagy birtokokat, a királyi tanácsban pedig végig az ősi családok voltak többségben.

---

[1] SZAKÁLY Ferenc, *Vitéz János, a politikus és államférfi: Pályavázlat – kérdőjelekkel = Vitéz János emlékkönyv*, Esztergom, 1990 (Esztergom Évlapjai: Annales Strigonienses), 9–38.

[2] KUBINYI András, *Vitéz János: 1408 k.–1472 = Nagy Képes Millenniumi Arcképcsarnok: 100 portré a magyar történelemből*, szerk. RÁCZ Árpád, Bp., 1999, 45–47.

Mire tudott így a király támaszkodni? Egyrészt kihasználta mindazokat a jogokat, amelyekkel egy középkori uralkodó rendelkezhetett. Másrészt mindig talált változó összetételű bárói csoportokat, amelyek a hatalomban való részvétel fejében a király politikáját támogatták; szükség esetén a köznemességgel fogott össze, máskor pedig épp a bárókkal a nemesség ellen. Azt lehet mondani, hogy Mátyás egész uralkodása alatt változó összetételű koalíciókkal kormányzott. Végül a hetvenes évekig számíthatott a Szentszékre, ami biztosította a főpapság többségének támogatását is. A török veszély, valamint a Felvidéket kezében tartó, és az ottani birtokviszonyokat veszélyeztető cseh zsoldosok elleni harc uralkodása kezdetétől biztosította számára a rendszeresen kivetett, úgynevezett rendkívüli adót, ez pedig a katonaság tartását, amelyre támaszkodva később kisebb mértékben volt kénytelen igénybe venni a rendek vagy azok egy része támogatását. A királyi jövedelmek növekedése sem volt azonban elegendő zsoldosai teljes fizetésére, ezért olyan helyeken kellett őket foglalkoztatni, ahol akkor is megérte nekik Mátyás szolgálata, ha az uralkodó adós maradt zsoldjuk egy részével.

Ezzel már utaltam a nyugati hadjáratokra. Bár arra nincs módom, hogy a nagy király politikáját értékeljem – ezt más helyen már többször megtettem –, röviden szóba kell hoznom a törökkérdést is. Mint ismeretes, Hunyadi János a török ellen a legnagyobb sikereit télen aratta, amikor nem kellett a szultáni főerővel számolni. (Megjegyzem, Mátyás hasonlóan járt el.) Mátyás uralkodása idején a török azonban már jóval hatalmasabb volt, mint Hunyadi alatt. 1475-ben a török birodalom bevétele 1 800 000 dukát volt, ezzel szemben Mátyásé fél- és háromnegyedmillió között váltakozott, azaz kevesebb volt, mint ahogy azt korábban feltételezték. Magyarország egyedül offenzív háborút nem folytathatott, ez öngyilkosság lett volna. A király azt tette, amit lehetett, létrehozott egy fél évszázadig jól működő végvári rendszert.

Még egy utolsó megjegyzés: centralizációról, centralizációs kísérletről nem beszélhetünk Mátyás alatt. Még látni fogjuk, hogy az Elekes által kiemelt „apparátus", főként a kancellária egészen más volt, mint ahogy azt ő és mások feltételezték.[3]

A királyi hatalom tényleges gyengeségét egyetlen példán, Újlaki Miklóson be lehet mutatni. Mivel az Újlaki-probléma Janus és Vitéz haláláig mindvégig fontos szerepet játszott a két főpap pályájában, ezzel már közelítünk témánkhoz. A Hunyadi László kivégzésében részt vett, majd 1459-ben III. Frigyest ellenkirállyá választó Újlaki Miklós nemcsak az ország egyik legnagyobb birtokosa, hanem egyben erdélyi vajda, macsói és szlavón bán is volt. A macsói bánság eredeti területe ugyan ekkor már török kézen volt, de a bán hatósága alá tartozott Bács, Baranya, Bodrog, Szerém, Tolna és Valkó megye.[4] Ezek a megyék az ország legnépesebb, leggazdagabb megyéi közé tartoztak, nem tartoztak azonban közvetlenül a koronához, hanem itt a bán törvényszéke volt az illetékes, akár Szlavóniában vagy Erdélyben, ahol a vajdai szék töltötte be ezt a szerepet. Horvátországot nem számítva Magyarország lakosságának 14,3%-a a macsói, 8,9%-a a szlavón bánságban, 9,5%-a az erdélyi hét megyében élt (nem számítva a szászokat és a székelyeket). Ez azt jelenti, hogy Újlaki – igaz, kollégákkal együtt – gyakorlatilag az ország egyharmadán, a lakosság 32,7%-án gyakorolt bírói jogkört.[5] Bár Újlaki főleg a vajda címet használta, hatalma ott volt a leggyengébb. A vajdák állandóan változtak, volt úgy, hogy négyen voltak, emellett 1458 első felében Szilágyi kormányzó sógora és alkormányzója, Geréb János, majd 1460-ban, amikor Szilágyi kibékült unokaöccsével és erdélyi kormányzói címet kapott, ugyancsak Geréb alkormányzó is kormányzott. Majdnem azt mondhatjuk, hogy a szinte irányíthatatlan tartományban Újlaki maradt az egyetlen fix pont, folyamatosan vajda.[6] Mátyás csak 1465-ben, koronázása után egy évvel tudta leváltani.

Szlavóniában 1457 óta Cillei egykori zsoldoskapitánya volt a társa, Jan Vitovec, aki ura birtokainak zömét megkapta, és III. Frigyes (!) híveként zagorjei gróf címet kapott, amelyet aztán a császárral kibékülve 1463-ban Mátyás is megerősített.[7] A fontos tartományt tehát a király két ellensége kormányozta. Itt az 1464-es koronázás hozott változást: Vitovecet leváltották, a helyére Szapolyai Imre boszniai kormányzó és dalmát-horvát bán került. Újlaki bán maradt, együtt ad ki Szapolyaival szlavón báni okleveleket,[8] ezzel szemben a királyi oklevelek méltóságsorában Szapolyai az egyetlen szlavón bán, Újlaki csak vajdaként (még), valamint macsói bánként szerepel.[9] Bár nem zárhatunk ki elírást sem, ez mégsem érdektelen. Mátyás 1466 nyár végén ment Szlavóniába, ekkor váltotta le Miklós vajdát és Szapolyait, a helyükre visszahelyezte Vitovecet, akinek Tuz Jánost adta társul.[10] Macsóhoz Mátyás nem mert hozzányúlni.

Mátyás a királyi hatalom helyreállításához és Újlaki, valamint Vitovec sakkban tartásához csak az egyházra támaszkodhatott. A macsói bánság területén két gazdag főpapi szék, a kalocsa-bácsi érsekség és a pécsi püspökség, Szlavóniában a zágrábi püspökség volt. (A szerémi és a boszniai püspökségek szegények voltak.) Bár a délvidéki egyházmegyék 1525-ben a török veszély miatt már kezdtek elszegényedni, még ekkor is igen jelentősnek számítottak. A váradi püspök akkor 26 000, a pécsi 25-26 000, a kalocsai érsek 20-22 000, a zágrábi püspök 18-20 000 forint évi jövedelemmel rendelkezett.[11] Ezt azért is ki kellett emelni, mert korábban Gerézdi Rabán azt állította, hogy Janus már 1465-ben háttérbe szorult, mivel a pécsinél jóval gazdagabb és jelentősebb váradi püspökséget nem ő, hanem

[3] L. alábbi műveimet: ENGEL Pál, KRISTÓ Gyula, KUBINYI András, *Magyarország története: 1301–1526*, Bp., 1998, 214–274; András KUBINYI, *König und Volk in spätmittelalterlichen Ungarn: Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn*, Herne, 1998 (Studien zur Geschichte Ungarns, Bd. 1); UŐ, *Matthias Corvinus: Die Regierung eines Königreichs in Ostmitteleuropa, 1458–1490*, Herne, 1999 (Studien zur Geschichte Ungarns, Bd. 2); UŐ, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Bp., 1999 (METEM Könyvek, 22).

[4] ENGEL Pál, *Magyarország világi archontológiája: 1301–1457*, I, Bp., 1996 (Historia Könyvtár, 5), 27.

[5] KUBINYI András, *A Magyar Királyság népessége a 15. század végén*, TörtSz, 38(1996), 157–159.

[6] UŐ, *Erdély a Mohács előtti évtizedekben = Tanulmányok Erdély történetéről*, szerk. RÁCZ István, Debrecen, 1988, 71–72.

[7] UŐ, *Matthias Corvinus*, *i. m.*, 116.

[8] Vö. pl. Dl., 35100 (1464), 35105 (1465).

[9] Vö. pl. Dl., 15412 (1464), 15299 (1465).

[10] KUBINYI András, *A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában: Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához*, Somogy megye múltjából: Levéltári Évkönyv 4(1973), 33; FÜGEDI Erik, *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*, Bp., 1970, 110–111.

[11] MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., 1971, 181.

Beckensloer kapta meg.[12] 1465-ben a két püspökség legalábbis egyenlő értékű volt. Az sem véletlen, hogy a következő század elején a nagyhatalmú Szatmári kancellár Pécsre cserélte fel Váradot. Pécs és Várad különben az Esztergom utáni két leggazdagabb főpapi szék volt, így Janus, amikor 1459 tavaszán megkapta a pécsi széket, nagy vagyonhoz és tekintélyhez jutott, amelyet természetesen Újlakival szemben kellett érvényesítenie, annál is inkább, mert a kalocsai érseki széket betöltő Várdai István mint V. László titkos kancellárja nem számított Mátyás előtt nagyon bizalomra méltónak.

Szlavóniában komolyabb nehézséget okozott a zágrábi püspökség kérdése. Az ügy közismert, így elég röviden összefoglalni. Még az 1440-es években kezdődött. Hunyadi eredetileg Csupor Demeternek szánta, de az akkori püspök nem kívánt vele cserélni. Ennek halála után a kormányzó Újlaki Miklós kancellárjának – Hunyadi és Újlaki akkor szövetségesek voltak –, Debrentei Tamás pannonhalmi apátsági kormányzónak adta, viszont a Szlavóniában hatalmat gyakorló Cilleiek egy német plébánost helyeztek oda. Mátyás trónra lépte után már csak Csupor és Debrentei maradtak a színen, de egyikük sem tudta Zágrábot megszerezni, noha az utóbbi pápai kinevezéssel törvényes főpásztornak számított. Kielégítése még hosszú ideig okozott problémát az országnak. Minden jel szerint Vitéz János személyes ellenségének tekintette, és igyekezett javadalmait megszerezni. A zágrábi püspöknek volt a legtöbb vára – öt – a főpapok közül,[13] a püspökmentes időben ezek részben magánkézre jutottak.[14] Mátyás eredeti elképzelése az volt, hogy Vitézt áthelyezi Váradról Zágrábba, viszont neki adja a kalocsa-bácsi érsekséget is, helyette pedig Várdai menne át – érseki címe és jogai megtartásával – Váradra.[15] Ezzel a macsói és a szlavón bánság mindhárom gazdag püspöksége királyhűek kezére jutott volna. Az érsek azonban nem ment bele a játékba, így Vitéz csak ideiglenesen vehette át a zágrábi egyházmegye kormányzását.

A terv mégsem volt egészen haszontalan. Várdai, aki – ugyan a prímás hatására – 1459. február 10-én a teljes magyar püspöki karral együtt letette a hűségesküt Mátyásnak,[16] távol tartotta magát az udvartól, de az 1462. május 6-án Vácott tartott királyi tanácsüléstől kezdve[17] többé-kevésbé rendszeresen megjelent, sőt, metropolitaként – Vitéz saját levelének tanúsága szerint – segítette a váradi püspököt a zágrábi püspöki birtokok laikus kézből való kimentésénél is.[18] Végül a püspökségre 1465 májusában Szentlászlói (Tuz) Osvátot

[12] *A magyar irodalom története 1600-ig*, I, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 227; GERÉZDI Rabán, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig: Tanulmányok*, Bp., 1968, 14.

[13] KUBINYI, *Főpapok, i. m.*, 219–220.

[14] A Debrentei-ügynek könyvtárnyi irodalma van, csak a legutolsó tanulmányt idézem: SÜMEGI József, *Bátaszék és környéke a középkorban = Bátaszék monográfiája*, I, *Bátaszék története: A kezdetektől 1539-ig*, szerk. DOBOS Gyula, Bátaszék, 1997, 395–404.

[15] *Mátyás király levelezése a római pápákkal: 1458–1490*, Bp., 1891 (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia, I/6), 20–22.

[16] Martinus Georgius KOVACHICH, *Vestigia comitiorum apud Hungaros*, Budae, 1790, 252–255. Csupor – zágrábi püspök címmel – és Debrentei püspök, pannonhalmi kormányzóként is jelen volt.

[17] Dl., 15719; a tanácsülésekre KUBINYI András, *Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében*, Száz, 122(1988), 197–198.

[18] *Epistolae Matthiae Corvini regis Hungariae ad pontifices, imperatores, reges, principes aliosque viros illustres datae*, praeside Emerico KELCZ, pars I, Cassoviae, 1744, 47–49.

terjesztette fel Mátyás a pápának.[19] Osvát Tuz Jánosnak, Mátyás első kincstartójának, akivel együtt kapta zálogba a királytól Medvevárt,[20] testvére vagy unokatestvére volt.[21] János 1465 januárjától 1470 végéig mutatható ki királyi ajtónállómesterként, azaz udvarmesterként (1466–1468 közt Lamberger Frigyessel együtt),[22] 1466 nyarától pedig a már említett szlavón bánsága mellett – Szobi Péter és Disznósi János utódaként – dalmát-horvát bánnak is kinevezik. Ez utóbbi bánságokat 1467–1468 fordulójáig tartja meg, utána a bánságok 1471-ig üresedésben vannak.[23] A Tuz-család tehát Mátyás legmegbízhatóbb hívei közé tartozott, és nem véletlen, hogy Vitéz és Janus legszorosabb szövetségeseinek számítottak.

Vitéznek az eredményes zágrábi (és egyben szlavóniai) pacifikációja inkább csak mellékfeladat volt. Mátyás trónra lépte után ugyanazt csinálta, mint Hunyadi alatt: elsősorban diplomáciai ügyeket intézett; úgy látszik, hogy főként a császárral és Csehországgal kapcsolatos ügyek tartoztak alája. Legfőbb eredménye a III. Frigyes császárral történt kiegyezés és a korona visszaszerzése volt. Amire már Szakály is felhívta a figyelmet: feltűnő, hogy akár a kormányzó, annak fia, Mátyás sem adott a munkához megfelelő címet, Vitéz nem kapott beosztást a kancelláriában. Ez is a Vitéz-életpálya kérdőjelei közé tartozik.[24] Ezzel szemben az is igaz, hogy a főpapok közül ő jelent meg 1470 elejéig a legtöbb ismert királyi tanácsülésen,[25] ami befolyását tökéletesen igazolja.

Kérdőjeleket azonban Janus Pannonius korai tevékenységéhez is tudunk fűzni. Állítólag egy 1459. szeptember 23-i levélben mint a királyi különös jelenlét bíróságának helytartója szerepel.[26] Már Bónis felhívta a figyelmet arra, hogy a kelettel baj van. Egyrészt Csezmicei Jánost venerabilis-nak címezi, ekkor pedig már pécsi püspök, akinek a reverendus cím jár ki, másrészt 1459 tavaszától a különös jelenlétet Sári Péter vezette.[27] Így – amennyiben az adat hiteles – keltét egy évvel korábbra kell helyeznünk. Eszerint erről

[19] *Mátyás király levelezése, i. m.*, 42–44.

[20] MARGALITS Ede, *Horvát történelmi repertórium*, I, Bp., 1900, 32.

[21] A két Tuz testvériségét kétségbe vonta TRINGLI István, *Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés = Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*, szerk. CSUKOVITS Enikő, Bp., 1998, 301–302. János fia Alfonz András zágrábi prépost volt. BORSA Iván, *A Somogy megyei levéltár Mohács előtti oklevelei*, Somogy megye múltjából: Levéltári Évkönyv, 14(1983), 73. o., 152. sz. Viszont András zágrábi prépostot Osvát püspök fraterjének nevezik. Joannes B. TKALČIĆ, *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae*, III, 3. Nem lehetett édestestvére, ugyanis Jánosnak három fia volt: István, Alfonz és Mátyás. BORSA Iván, *A szenyéri uradalom Mohács előtti oklevelei*, Somogy megye múltjából: Levéltári Évkönyv, 10(1979), 110. o., 236. sz. A *frater* atyafit is jelentett, így János és Osvát pontos rokonsági foka tényleg nem állapítható meg, de igen közeli lehetett.

[22] FÜGEDI, *i. m.*, 119.

[23] *Uo.*, 113.

[24] A Vitéz-életpályához ebben a szakaszban nehéz lenne a korábbi szakirodalomhoz képest újat mondani. Vö. FRAKNÓI Vilmos, *Vitéz János esztergomi érsek élete*, Bp., 1879; SZAKÁLY, *i. m.*, 29–31.

[25] Nem jelent meg 1461 karácsonya táján, aztán 1462. február 10-én, amikor Grazban volt a császárnál, vö. Jorg K. HOENSCH, *Matthias Corvinus: Diplomat, Feldherr und Mäzen*, Wien–Köln, 1998, 73; nem jelent meg 1466. március 31-én, ekkor azonban saját birtokperét tárgyalták. A tanácsülésekre l. KUBINYI, *Bárók, i. m.*, 197–198.

[26] HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 186.

[27] BÓNIS György, *Jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., 1971, 248. Az oklevél eredetije pedig lappang.

leváltották, vagy azért, mert közben püspök lett, vagy pedig a különös jelenlétet hátulról irányító Szécsi bíboros főkancellár intenciójára. A következő, ugyancsak egyetlen adat szintén kérdőjeles. Ez „supremus cancellarius reginalis Maiestatis"-nak nevezi.[28] A gyermek Podjebrád Katalin királyné 1461. május 25-én utazott el Prágából, és 1464 tavaszán halt meg tizenöt évesen szülésben,[29] így nem sok beleszólása volt az ország ügyeibe. A baj csak az, hogy a királynéi főkancellár a veszprémi püspök volt hivatalból, ezt a tisztet pedig ekkor a megbízható Vetési Albert töltötte be. Elvileg – és erre később is van példa – a királynéi kancelláriát vezethette egy kancellár is úgy, hogy a főkancellári címet a veszprémi püspök viseli. Itt viszont Janus főkancellárként szerepel. Katalin királynénak azonban nem ismerem egyetlen oklevelét sem, úgyhogy kancelláriája igencsak jelentéktelen lehetett. Egyetlen dolog szólhatna a pécsi püspök királynéi kancellársága mellett, az, hogy verseiben előfordul Mátyás felesége. Ennek ellenére erősen megkérdőjelezem ezt az adatot.

Így tehát csak az látszik igazolhatónak, hogy leszámítva a rövid ideig tartó és nem kétségtelen hitelű személynökségét, ugyanaz mondható el Janusról, mint nagybátyjáról: cím nélkül besegített a kancelláriába, elsősorban külügyekben. A királyi tanácsban is csak az 1462. május 6-i váci ülés óta jelent meg, igaz, egy kivétellel 1470 végéig mindig ott találjuk.[30] Elképzelhető, hogy unokaöcs és nagybácsi a hatvanas évek elején bizonyos mértékben sértettnek érezte magát, ezzel lehetne talán egy rejtélyes „húzásukat" magyarázni. Ismeretes, hogy Szilágyi Mihály kormányzó 1458. július 26-án Simontornyán mindenki ellen véd- és dacszövetséget kötött Garai László nádorral és Újlaki Miklós vajdával.[31] Ennek eredménye lett, hogy – állítólag Vitéz beavatkozásával – leváltották a kormányzóságról, hiszen a szerződés tulajdonképp a király ellen irányult. 1460. október 6-án aztán a közben letartóztatott, majd kiengedve erdélyi kormányzóvá és főkapitánnyá kinevezett Szilágyi felkereste Siklós várában Garai László özvegyét és fiát, ott pedig megújította a néhai nádorral kötött szövetséget. Ennek megtartásáért viszont kötelezettséget vállaltak, és az oklevelet pecsétjükkel látták el a jelen levő János váradi és János választott pécsi püspökök.[32] Feltűnő, hogy Újlaki, a harmadik szövetséges, akivel Vitézék nem voltak jó viszonyban, kimaradt az egyezségből. A két főpap – enyhén szólva – tehát nem egészen tiszta játékban vett részt.

Az 1464-es koronázás azután meghozta a nagybácsinak és unokaöccsének az eddig hiányzó politikai hatalmat. Mielőtt erre rátérnék, néhány szót kell a kancelláriáról és annak reformjáról szólni. Amit az 1464-es kancelláriai reformról tudunk, Szilágyi Loránd monográfiájának köszönhetjük,[33] akinek eredményeit csak kis részben módosította Bónis György[34]

[28] HUSZTI, *i. m.*, 191.

[29] Josef MACEK, *Corvin Mátyás és Poděbrad György = Hunyadi Mátyás: Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*, szerk. RÁZSÓ Gyula, V. MOLNÁR László, Bp., 1990, 222.

[30] Vö. KUBINYI, *Bárók*, *i. m.*, 197–198. Hiányzik az 1463. szeptember 12-i, Péterváradon kötött velencei szerződésnél, amelynél azonban a főpapok közül csupán Várdai érsek és Vitéz vett részt.

[31] TELEKI József, *Hunyadiak kora Magyarországon*, X, Pest, 1853, 593–595.

[32] *Uo.*, 640–641.

[33] SZILÁGYI Loránd, *A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban: 1458–1490*, Bp., 1930.

[34] BÓNIS, *i. m.*, 219–308.

és jómagam.[35] Ennek a lényege az lett volna, hogy – a bírósági ügyeket intéző személynöki irodát leszámítva – a kancellária élére két egyenrangú fő- és titkos kancellár került, mégpedig Várdai István és Vitéz János. A kettős vezetés 1480-ig fennmaradt, amikor Váradi Péter egyedül vette át a vezetést. Magam ehhez annyit tettem hozzá, hogy 1470–1471-ben Matucsinai Gábor, aki 1471-ben kalocsai érsek, majd fő- és titkos kancellár lett, már kancellár, Veronai Gábor pedig 1474–75-ben, Matucsinai és Beckensloer fő- és titkos kancellársága idején titkos kancellár. Kérdés, mi volt a helyzet 1464-ben.

A kettős fő- és titkos kancellár Bonfini szerint úgy működött, hogy Várdai és Vitéz hat–hat hónapig irányította a kancelláriát.[36] Ez azonban nem áll, hiszen valamennyi, a királyi nagy kettőspecsét által kiállított oklevél egyedül Várdai kezéből kelt. Szilágyiék szerint is Várdait kell a kancellária tényleges vezetőjének tekinteni, helyét Vitéz csak 1470–1471 fordulóján, Várdai halála után vette át, és bukásáig immár egyedül főkancellár. A helyzet azonban ennél sajnos sokkal bonyolultabb.

Mielőtt a forrásokból kirajzolódó újabb problémákra rátérnék, röviden szólni kell a kancellária feladatáról. Leszámítva az amúgy is a bírói pecsét alatt kiállított, ítélkezéssel kapcsolatos okleveleket, a kancellária két típusú írást állított ki, a királyi kegynyilvánítással összefüggő, valamint a kormányzati iratokat. Az utóbbiakhoz számíthatjuk a diplomácián kívül az ügyek széles skáláját, így például az adókéréseket vagy a méltóságviselők és a megyésispánok kinevezéseit. A diplomáciai iratok elkészítése nem tehette ki a kancellária munkájának még öt százalékát sem. A többi oklevél elkészítésének feladata a legtöbb esetben puszta rutinmunka volt, amelyet egy formuláskönyv segítségével bármely latinul írni és olvasni tudó személy simán elkészíthetett. A kancellárnak vagy helyettesének azonban fontos feladata volt: ő ellenőrizte a kimenő írásokat, és ha egyetértett a szöveggel, ő pecsételte meg. Mindez azt mutatja, hogy Vitéz és Janus 1464 előtt számszerűleg a kancellária munkájának csak töredékébe tudott az általuk fogalmazott diplomáciai iratokkal bekapcsolódni, de ezekbe is beleszólhatott Bodó Miklós, az akkori titkos kancellár.

Az 1464-es székesfehérvári királykoronázó országgyűléstől kezdve kb. egy évig viszonylag nagy számban maradtak ránk a nagy kettős pecséttel ellátott, Várdai főkancellár kezéből kelt kiváltságlevelek, ugyanis a régieket be kellett mutatni megerősítésre. Ebben az időben gyakran találunk kézjegyeket az okleveleken. Van köztük S.ar.Co. – azaz Stephanus archiepiscopus Colocensis – ezeket tehát a főkancellár írta.[37] Várdai kézjegye előfordul titkos pecsétes oklevélen is.[38] Ezzel szemben a Jo.e.W. = Johannes episcopus Waradiensis

[35] KUBINYI András, *A Mátyás-kori államszervezet = Hunyadi Mátyás: Emlékkönyv*, *i. m.*, 81–97; Uő, *Matthias Corvinus*, *i. m.*, 30–45.

[36] Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, edd. Iosephus FÓGEL, Bela IVÁNYI, Ladislaus JUHÁSZ, IV, Bp., 1941, 18. Úgy látszik, hogy a király környezetéből magát távol tartó Várdai 1462 táján, amikor a zágrábi konfliktusban Vitéz mellé állt, átlépett Mátyás oldalára. Hieronymus Landus pápai követ ekkorra tehető jelentése szerint a főpapok közül (Vitéz) váradi, testvére (!) (Janus) pécsi püspökök, (Várdai) kalocsai érsek, (Szapolyai Miklós) erdélyi, (Vetési Albert) veszprémi, (Szilasi Vince) váci püspökök tartoztak Mátyás hívei közé. Johann Christian von ENGEL, *Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer*, II, Halle, 1798, 15–16.

[37] *Kassa város titkos levéltára*, E. Tricesima, 10 – Dl., 15412, 15543 (1464. augusztus 11. és 17).

[38] Dl., 15945, 55788 (1464. április 7. és 17), 16073 (1464. október 19).

kézjegyet mindössze a Sopron város számára 1464. április 12-én kiadott, Várdai főkancellár kezéből kelt aranybullás kiváltságlevélen találjuk meg.[39] Viszont a legtöbb kettős pecsétes oklevélen, amennyiben egyáltalán találunk rajta kézjegyet, Jo.Q. vagy egyszerű Jo. sziglát olvashatunk, amely, mivel nézetem szerint a Jo. és a Jo.Q. azonos kéz írása, ugyanazt a személyt jelöli.[40]

A Jo.Q. sziglát a régebbi irodalom és a nyomában Csapodi Csaba még 1975-ben is Janus Pannonius írásával azonosította,[41] noha az „ep." nem szerepel benne. Ezt Szilágyi Loránd,[42] utána Bónis György[43] és magam is kétségbe vontuk, mivel költőnk római követsége idején is előfordul a kézjegy. Így szerintünk ez Beckensloer János királyi titkárt, pécsi prépostot jelentené, aki a titkárságot – és a sziglák alkalmazását – váradi püspöki kinevezése után hagyta abba. Saját nézetemben csak az elmúlt hetekben rendültem meg. Meg kell jegyeznem, hogy noha ebből az időből több tucat kettős pecsétes Mátyás-oklevelet olvastam, nem volt időm valamennyit ellenőrizni, úgyhogy alábbi feltevésem még ellenőrzendő. Az általam ismert két utolsó Jo. szigla 1465. február 23-áról és március 2-áról származik, Huszti szerint pedig a Janus és Rozgonyi János vezette követség 1465. február 20-án indult el Budáról, de a tél miatt csak április 9-én érkezett Velencébe.[44] Csakhogy Rozgonyi János tárnokmester március 11-én Budán kelt oklevelében bízta csak meg altárnokmesterét, Kovácsi Demetert a római követség idejére helyettesítésével.[45] Így nincs akadálya a Janusszal való azonosításnak, annál kevésbé, mert Beckensloer csak májusban lett váradi püspök. Amennyiben nem tévedek, költőnk egyszerre vezető szerepet kapott a kancelláriában.

Sajnos, ez sem visz bennünket tovább, sőt további nehézségek vannak. Vitéz szerepe a soproni aranybullánál arra utalhatna, hogy az aranybullák esetében ő volt az illetékes. Ezt azonban cáfolja a pozsonyi városi aranybullás kiváltságlevél krimibe illő története. A privilégium megvan Pozsonyban, 1464. május 27-én kelt.[46] Csakhogy 1464. szeptember 14-én Újlakon – a király akkor ott volt – István kalocsai érsek, fő- és titkos kancellár levelet írt István budai plébánosnak, hogy a pozsonyiak nála levő oklevelét adja át nekik, ugyanis azt ígérték, hogy az árát, 400 forintot, december 21-én megfizetik.[47] A plébános erre október 22-én Bécsből mentegetőzve ír Pozsonynak, hogy még nem kapták meg a kiváltságlevelüket, ugyanis nem talált hajót, hogy hazautazzon. Utasítja viszont plébániája kórusmesterét

[39] HÁZI Jenő, *Sopron szabad királyi város története*, I/5, Sopron, 1926, 107–111.

[40] Jo.Q.: Dl., 59506 (1464. március 31); Dl., 15681 (április 26); Dl., 15537 (május 25); *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (a továbbiakban UB), VI, hsgg. Gustav GÜNDISCH, Bukarest, 1981, 184 (június 4); Dl., 15684 (június 14), Dl., 15477 (június 22); Df., 248079 (július 5); Dl., 15398 (július 10), Dl., 15243 (július 20), Jo.: Dl., 15683 (április 3); Dl., 15222 (április 13); Dl. 15686 (május 27); Dl. 15699 (június 8); Dl. 15313 (1465. január 27); Dl. 15299 (1465. február 23); Dl. 15672 (1465. március 2).

[41] CSAPODI Csaba, *Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára = Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai, 1975 (Memoria saeculorum Hungariae, 2), 192.

[42] SZILÁGYI, *i. m.*, 22, 78. jegyzet.

[43] BÓNIS, *i. m.*, 223, 226.

[44] HUSZTI, *i. m.*, 227.

[45] IVÁNYI Béla, *Bártfa sz. kir. város története*, I, Bp., 1910, 1578. sz.

[46] *Archiv Mesta Bratislavy: Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných pisomnosti*, Praha, 1956, 3458. sz.

[47] BÁRTFAI SZABÓ László, *Pest megye történetének okleveles emlékei*, Bp., 1938, 897. sz.

és hitszónokát, hogy a város pecsétes átvételi elismervénye ellenében adják ki aranypecsét alatt a kiváltságot.[48] Pozsony eszerint fél évig várt kiváltságlevelére, az adat viszont pontosan mutatja, hogy a kancelláriai tisztség milyen anyagi haszonnal járt. Így az, hogy Vitéz és Janus hosszú ideig nem viselte a címet, jelentős anyagi károsodást jelentett nekik. Várdai egyik familiárisa, Budai István deák 1464. december 10-én Kassát nyugtatja az urának járó 150, Késmárkot pedig 50 aranyforint kifizetéséről. Itt is hasonló ügy lehetett a háttérben.[49] A király hiába adott kiváltságlevelet, a felek csak akkor kaphatták azt meg, ha kifizették a kancellárnak az árát.[50] A kancelláriai tisztviselők ezekből a pénzekből éltek meg, hiszen fizetést nem kaptak.

Nem tudjuk, hogy Janus az 1465-ös római követségből visszajutva dolgozott-e tovább a kancelláriában. Erre még visszatérünk, egyelőre azonban egy más kérdést kell tárgyalnunk. Úgy tűnik, hogy a király Újlaki macsói báni hatalmának gyengítésére új módszerrel kísérletezett. A szakirodalom 1463–1464 tájára teszi a kalocsai érsek Bács megyei örökös megyésispáni kinevezését.[51] Ez elképzelhető, viszont az alispánok a macsói bánok emberei

[48] Df., 242765. A budai plébános, Aloth István 1453-ban V. László király osztrák kancellárja volt, így megvolt a kapcsolata mind Várdaihoz, mind Vitézhez. BÓNIS, *i. m.*, 213, 60. jegyzet. Itt jegyzem meg, hogy 1466. január 16-án Vitéz már esztergomi érsekként kiváltságot kap, viszont mivel nála van a pecsét, biztonság okából az oklevelet Ország Mihály nádor is megpecsételi. Az oklevelet Gábor alkancellár írja alá, azaz Matucsinai, a későbbi főkancellár. Df., 248080. Ez Vitéz tényleges főkancellárságára utalhatna, viszont – ahogy más helyen megírtam – Várdai akkor nem volt Budán, úgyhogy nyilván Vitéz helyettesítette. KUBINYI, *A Mátyás-kori államszervezet*, *i. m.*, 87; Uő, *Matthias Corvinus*, *i. m.*, 36. Akkor nem idéztem az ezzel párhuzamba állítható másik esetet. Várdai 1464. április 26-án kapott kiváltságlevelet, de mivel ő a főkancellár, biztonság okából ugyancsak a nádor is megpecsételi. Dl., 88393. Ez viszont a kalocsai érsek hivatalfőnökségét bizonyítja.

[49] Kassa város oklevéltára, Schwartzenbach-gy., 348. Így volt ez korábban is. 1453-ban is kapott Pozsony kiváltságlevelet, amikor Vitéz volt V. László titkos kancellárja. A pozsonyiak Vitézzel szabályos alkudozásba fogtak, hogy az oklevélért kevesebbet fizessenek, mint amennyit a váradi püspök kért. ORTVAY Tivadar, *Pozsony város története*, II/3, Pozsony, 1900, 363, 1. jegyzet.

[50] Az oklevelek kiállításával kapcsolatos problémákra jó példa a következő. Nagyszeben város megbízottja 1469. május 17-én Budáról ír haza jelentést. A királytól három oklevelet sikerült kijárnia és „per preces meas a regia maiestate gratiam inveni". Közli az oklevelek tárgyát is. Elment a kancellárhoz az oklevelekért, aki azonban nem fogadta el az általa javasolt kezeseket (az oklevelek kifizetéséért kellett kezeskedni). A kezesek az olmützi püspök, Csupor vajda és az egyelőre ismeretlen Pecsétes István lettek volna. Erre Ernuszt Jánoshoz, azaz a kincstartóhoz fordult, aki kérésére el is kérte az okleveleket a kancellártól, de a vajda jelenlétében szemébe mondta a szebeni küldöttnek, hogy ha nem fizeti ki, akkor széttépi az okleveleket. Ő azonban nem kap Budán sem zsidótól, sem kereszténytől száz forint kölcsönt, úgyhogy kéri a várost, küldjenek sürgősen pénzt, nehogy az oklevelek elpusztuljanak. UB VI, 400–401. A három oklevél megvan Nagyszebenben, és kiderül, hogy azok 1469. április 25-én Olmützben keltek, *commissio propria domini regis* kancelláriai jegyzettel. *Uo.*, 391–395. Feltehetően a kancellár és a pecsét nem volt Olmützben, így az oklevelek átadására – és kifizetésére – csak Budán kerülhetett utólag sor. Hiába tartalmaztak azonban királyi döntést, fizetés nélkül a kedvezményezett nem juthatott hozzájuk. Mivel az oklevelek ma is megvannak, a szebeni küldött vagy kapott kölcsönt, vagy idejében küldtek neki pénzt. Az ügy jól mutatja a kancellár hatalmát, és életszerű képet nyújt a hivatalról.

[51] KUBINYI, *Matthias Corvinus*, *i. m.*, 114.

maradtak, azaz Újlaki hatalma nem csökkent.[52] Részben sikerült ez azonban Baranyában. 1466-tól 1471-ig a megye egyik alispánja Barócsi (vagy Baróci) Pál, aki mellett olyan alispán-társakat találunk, mint többek közt Geszti Jánost, Viszlai Jánost és Szerecseni Ádám mestert, akik Újlaki familiárisai voltak.[53] Barócsi viszont 1467-ben pécsi várnagy, tehát Janus Pannonius egyik vezető familiárisa volt,[54] így 1466 óta a pécsi püspök társispánja a macsói bán Újlakinak Baranyában, gyengítve ezzel annak macsói hatalmát. Ugyancsak 1466-ban az egyetlen közvetlenül a korona alá tartozó Dráván túli megye, Pozsega élén Hédervári Imrével együtt Janus a megyésispán. Akár ispántársának, neki is két alispánja volt: Sztrazsemlyei Kelemen és Mindszenti János.[55] Nem tudjuk, hogy meddig kormányozta a szlavón és a macsói bánság között fekvő megyét, Hédervári még 1472-ben is ispán.[56]

Mátyás eszerint számított a Rómából hazajött Janus szolgálataira, és továbbra is felhasználta Újlaki semlegesítésére. Költőnk hatalma és befolyása azonban kimutathatóan 1467-ben érte el csúcsát. 1467. július 14-én Budán oklevelet állított ki Vingárti Geréb István. Eszerint 13-án az erdélyi hét és két szász szék, a besztercei kerület és Brassó küldötte kifizette neki budai házában azt a száz forintot, amelyért oklevél kiváltása fejében Geréb a kezesük volt János pécsi püspöknél, a király titkos kancellárjánál. Sajnos, az oklevél kiadása nem egész pontos, ott „secretario, camerario domini nostri regis" áll, ami engem is megzavart korábban. Megtekintvén azonban az oklevelet, a szöveg teljesen világosan „secretario cancellario"-nak olvasható, és nincs vessző közben. Az is Janus kancellárságára utal, hogy a szászok oklevél kiváltásáért tartoztak neki.[57] Hozzá kell tenni, hogy megállapítható az az oklevél is, amelyért utólag fizettek. Mátyás május 30-án „commissio domini regis" kancelláriai jegyzettel a titkos pecsét alatt utasítja a koronavám adminisztrátorát, Ernuszt Jánost – hivatkozva az új törvényre is – az említett szász közösségek vámszabadságainak megtartására.[58] Eszerint költőnk már május végén is titkos kancellár volt, és nála volt a titkos pecsét. Nem zárható azonban az sem ki, amennyiben a Jo.Q. sziglák valóban Janusra vonatkoznak, hogy ezt a tisztséget már a reform kezdetétől betöltötte, ami viszont erősen megkérdőjelezi az 1464-es intézkedések korábbi interpretációját. Ezt azonban egyelőre nem tudjuk igazolni.

[52] Egyedül az 1464-ben alispánkodó Kis Bálint (Dl., 15989) és az 1466-os alispán Kun István (Dl., 16343) lehetett esetleg Várdai embere. Kollégájuk, Tagyalai Lőrinc azonban nem, mert már 1461-ben alispán volt (Dl., 15594). 1468-ban Tagyalai és Sulyok György (Dl., 83083), 1469-ben Sulyok és Buzlai László (Dl., 83084), 1470-ben Sulyok és Kaplati Mihály az alispánok (Dl., 83085). Sulyok Maróti Mátyus, Buzlai és Kaplati pedig Újlaki Miklós macsói bánok familiárisai voltak, nincs Várdai szolgálatában álló alispán.

[53] Df., 260124, *Zichy Okmánytár*, X, 453, Df., 260107, 260110, 260112, 260114. Familiárisságukra l. KUBINYI, *A kaposújvári uradalom, i. m.*, 25–28, 42, 142. jegyzet. Szerecseni Ádám mester azonos Újlaki macsói ítélőmesterével, Ádám mesterrel. Uo., 24.

[54] *Zichy Okmánytár*, X, 433.

[55] Dl., 34216.

[56] *A Héderváry család oklevéltára*, szerk. RADVÁNSZKY Béla, ZÁVODSZKY Levente, I, Bp., 1909, 320.

[57] Df., 244908. Hibás kiadása UB, VI, 289. Vö. még KUBINYI, *Matthias Corvinus, i. m.*, 89, 315. jegyzet: már akkor felvetettem annak lehetőségét, hogy elírás történt, és titkos kancellárról van szó.

[58] UB, VI, 288.

Költőnk titkos kancellársága azonban újabb kérdőjeleket vet fel. Miért nem nevezi őt sem a király, sem saját maga sohasem annak? Az adat hitelességében nincs jogunk kételkedni. Geréb Istvánnak, a király első fokú unokatestvérének Budán tudnia kellett, hogy Janus kicsoda. (Geréb különben egy éven belül meghalt, 1468. május 28-án temették.[59] Öccsei közül unokatestvérük uralkodása idején László erdélyi püspök, Péter erdélyi vajda, majd udvarmester, Mátyás horvát-szlavón bán lett.) Elképzelhető, de ez csak feltevés, hogy nem akarták sérteni a két fő- és titkos kancellár, Várdai és Vitéz érzékenységét, így hivatalos cím nélkül vezette a kancelláriát. Nem zárnám ki azonban annak a lehetőségét sem, hogy Janus maga ódzkodott a címektől, ezt látni fogjuk későbbi főkincstartósága esetében is. Az viszont kétségtelen, hogy 1467-ben Várdai és Vitéz mellett a költő az ország első tisztviselője.

Ezt bizonyítja „János, Isten és az apostoli szék kegyelméből a pécsi egyház püspöke" 1467. augusztus 7-én Pécsett kelt levele is,[60] amely sajnálatos módon hiányzik Janus Pannonius V. Kovács Sándor által kiadott összes műveiből.[61] Eszerint jelentették neki mind az elmúlt évi nyestbőradó – ez felelt meg Szlavóniában a kamara hasznának –, mind az évi királyi kincstári adó adószedői, hogy sok szlavóniai, Körös megyei nemes nem engedi az adót kifizetni, vagy nem igazolja a nyestbőradó alóli esetleges mentességét. Utal a legújabb országgyűlés törvényére is. Ezért a király személyében elrendeli Gerebenfi Hermánfi László és Szentléleki Ádámfi Ákos szlavón vicebánoknak – az előbbi Tuz János, az utóbbi Jan Vitovec helyettese volt –, hogy három márka bírsággal hajtsák be az adót, a „rebellis" nemesek birtokait pedig foglalják el Szlavónia valamennyi megyéjében.

A pécsi püspök nem intézkedhetett ilyen kemény hangon Szlavóniában, de a titkos kancellár megtehette a „király személyében", még ha nem is viselte a címet. Az ügy érdekessége az, hogy Mátyás néhány héttel azelőtt kedvezően intézte el a szlavóniai egyházi nemeseknek az adóval szembeni panaszát.[62] Janus Pécsett maradt, ahol Plutarchost fordított. Október 15-én írta meg itt a fordítás Mátyásnak szóló ajánlólevelét,[63] majd – nyilván a fordítás szövegével együtt – elindult a király után, aki időközben leverte az erdélyi lázadást. El lehetne gondolkodni arról, hogy a király akkori legfőbb tanácsadója miért nem csatlakozott a lázadás kitörése után urához, bár kétségtelen, hogy ezt egy kis jóindulattal is megmagyarázhatjuk. A már kétszer említett 1467-es kincstárügyi törvény nyomán kitört lázadást csak a királyi propaganda szűkítette le Erdélyre, és ebben a propagandában Janus verseivel tekintélyes szerepet vállalt. Tudjuk, hogy Északkelet-Magyarországon, a Temességben és a Bácskában is folytak harcok.[64] Nem zárható ezért az sem ki, hogy költőnk feladata volt a rend fenntartása Dél-Magyarországon. Talán ezzel magyarázható kemény hangú parancslevele is. Pécsett maradásának pontos okát azonban ténylegesen nem ismerjük.

[59] *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven*, I, *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*, Hermannstadt, 1880, 27.

[60] Dl., 45264.

[61] JANUS PANNONIUS, *Opera omnia:* JANUS PANNONIUS *Összes munkái*, kiad. V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1987.

[62] FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király élete*, Bp., 1890, 167.

[63] JANUS PANNONIUS, *i. m.*, 556–557.

[64] KUBINYI, *Erdély, i. m.*, 65–66, 71.

1467. október 25-én költőnk már Nagyszebenben van a királynál. Ekkor derül ki, hogy Janus nem volt olcsó fiú. Szebenszék számadásaiban ugyanis ezen a napon a következő bejegyzés olvasható: „domino Johanni episcopo Quinqueecclesiensi, ut in factis provinciae melius suum faciat", kifizettek 500 aranyforintot.[65] Magyarán mondva: Szebenszék 500 forinttal, horribilis összeggel megvesztegette a kancellárt. A középfok, hogy jobban tegye a dolgát a szék ügyeiben, esetleg arra is enged következtetni, miszerint már korábban is kapott pénzt, amelyet talán kevesellt. Önmagában az ügy nem különösen érdekes, valamennyi középkori hivatalnok megvesztegethető volt, miért is lett volna Janus kivétel? Az érdekes a magas összeg, amely világosan mutatja a pécsi püspök akkori döntő befolyását Mátyásnál és az ország kormányzatában.

Moldvába nem követte királyát. Egy december 22-én kelt levél szerint oda az uralkodót csak a nádor és Beckensloer váradi püspök követte, a királypárti urak – Vitéz esztergomi, Várdai kalocsai érsekek, János pécsi püspök, Rozgonyi János és Kanizsai László – Váradon várták a moldvai híreket.[66] Nyilván az ő feladatuk volt a rend helyreállításának biztosítása az országban. Ekkor feltehetően még Janus a kancellár, de lehet, hogy 1468 első felében is az.[67]

Az első biztos adatunk arra, hogy a pécsi püspök elvesztette tisztségét, 1468. szeptember 28-áról származik, amikor Mátyás függő kettős pecséttel és „Commissio domini regis, domino Quinqueecclesiensi referente" kancelláriai jegyzettel megerősítette Brassó vámkiváltságait. Már az, hogy az oklevéladó parancsot Janus közvetítette a kancelláriának, mutatja, hogy nem ő a vezető. Az oklevéladó parancsra vonatkozó kancelláriai jegyzetet ugyanis a hivatalban levő kancellár szokta ráírni pecsételéskor az oklevélre, így az nem lehetett költőnk. Szerencsére azonban találunk még egy jegyzetet: „Correcta in dictionibus factae et alia G. cancellarius". Ilyen jegyzeteket vezetett 1464–1465-ben Várdai és „Jo.Q." az oklevelekre. A G. sziglás kancellár nem lehetett Handó György alkancellár, aki akkor Rómában volt követ,[68] így csak Matucsinai Gáborról lehet szó, aki 1470-től kétségtelenül kancellár, 1471-től pedig fő- és titkos kancellár. 1468 táján lett Matucsinai Mátyás környezetében az ügyeletes zseni, aki döntő befolyását Veronai Gábor titkos kancellári kinevezéséig megőrizte. A Janus-irodalom – Vespasiano da Bisticci szövege alapján – Beckensloernek tulajdonítja a költő és nagybátyja háttérbe szorítását.[69] Az tagadhatatlan, hogy a német püspök egyre nagyobb befolyással rendelkezett a külügyekben, és ez valóban sérthette Vitézék érzékenységét. Az esztergomi érsek azonban 1470 elejéig változatlanul kézben tartotta a diplomáciát. Ne felejtsük el azonban, hogy a külügyek, bármilyen fontosak voltak

[65] *Quellen, i. m.*, I, 9.

[66] Dl., 59550. Megjegyzem, hogy egy velencei diplomáciai hír szerint a kalocsai „püspök" is a lázadók között volt. *Magyar diplomácziai emlékek Mátyás király korából: 1458–1490*, szerk. NAGY Iván és B. NYÁRY Albert, II, Bp., 1877, 68. Ez téves. Az érsek és Magyar Balázs – bizonyára a bácskai zavargások leverése után – november 8-án csapatok élén érkezett Debrecenbe, hogy a királyt támogassa. (A Felvidéken még nem verték le a lázadást.) IVÁNYI, *Bártfa, i. m.*, 1710. sz.

[67] Franz PALACKY, *Geschichte von Böhmen*, IV/2, Prag, 1860, 510 skk. szerint Mátyás 1468. április 8-án Pozsonyban kelt levelét, amely lényegében megindítja a cseh háborút, Janus fogalmazta kancellárként.

[68] UB, VI, 356–357. Handóra l. FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái*, Bp., 1898, 26–28.

[69] HUSZTI, *i. m.*, 274, 398, 4. jegyzet.

is, a politikának csak egy szeletét jelentették, és a belpolitikai helyzettől függtek. A belpolitikában pedig 1464 és 1467 illetve talán 1468 első fele közt Várdai mellett Janusé volt a döntő szó, annál is inkább, mert a kalocsai érsek csak fontos ügyek esetén ment Budára,[70] ami tág teret nyújtott a pécsi püspöknek. Várdai – éppúgy, mint Janus – Ferrarában tanult, és Padovában tette le a jogi doktorátust, tanulási idejük részben egybeesik, úgyhogy ismerniük kellett egymást.[71] Várdai és Vitéz együttműködött V. László kancelláriájában is, majd – mint láttuk – a kalocsai érsek támogatta Vitézt a zágrábi ügy megoldásában, így megvolt minden adottság, hogy 1464-től ne legyen viszály a kancelláriában Várdai, valamint a nagybácsi és unokaöcs között.

Matucsinaival az irodalom alig foglalkozik. Baranya és Szatmár megyében birtokos előkelő családból származott, amely azonban vagyona nagy részét már elvesztette. Nem volt humanista, egyetemre sem járt. Még a kisebb egyházi rendeket sem vette fel, csak 1470 táján szerezte meg első egyházi javadalmát, budai plébános lett a fent említett Aloth István után. Várdai halála után Mátyás nyomban kinevezte kalocsai érsekké; 1471. február 14-án már az.[72] 1466-ban alkancellár, 1468 elejétől ő a személynök.[73] (Ezek szerint nem Drági Tamás volt az első világi personalis, csak Matucsinai később mégis pap lett.) Az azonban, hogy kancellári címmel függő nagypecsétes oklevél kiállításában is részt vett, azt mutatja, hogy egy személyben vezette mindkét kancelláriát. Bizonyára Várdai futtatta, aki szintén tiszaháti volt. 1469-ben kiváltotta családja matucsinai, Baranya megyei elzálogosított uradalmát, tehát volt már pénze.[74] Ami még tanulságosabb, jóban volt a Vitéz–Tuz klikk legnagyobb ellenségével, Újlaki Miklóssal is. 1471. február 14-i végrendeletében a macsói bán a végrendelet végrehajtóit azzal bízza meg, hogy probléma esetén forduljanak többek között az akkor már kalocsai érsek Matucsinaihoz.[75]

[70] Összeállítottam Várdai István itineráriumát, amely ezt pontosan igazolja; az itineráriumot más helyen fogom közölni.

[71] BODA Miklós, *Janus Pannonius olasz kortársa, Gregorius Tifernas V. László-epitáfiumáról = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1998, 14; VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai: 1221–1864*, Bp., 1941 (Olaszországi Magyar Emlékek, III), 354–358.

[72] Rövid életrajzát l. UDVARDY József, *A kalocsai érsekek életrajza: 1000–1526*, Köln, 1991 (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, XI), 322–327. Feltűnő, hogy az irodalomtörténeti és művészettörténeti irodalomban alig olvashatunk róla, noha – mint látni fogjuk – 1468–1474-ig, Veronai Gábor titkos kancellári kinevezéséig, de részben haláláig, 1478-ig Mátyás legfontosabb minisztere volt. V. KOVÁCS Sándor, *Eszmetörténet és régi magyar irodalom: Tanulmányok*, Bp., 1987, 276 például csak annyit ír róla, hogy 1470–1478 közt ő vezette a királyi levelezést, ami ugyan részben biztos igaz, de nyilván csak főkancellárságára tekintettel van említve. BALOGH Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában* I, Adattár, Bp., 1966, 694–695 tévesen Matutinainak nevezi; felsorolja ugyan mind a fő-, mind az alkancellárok között, de hibásan az utóbbi tisztségénél óbudai olvasókanonokként említi. Nem volt tagja az óbudai káptalannak, neve hiányzik: KÖBLÖS József, *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában: A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával*, Bp., 1994 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 12), 283–333. Az olvasókanonok 1462–1471 közt egy bizonyos Máté volt. *Uo.*, 305.

[73] BÓNIS, *i. m.*, 254.

[74] KOPPÁNY Tibor, *A középkori Magyarország kastélyai*, Bp., 1999 (Művészettörténeti Füzetek, 26), 178.

[75] Dl., 17162.

Gábor úr előtérbe kerülése csökkentette ugyan Janus befolyását, és főként bevételi lehetőségeit, de nem szüntette meg. Kárpótlásként a pécsi püspök főkincstartó lett; igaz, sem királyi oklevelek, sem saját maga nem nevezi magát annak. Egy 1468. december 8-i levélből tudjuk meg, hogy a jövendő magyar–lengyel tárgyalások ügyében a levélíró a nádort és Gábor mestert, „regni Hungariae cancellarium" kereste fel, az utóbbi tudott is róla valamit mondani. Az adószedés ügyében a hivatalban levő kincstartó, Ernuszt János a szerzőt „ad dominum episcopum Quinqueecclesiensem, regiae maiestatis summum thezaurarium" utasította, ugyanis az országgyűlés által az eretnekek ellen megszavazott különleges adóról van szó, ami nem tartozik Ernuszthoz, hanem a főkincstartóhoz.[76] Ez a levél nemcsak azt mutatja, hogy Matucsinai kancellárként a nádor partnere, sőt külügyi kérdésekben is illetékes, hanem, hogy Janus főkincstartó címmel megkapta az egyforintos rendkívüli adó adminisztrációját. Ebből azonban még más is következik: a pécsi püspök teljesen egyetértett a rendkívüli adózással, és azzal, hogy azt a csehek ellen fordítsák. (Azt már láttuk, hogy egy évvel korábban támogatta, sőt talán ő szövegezte meg kancellárként a kincstárügyi törvényt.)

Matucsinai előtérbe kerülése és ezzel kapcsolatban a költő kancelláriai állásának elvesztése, amelynek okát legfeljebb találgathatjuk, nem járt tehát kegyvesztésével, bár lehet, hogy egyesek annak tartották. János zagorjei gróf – azaz Jan Vitovec szlavón bán – 1468-ban ugyanis elfoglalta János pécsi püspök és testvérei (ez itt csak rokont jelent), Csezmicei Mihály és János Körös megyei Csezmice nevű birtokát, úgyhogy pereskedniük kellett.[77] Vitovec 1468-ban meghalt, utoljára április 21-én fordul elő bánként,[78] így a csezmicei foglalás ez előtt történt.

A zagorjei gróf halála új méltóságra nyitott utat Janusnak, szlavón bán lett. Ez megint kérdőjeles történet. 1469. január 23. és 1470. február 14. közöttről szép számmal maradtak János pécsi püspök és Tuz János szlavón bánok által kiállított oklevelek, amelyeket szlavón szokás szerint vicebánjaik pecsételtek.[79] Az utolsó báni oklevéllel az a baj, hogy azt Paulovc szlavón faluban pecsételték meg Mindszenti János és Hermánfi László vicebánok.[80] (Mindszenti, Janus korábbi pozsegai alispánja a pécsi püspököt, Hermánfi pedig – mint 1467-ben is – Tuzt helyettesítette.) Amennyiben a bánokat korábban leváltották volna Budán, nem biztos, hogy a hír február 14-ére már eljutott Paulovcra. Azért sem lehetetlen

[76] IVÁNYI, *Bártfa*, *i. m.*, I, 1760. sz. Az adót az 1468. szeptember 28-i országgyűlésen szavazták meg. Nyolc püspök, köztük a már bíboros Várdai, továbbá Vitéz, Beckensloer, Janus Pannonius, valamint a nádorral az élén 13 báró, köztük Újlaki, Szapolyai Imre, az 1467-ben lázadó erdélyi vajdák közül Szentgyörgyi és Bazini Zsigmond gróf és Ellerbach Bertold, továbbá Garai Jób, Tuz János szlavón bán és ajtónállómester, valamint mások kezességet vállaltak, hogy máskor ilyen adóra nem kerül sor. *Decreta regni Hungariae: Gesetze und Verordnungen Ungarns: 1458–1490*, Francisci DÖRY collectionem... auxerunt... Georgius BÓNIS, Geisa ÉRSZEGI, Susanna TEKE, Bp., 1989 (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici, II/19), 179–181.

[77] *Isprava u arhivu Jugoslavenske Akademije*, szerk. J. STIPIŠIĆ, M. ŠAMŠALOVIĆ, Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije, 3(1960), 2667. sz.

[78] FÜGEDI, *i. m.*, 111.

[79] *Uo.*; HUSZTI, *i. m.*, 270, 396, 37. jegyzet, 397, 41. jegyzet.

[80] MÁLYUSZ Elemér, *A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban*, LK, 6(1928), 156.

egy korábbi hivatalváltás, mert egy adat szerint, amennyiben annak kelte nem hibás, már január 30-áról ismerjük az új bánok, Magyar Balázs és Horváth Damján nevét, akik egyben az előtte betöltetlen dalmát-horvát bánságot is megkapták. Február 25-étől aztán folyamatosak az adatok róluk.[81]

Sajnos ezzel nem oldódnak meg Janus és Tuz leváltásának problémái. Tuz 1470. február 4-én Budán szlavón bánként eladta egyrészt besztercebányai bányarészesedését, másrészt bizonyos birtokrészeit összesen 3400 forintért Ernuszt Jánosnak, és erről királyi oklevél is született, elvileg tehát akkor még bán volt.[82] Tuz – Ernuszt János kikeresztelkedett budai zsidó polgárral együtt – 1466-ban vette meg a bányákat, és folytatott bányavállalkozást. Most tehát kilépett az üzletből és eladta részét az időközben kincstartóvá kinevezett üzlettársának.[83]

Az ügy nemcsak azért lényeges Janus pályája szempontjából, mert a Tuz család legfontosabb szövetségese volt, hanem azért is, mert Huszti kétségbe vonta költőnk bánsága megszűntének Tuz leváltásával és fogságba vetésével való kapcsolatát.[84] Nos, az vitán felüli, hogy egyszerre fosztották meg őket tisztségeiktől. Tuz gyors pénzszerzési akciója közvetlenül leváltása előtt vagy (amennyiben a január 30-i oklevél hiteles) után azzal magyarázható, hogy hirtelen pénzre volt szüksége, és ezért még bányavállalkozásáról is képes volt lemondani. Ebben az esetben valami anyagi természetű ügybe keveredett bánként, és ezt egyenlítette ki a 3400 forinttal. Vele pedig, még ha az ügyben ártatlan is volt, társának és szövetségesének is mennie kellett.

Ennek a lehetőségét ki nem zárva van azonban még valami. Azt fent láttuk, hogy Tuz egyidejűleg 1465-től az udvarmesterséggel egybekötött ajtónállómesterséget is viselte, ami a legbefolyásosabb udvari méltóságnak számított. Többek közt az ő feladata volt a királyi tanács ülésén a szavazatokat összegyűjteni, és a „sanior pars" álláspontját figyelembe véve a határozatot kihirdetni, amivel módja volt a döntéseket befolyásolni.[85] Tuz nem lett kegyvesztett, ugyanis az ajtónállómesterséget megtartotta: 1470. november 2-én még az, utódát, Parlagi Györgyöt pedig először 1471. január 27-én említik annak.[86] A november végi or-

[81] FÜGEDI, *i. m.*, 111, 113.

[82] *Isprave*, *i. m.*, 2692–2693. sz.; Df., 259307.

[83] PAULINYI Oszkár, *A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége = Károlyi Árpád Emlékkönyv*, Bp., 1933, 426.

[84] HUSZTI, *i. m.*, 270–271. V. KOVÁCS, *i. m.*, 321 a már idézett Plutarchos-fordítás elkészítésével kapcsolatban azt írta, hogy „ekkor már feszült volt a viszony közte és a király között, részben a cseh háborúk miatt, részben pedig az udvari környezetben élvezett tekintélyének gyors csökkenése végett." Mint fent láttuk, ez tökéletesen valótlan: akkor volt a költő épp hatalma és befolyása csúcsán. Az viszont nem zárható ki, hogy valamikor 1468 és 1470 között valóban romlott a királyhoz fűződő kapcsolata. A korrektúra készítése közben jutott a kezembe egy most kiadott regesztagyűjtemény: FENYVESI László, *Tolna megye középkori történetéhez kapcsolódó oklevelek regesztái = Tolna megyei levéltári füzetek*, 8: *Tanulmányok*, szerk. DOBOS Gyula, Szekszárd, 2000, 362, 808. sz. Eszerint János pécsi püspök 1469. január 13-án a királyi kúriában ítéletet mondott Szerdahelyi Dancs Pál ellen. Ezt csak kancellárként tehette. Amennyiben az évszám nem téves (például egy évvel korábbi), akkor nehezen magyarázható, azonban így is mutatja Janus hatalmas befolyását.

[85] KUBINYI, *König und Volk*, *i. m.*, 192.

[86] FÜGEDI, *i. m.*, 119.

sággyűlés alkalmával viszont nem tartozik azon urak közé, akik kezességet vállaltak, hogy az uralkodó újabb adót nem vet ki.[87] Kegyvesztettsége tehát ekkorra tehető.

Janusék leváltásának okát tehát nem tudjuk. Az is elképzelhető, hogy a feladatok más típusú embert, katonát követeltek. Tuz a király első főkincstartója volt, Szapolyai Imre és Janus bánok is betöltötték ezt a tisztet. Ugyancsak kincstári szakember volt az egyik új bán, Horváth Damján is, míg Magyar Balázs katona.[88] Janus talán nem tudott Magyar Balázzsal együttműködni, azért került a helyére Horváth. A valódi okot nyilván sohasem fogjuk megtudni.

A pécsi püspök azonban nem bukott meg, hiszen a király kíséretéhez tartozott az 1470-es bécsi csúcstalálkozó idején. A király tanácsosai, akik február 9-én kötelezvényt adtak Bruck an der Leithában a találkozó békés jellegére, Vitéz, Beckensloer és Janus Pannonius püspökök, Csupor Miklós erdélyi vajda, Szapolyai Imre és Rozgonyi Rénold voltak.[89] A császár és a magyar király között február 11. és március 11. között Bécsben tartott csúcstalálkozót[90] Vitéz szervezte meg, de az tökéletes csődde fejeződött be: Mátyás megdühödött, és búcsúzás nélkül hagyta ott a császárt. III. Frigyes sohasem bocsátotta meg neki ezt a sértést. Természetesen ez véget vetett a primás külpolitikai karrierjének.

Vitéz alapjában véve nehezebb helyzetben volt Mátyás uralkodása idején unokaöccsénél, aki – ha csak néhány évre is – döntő politikai befolyást élvezett. Igaz, 1470-ig mintegy külügyminiszterként működött, de 1464-ig cím (és jövedelem) nélkül, majd 1464-ben ugyan megkapta a fő- és titkos kancellári címet, feltehetően – ha csak kisebb mértékben is – részesülhetett a kancelláriai díjakból is, de a kancellária tényleges vezetése egyrészt Várdai, másrészt Janus, később Matucsinai kezében volt. Belpolitikai feladatokat Vitéz ritkán kapott, pedig a zágrábi püspökség pacifikációját – Várdai segítségével – jól intézte el. 1465-ben Szécsi primás halálával ugyan ő lett az esztergomi érsek, a magyar egyház feje, a leggazdagabb javadalom birtokosa, de bíborosnak nem őt, hanem Várdait terjesztette fel a király. Pedig Vitéz ezt biztos akarta, sőt talán ígéretet is kapott rá Mátyástól, mert Janus egyik levelében bíborosnak titulálta a primást 1466-ban.[91] Talán ezért fektette be minden energiáját 1458 után az egyházi javadalmak mértéktelen halmozásába, amivel mintegy országos rekordot döntött. Nem véletlenül írt Szakály Vitéz „gátlástalan terjeszkedéséről".[92] A kezére került a nyitrai püspökségen kívül a pannonhalmi, a szekszárdi, a zobori, a szentjobbi, a bakonybéli és a széki bencés apátság, valamint a bozóki és a sági premontrei

[87] *Decreta, i. m.*, 188–189.

[88] A kincstári tisztviselő bánokra: András KUBINYI, *Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Újlaky (így!)*, Studia Slavica, 4(1958), 375–376.

[89] Karl NEHRING, *Quellen zur ungarischen Aussenpolitik in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts*, különnyomat, Bp., 1976, 7. o., 20. sz. Rajtuk kívül ott volt még Bánfi Miklós is Bécsben, l. a következő jegyzetet.

[90] UŐ, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich: Zum hunyadisch–habsburgischen Gegensatz im Donauraum*, München, 1975 (Südosteuropäische Arbeiten, 72), 44–45; HOENSCH, *i. m.*, 112–114.

[91] ROKAY Péter, *Egy ismeretlen Janus Pannonius-oklevél = Janus Pannonius: Tanulmányok, i. m.*, 186; Vitézre l. még fent az 1, 2, 24. jegyzeteket.

[92] SZAKÁLY, *i. m.*, 31.

prépostság.[93] Ezek egy részét a Debrentei Tamással szembeni gyűlölettől vezetett kicsinyes üldözéssel szerezte.

Az 1470-es bécsi csúcstalálkozó kudarca beprogramozta már az összeütközést a királlyal. Nem tudjuk, hogy mi az igazság abban a hírben, amelyet az összeesküvés kirobbanása után, 1471. szeptember 14-én a szász hercegeknek jelentett valaki. Eszerint a király a csehek ellen pénzt kért az uraktól, mire az esztergomi érsek az urak nevében kijelentette, hogy a török elleni védelemre szívesen adnak, de erre nem. „Tehát Magyarország királya felemelte a kezét, és szájon vágta a püspököt, erre az urak azt mondták, hogy az ütés nem maradhat megbosszulatlanul."[94]

Amennyiben megtörtént az eset, időpontja nem állapítható meg. Elképzelhető az 1470. november végi országgyűlés, itt ugyanis Vitéz nem szerepel az adóügyben a király mellett kezeskedő urak között, noha Janus Pannonius ott volt. (Vele együtt a főpapok közül Várdai bíboros, Beckensloer, valamint Vetési Albert veszprémi püspök, továbbá 12 báró, köztük Újlaki, Szapolyai Imre, de Garai Jób és Perényi István is.)[95] Janus jelenléte miatt nem biztos, hogy a primás hiányának komoly jelentőséget tulajdoníthatunk: elvégre beteget is jelenthetett.

Annál kevésbé vehetjük az ügyet lényegesnek, mivel nem sokkal ezután meghalt Várdai bíboros kalocsai érsek.[96] Azt már láttuk, hogy a kalocsai érsekséget szinte azonnal Matucsinai Gábor kancellár kapta meg, így logikus lett volna, hogy a bíboros fő- és titkos kancellárságát is örökölje, és azáltal Vitéz társa legyen. Nem ez történt: maradt ugyan kancellár, a fő- és titkos kancellári címet egyedül Vitéz viselte, sőt ettől kezdve az ő neve fordul elő a privilegiális oklevelek datum per manus formulájában. Még egy 1471. augusztus 22-én kelt oklevél is Vitéz főkancellár kezéből kelt,[97] noha akkor már a lázadás kitört. A lázadás után már Matucsinai főkancellár kezéből kelnek az oklevelek, mellette Beckensloer viseli a címet úgy, mint korábban, 1470-ig Vitéz.[98] Ezt a helyzetet csak úgy értékelhetjük, hogy a király 1471 első felében igyekezett az érsek érzékenységét nem sérteni.

Ezzel azonban már nem ért el célt, 1471 nyarán sor került az ún. Vitéz-összeesküvésre, Mátyás király magyarországi uralmának egyik legnagyobb válságára. Az utókor számára nehezen érthető, hogy a Hunyadi-házhoz annyira kötődő Vitéz és unokaöccse összeesküvést szervezzen, ellenkirályt hozzon be az országba. Ennek okaiként éppúgy szóba kerülhetnek egyéni sérelmek, mint politikai ellentétek. Az egyéni sérelmek eléggé világosak, még ha nem is vesszük az állítólagos pofont figyelembe. Abban a megállapodásban ugyanis, amelyet 1471. december 19-én hozott létre a király és a primás között Matucsinai kalocsai érsek, Beckensloer egri püspök, Ország nádor és Szapolyai Imre, és amelyet mindkét fél aláírt, az is benne van, hogy az uralkodó miben ígér változtatást, azaz mik Vitéz feltételei.

[93] KUBINYI, *Főpapok, i. m.*, 244.

[94] *Politische Correspondenz Breslaus im Zeitalter des Königs Matthias Corvinus*, I. Abt., hsgg. von Berthold KRONTHAL und Heinrich WENDT, Breslau, 1893 (Scriptores rerum Silesiacarum, Bd. XIII), 65–66.

[95] L. fent, 87. jegyzet.

[96] Valószínűleg 1471. januárban: UDVARDY, *i. m.*, 315.

[97] Dl., 73614.

[98] SZILÁGYI, *i. m.*, 8.

Röviden ezek a következők. Az érsek kapja meg a királyi jövedelemből járó tizedet. A viszály óta a rokonai és familiárisai ellen a királyi kúriában bárki általi panaszokra hozott ítéleteket tárgyalják újra. Tartsák be az esztergomi egyház szabadságait, és biztosítsák az érseknek a kezén levő monostorok feletti kegyúri jogokat. A megállapodás fontosságára utal, hogy azt később Bakócz érsek mind II. Ulászlóval, mind II. Lajossal megerősíttette.[99] Ezek részben Bonfininél is szerepelnek, aki – személyi sérelemként értékelhetően – még az egyházi javak megadóztatását is kiemeli, amelyek ugyan Roverella pápai legátus engedélyével történtek.[100] Ez valóban igaz, maradt is fenn adat épp 1471-ben egyháziak legátusi engedéllyel történő megadóztatására.[101] Míg az előbbi panaszok csak Vitézt, az utóbbi Janust is érintette. Nem tudjuk viszont, hogy milyen pereket indítottak Vitézék ellen. A politikai ellentétek között Bonfini szerint szerepel az, hogy a király nem veszi figyelembe a nagyurak tanácsát, hanem mindent egyedül intéz; szerepel továbbá a súlyos adóteher.[102] Ide kell számítanunk a török elleni védekezés Kázmér lengyel király hadüzenetében említett elhanyagolását is.[103]

Az egyéni sérelmek elsősorban anyagi természetűek, és mivel – mint láttuk – mind Vitéz, mind Janus erősen anyagiasak voltak, tulajdonképp meg is magyaráznák az összeesküvést. A baj az, hogy a pécsi püspököt az anyagi veszteségek nagybátyjánál kevésbé érintették, abban pedig igazat kell adnunk Huszti Józsefnek, hogy a fő felbujtó nem Vitéz, hanem Janus volt, aki engesztelhetetlenségében nem volt hajlandó kiegyezni.[104] Arra már utaltam, hogy Mátyás mindvégig változó összetételű koalíciókkal kormányzott, a nagyurak tanácsának figyelembe nem vételére vonatkozó vád tehát csak azt jelenti, hogy Janusék kiestek a fő tanácsadók közül. Csakhogy Matucsinai Gábor legalább két éve kiszorította már nagy költőnket Mátyás vezető tanácsadójának székéből. A nagy adóteher vádja is furcsa a pécsi püspök szájából, aki támogatta az 1467-es adótörvényt, és magára vállalta a csak a csehek ellen felhasználható 1468-as rendkívüli adó adminisztrálását, sőt, nagybátyjával ellentétben még az 1470 végi adókivetést is elfogadta. Maradhat még a török ügy és a cseh háború. A cseh háború kirobbantásában azonban épp Vitézé volt a döntő szerep.[105] Az 1473. december 8-ára összehívott, de meg nem tartott országgyűlés királyi biztosaihoz küldött uralkodói propozíció is arra hivatkozik, hogy a háborúba azok vonták be, akik akkor tanácsában voltak.[106] 1470 elején Janus még biztosan támogatta a csehek elleni harcot. Annak pedig a két püspök előtt nyilvánvalónak kellett lennie, hogy Magyarország egyedül képtelen eredményes háborút folytatni a jóval erősebb török ellen. A vád lehetett demagóg propaganda, de nem kiváltó ok.

[99] Df., 248082.
[100] BONFINI, *i. m.*, IV, 41–42.
[101] KUBINYI, *Főpapok*, *i. m.*, 82–83.
[102] BONFINI, *i. m.*, IV, 41.
[103] Stephanus KATONA, *Historia critica regum Hungariae*, XV, Colotzae, 1792, 498. A lengyel Jan Długosz volt az, aki a legélesebben emelte ki a török kérdésnek a cseh hódítás miatti elhanyagolását. *Uo.*, 495–496.
[104] HUSZTI, *i. m.*, 276–277.
[105] *Uo.*, 275.
[106] Ezt RASZTIK Tibor tanítványom dolgozta fel néhány éve szakdolgozatában.

A valószínű az, hogy fokozatosan erősödött a két főpap ellenszenve Mátyás iránt, és valami történhetett 1471 tavaszán, amitől betelt a pohár. Amennyiben a pofon igaz, lehetett az is, ez viszont Vitézt és nem unokaöccsét érintette. Lehetett az egyháziak megadóztatása, ami valóban 1471-ben történt. Van azonban még egy lehetőség. A cseh országgyűlés Podjebrád György halála után, 1471. május 27-én Kázmér lengyel király fiát, Ulászlót választotta meg királyának,[107] nem pedig Mátyást, akit a katolikus rendek már 1469-ben megválasztottak. Így Csehország trónjára a tulajdonképpeni törvényes örökös, Zsigmond császár dédunokája, Albert király unokája, egy katolikus herceg került. Noha a pápa ezt egy ideig nem fogadta el, ezzel mégis elesett a magyar király csehországi jogcíme, az eretnek György királyt hithű katolikus követte. A Jagellók ugyanilyen jogon követelhették a magyar trónt is, Magyarország jó viszonya a császárral elromlott, a három közép-európai királyság Jagellók kezére kerülése pedig háttért biztosíthatott a török ellen. Ne felejtsük el, hogy Vitéz annak idején I. Ulászló magyar királyságát támogatta, aki a Jagelló-hercegek nagybátyja volt.

Utólag természetesen nem láthatunk be két XV. századi úr gondolatvilágába, ezt a lehetőséget azonban teljesen nem vethetjük el. Ha ez így van, akkor a sértődöttség, az anyagi kárvallások mellett politikai okokat is kereshetünk az összeesküvés mögött. Az más kérdés, hogy a történelem 1490 után, amikor lényegében megvalósult a három királyság Jagellókézben való együttműködése, bebizonyította, hogy ez sem mentette meg az országot a töröktől, amit természetesen Janus és Vitéz nem sejthetett. Amennyiben feltevésünk helytálló, akkor a két főpap politikusként cselekedett, még akkor is, ha ez nem volt etikus. A politika és az etika azonban mindig távol állt egymástól.

Akárhogy is van, az összeesküvés bizonyítja a legjobban, hogy nagy költőnk és nagybátyja ügyetlen politikus volt. Mozgalmuk, amely iskolapéldája annak, hogyan nem szabad összeesküdni, tragikomédiában végződött, noha a legtöbb adu a kezükben volt. Még ha talán túlzás is, amit Bonfini állít, hogy az urak nagy része Matucsinai kalocsai érseken, Ország Mihály nádoron és a későbbiekben említett Újlaki Miklóson és Beckensloeren kívül az összeesküvők oldalán állt, a megyék közül pedig csak kilenc maradt hű a királyhoz, tehát a nemesség is ellene fordult,[108] külföldi források egybehangzóan állítják, hogy az urak többsége csatlakozott az összeesküvéshez, sőt felvetik, hogy a császár állt a mozgalom mögött.[109] Mint ismeretes, Vitézék Kázmér lengyel király másodszülött fiát, Kázmér herceget, Ulászló öccsét hívták meg ellenkirálynak, aki – igaz, hogy már későn – be is tört sereg élén az országba.

Vitézék nem használták ki a király távollétét, és akkor sem kezdték meg még a harcot, amikor az összeesküvés híréről értesült uralkodó seregével hazatért. Augusztus 3-án Mátyás már Budáról utasítja Kassát, hogy a lengyel királlyal szemben az országhoz hűséges legyen,[110] 6-án pedig Pozsony megyétől kért fát és embereket erődítmények készítésére.[111]

[107] HOENSCH, *i. m.*, 121.
[108] BONFINI, *i. m.*, IV, 41–43.
[109] *Fontes rerum Austriacarum*, II/46. k., Wien, 1892, 170–171, 174–175.
[110] TELEKI, *i. m.*, XI, 450.
[111] *Inventár*, *i. m.*, 3626. sz.

Ugyanakkor – állítólag Újlaki javaslatára – az urak előtt úgy tett, mintha semmi sem történt volna. A macsói bán ugyanis megjósolta, hogy akkor mindenki mellé áll. A déli nagyúr fő ellenségei, Janus és a két Tuz fellázadtak, ezért lett az uralkodó egyik támasza, meg is kapta jutalmul utána a boszniai királyságot.[112] Majd a király országgyűlést hívott össze. Ezen Mátyás egész uralkodása idején a legtöbb báró jelent meg, és szeptember 21-én tíz főpap és 36 báró tett a lengyelekkel szemben hűségnyilatkozatot Mátyás mellett.[113] Csak a kevés lázadó hiányzott: Vitéz, Janus, Tuz Osvát főpapok, az urak közül pedig Tuz János, Rozgonyi Rénold és Perényi Miklós. (Ennek bátyja, István azonban hűségesküt tett, meg is kapta érte a Rozgonyi Rénold által betöltött tárnokmesterséget.[114] A két testvér mindkét oldalon bebiztosította magát, akár a későbbi arisztokrácia.) Az összeesküvés vége, Kázmér csapatainak kitakarodása, Janus, majd Vitéz halála közismert, így arról kár beszélni.

A végső kép: a két tehetséges főpap nemcsak ritka haszonleső férfi, hanem nagyon középszerű politikus is volt. Talán ezt érezte meg Mátyás, aki Vitéznek lényegében soha sem engedett beleszólást a belügyekbe, ezzel szemben az unokaöcsnek e téren biztosított hatalmat, őt viszont igen hamar felcserélte az egyetemre a jelek szerint nem járt, humanistának nem mondható, de megbízható, katonai szervezőkészséggel is rendelkező Matucsinaira.

András Kubinyi:
The Politics of János Vitéz and Janus Pannonius During the Reign of King Matthias

The paper offers a new interpretation of the political roles of the two Hungarian humanist prelates during the reign of King Matthias. Vitéz and Janus dealt mainly with diplomatic relations at the Royal Chancery. In internal politics they came into power after the coronation of the king in 1464. Vitéz was appointed either of the two High and Secret Chancellors but he became the actual leader of the Chancery only at the turn of 1470–1471. It may be presumed that Janus also gained a leader's position in the Chancery, moreover, in the period 1467–1468, he got to the height of his political career as Secret Chancellor. Several documents prove that, as clerks, both Vitéz and Janus were exceptionally untalented and self-interested.

In the summer of 1471 Vitéz devised an unsuccesful conspiracy against Matthias. Besides political and financial problems the source of the conflict between the king and the prelates might have been the negotiations with Frederic III which were organized by Vitéz and ended in failure. However, it can also be assumed that, after the crowning of the professed Catholic, Wladislas Jagiello Czech king, the two conspiring Hungarian prelates invited the Jagiello prince, Casimir, to the throne in order to ensure a greater protection against the threat of the Turks. The awkwardly devised conspiracy also proves that, although they were talented humanists, Janus and Vitéz were rather mediocre politicians.

[112] BONFINI, IV, 43; KUBINYI, *Die Frage, i. m.*, 373–384.
[113] MTAK, Kézirattár, MS 4945, 8. pallium.
[114] TRINGLI István, *Hunyadi Mátyás és a Perényiek*, LK, 63(1992), 184–187.

RITOÓK ZSIGMOND

Ilias 2, 299–330 Janus Pannonius fordításában

A szöveg, mint ismeretes, a Sevilla I. kódexben olvasható. Első kiadását Horváth János adta.[1] Ezt a szöveget közölte V. Kovács Sándor Janus Pannonius művei kétnyelvű kiadásának második, bővített változatában.[2] Horváth azonban néhány helyet tévesen olvasott, nevezetesen az 5., 13., 14., 16., 20., 32. sorban. Ezek helyes olvasata Ritoókné Szalay Ágnesnek köszönhető. Horváth kiadása még néhány további apróséggal pontosabbá tehető, ezek közül a 20. sorral kapcsolatos érdekesebb. A helyes szöveg a következő:

Ferte animis et adhuc durate in tempus, amici,
ut pateat, si uera canit uel inania Calchas,
pectoribus siquidem facile retinemus et omnes
uos estis testes, quos nondum fata tulerunt.
5 Siue here seu pridem, Phrygibus cum dura ferentes
ac Priamo Graie complebant Aulida classes,
nos uitreum ad fontem sacrata altaria circum
sancta precabamur mactatis numina tauris
pulchra sub platano, caput unde liquentibus undis.
10 Hic ingens ima uisum prorumpere ab ara
prodigium, rubri species horrenda draconis,
Iuppiter aethereas quem miserat ipse sub auras.
Tum ferus ad platanum magno mox agmine fertur.
Passeris hic alte densis sub frondibus octo
15 pendebant foetus, mater quos nona fouebat.
Deuorat hos miserum stridentes cerula pestis,
at circum uolitans flebat sua pignora mater.
Hanc etiam prensa strepitantem corripit ala.
Ast illum pullis pariter cum matre comesis
20 quo modo protulerat deus, idem in secla reliquit,
nam lapidem fieri iussit Saturnia proles.
Nos uero incerti stetimus tam mira tuentes.
Dira ut monstra igitur sacra inuasere deorum,

[1] Ifj. HORVÁTH János, *Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexben*, ItK, 78(1974), 611–612.
[2] JANUS PANNONIUS, *Opera omnia:* JANUS PANNONIUS *Összes munkái*, kiad. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, 244–246.

talia continuo profert oracula Calchas:
25 „Quis stupor attonitas mentes turbauit, Achiui?
Nobis hoc magnum portendit Iuppiter omen,
fama sed euentus seros eterna sequetur.
Quippe ut hic octonos consumpsit in arbore pullos,
nona fuit genitrix, que pignora parua crearat,
30 sic et nos illic totidem bellabimus annos,
at decimo latam Priami expugnabimus urbem."
Ille autem ut cernit, sic exitus omnia complet.

7: fonteum cod., javította Horváth 19: comesit cod., jav. Horváth 20: a reliquit liquit tagja fölé írva: condit (recondit) 26: protendit, a sor fölött jav. cod. 29: creatur áthúzva, utána írva crearat cod. A kézirat nem tesz különbséget v és u közt; az ae-t általában egyszerű e-vel írja, egyszer (12) ae-vel.

A reneszánsz első latin Homéros-fordításainak gyarló volta és a későbbiek problémája elsősorban nem, a későbbiek esetében egyáltalán nem a fordítók görögtudásának fogyatékos voltából adódott.[3] A kitűnően képzett Lorenzo Valla Thukydidésnek, tehát egy Homérosnál nyelvileg jóval nehezebb szerzőnek a fordításával sikeresen birkózott meg, Homéros-fordítása viszont dísztelen, száraz gyalogpróza. A nehézség a homérosi nyelv és a latin műpróza illetve epikus nyelvezet és stílus közti különbségből adódik.

A homérosi nyelv inkább mellérendelő, a későbbi meghatározás szerint „egymás után fűző" stílushoz áll közel, míg a latin műpróza nyelvezete a görög rétorika hatására túlnyomórészt körmondatos, alárendelő szerkesztésű. A prózában fordítók tehát választhattak: vagy ragaszkodnak a homérosi nyelvformáláshoz, s akkor esetlen latin prózát írnak, vagy szép, rétorikus latin prózában adják vissza eredetijüket, de akkor elszakadnak annak stílusától, esetleg egészen átírják azt. A vergiliusi nyelv ugyan inkább mellérendelő, de ezzel a versben fordítók nehézségei még nem oldódtak mind meg.

A görög nyelv szinte korlátlanul alkothat összetett szavakat, az epikus nyelv bőven élt is ezzel a lehetőséggel, különösen a jelzők esetében – a latin nem kedveli az összetételeket, s ha Ennius alkotott is ilyen jelzőket, a későbbiekben ennek nem volt folytatása. Érthető, ha a latin fordítók, különösen a versben fordítók, ezeket a jelzőket sokszor elhagyták. Közismert, hogy a homérosi nyelv erősen formuláris jellegű. A latin epikus nyelvben is megfigyelhető a formularizálódás, de ez más jellegű, más tényezők hatása alatt történik,[4] a kétféle

[3] A korai Homéros-fordításokat illetően ma sem nélkülözhető Georg FINSLER, *Homer in der Neuzeit von Dante bis Goethe: Italien, Frankreich, England, Deutschland*, Leipzig–Berlin, Teubner, 1912, 16, 22, 26–30, 33–34, de azóta születtek részlettanulmányok, s kívánatos volna az egész kérdés új, alapos feldolgozása. Ízelítőül hadd közöljem az első prózai fordításból, Leontius PILATUS munkájából a Janus fordította rész első sorait (Paris, Bibl. Nat., Cod. Lat., 7880, vol. I, 14v): *Sustinete, amici, et expectetis usque ad annum, ut sciamus, si verum Calcas vaticinatur vel et non. Bene enim iam hoc scimus in sensibus, estis autem omnes testes, quos non parcae mortem ferentes salvaverunt.*

[4] RITOÓK Zsigmond, *Janus Pannonius görög versfordításai = Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai, 1975 (Memoria saeculorum Hungariae, 2), 428–430.

formularitás nem feleltethető meg egymásnak minden további nélkül: a latin hexameter formulái nem a görög formulák fordításai. Ugyancsak köztudott, hogy a görög epikus nyelv az ismétlődő helyzeteket nyelvileg is azonosan, ismétlődőleg fejezi ki. A latin epikus nyelv a rétorika hatására, mely szerint a változatosság kellemes, és ugyanazt nem ugyanúgy kell elmondani,[5] az ilyen ismétléseket kerülte. A latin epikus költészet viszont szívesen alkalmaz alliterációt, míg a homérosi nyelvben ennek nincs különösebb jelentősége. Végül: a görög hexameter daktilikusabb lejtésű, mint a latin. Míg Homérosnál a tisztán daktilikus hexameter nem ritkaság, tehát nincs feltűnő ritmikai jelentése, a latin hexameterben átlagosan két spondeus van, a tisztán daktilikus hexameter tehát feltűnő, valamilyen rohanást érzékeltető.

Sarkítottan úgy mondhatnók: minél inkább homérosi akar lenni a fordítás, annál kevésbé felel meg a szép latin stílus, közelebbről a szép latin hexameter-nyelv Vergilius és Ovidius költészetében kanonizálódott követelményének, és fordítva, minél szebb latin hexameter-nyelvet használ valaki, annál kevésbé homérosi. Hogy Janus hogyan igyekezett megküzdeni e nehézséggel a *Diomédés és Glaukos találkozásá*nak fordításában, azt máskor próbáltam elemezni.[6] Most a másik Homéros-fordítást vizsgálom, amely azért is tanulságos, mert az *Ilias*nak ezt a részletét Cicero is lefordította *De divinatione* című munkájának második könyvében. Először ezt a fordítást veszem röviden szemügyre.[7]

Ferte, viri, et duros animo tolerate labores,
auguris ut nostri Calchantis fata queamus
scire, ratosne habeant an vanos pectoris orsus.
namque omnes memori portentum mente retentant,
5 qui non funestis liquerunt lumina fatis.
Argolicis primum ut vestita est classibus Aulis,
quae Priamo cladem et Troiae pestemque ferebant,
nos circum latices gelidos fumantibus aris
aurigeris divom placantes numina tauris
10 sub platano umbrifera, fons unde emanat aquaï,
vidimus inmani specie tortuque draconem
terribilem, Iovis ut pulsu penetraret ab ara;
qui platani in ramo foliorum tegmine saeptos
corripuit pullos; quos cum consumeret octo,
15 nona super tremulo genetrix clangore volabat;
cui ferus inmani laniavit viscera morsu.
hunc, ubi tam teneros volucris matremque peremit,
qui luci ediderat, genitor Saturnius idem
abdidit et duro formavit tegmine saxi.

[5] A változatosság kellemes: ARIST. rhet. 1371 a 25–28 és máshol is; RHET. HER. 4, 54.

[6] RITOÓK, *Janus Pannonius görög versfordításai, i. m.*, 431–438.

[7] CIC. div. 2, 63–64=fr. 23, *Morel–Büchner*, vö. M. Tulli CICERONIS *De divinatione*, ed. Arthur Stanley PEASE, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1963, eredetileg Illinois studies in languages and literature, 6–8(1920–1923).

20 nos autem timidi stantes mirabile monstrum
vidimus in mediis divom versarier aris.
tum Calchas haec est fidenti voce locutus:
„quidnam torpentes subito obstipuistis, Achivi?
nobis haec portenta deum dedit ipse creator
25 tarda et sera nimis, sed fama ac laude perenni.
nam quot avis taetro mactatas dente videtis,
tot nos ad Troiam belli exanclabimus annos.
quae decumo cadet et poena satiabit Achivos".
edidit haec Calchas; quae iam matura videtis.

Hogy a fordítás kissé szabad, szinte már első ránézésre, olvasás nélkül is gyaníthatjuk, hiszen az eredeti 32 sorát 29 sorban adja vissza. Ezt a sejtést azután a szöveg olvasása és összevetése az eredetivel csak megerősíti. Jellegzetes homérosi jelzők, jelzős kifejezések – Κρόνος ἀγκυλομήτης (319), μητίετα Ζεύς (324), πόλις εὐρυάγυια (329), az achájok κάρη κομόωντες volta (323) – fordítatlan maradnak. Egy eset mindenesetre legalább érzékeltetve van: νήπια τέκνα (311) = *teneros volucris* (17). Nem fordítja ismétlődőleg Cicero az eredetiben ismétlődő vagy csaknem ismétlődő sorokat (313=331; 317≈326). Megfigyelhető az említett ritmikai lassúbbság: míg a Homéros-szöveg 32 sorában (az utolsó, csonka lábat nem számítva) 39 spondeus van (1,2 átlag), Cicero 29 sorában 70, ami átlagosan 2,4-et jelent.

Nem kevésbé tanulságos azonban a fordítás nyelvi és tartalmi vizsgálata. Az ismétlődő sor nem azonos módon való fordításának okát már említettem. A jelzők és jelzői kifejezések elhagyásának azonban más oka is lehet, mint hogy nehéz lett volna azokat latinul mondani, kivált úgy, hogy még a hexameterbe is beleilleszkedjenek. Janus a *Diomédés és Glaukos találkozása* fordításában eredményes kísérletet tett legalább egyes szerkezetek fordítására, s alig hihető, hogy ne lett volna erre képes Cicero is; annál is inkább, mert görög szónokok szövegeinek átültetése latinra kezdő szónokok számára rendes stílusfejlesztő gyakorlat volt. Cicero *A szónokról* című munkájában (1, 155) a következő szavakat adja a II–I. század fordulója nagy szónokának, Licinius Crassusnak az ajkára: „Mikor azt, amit görögül olvastam, latinul adtam vissza, nemcsak olyan, igen megfelelő szavakat használtam, melyek általában használatosak voltak, hanem a szavak utánzásával olyan kifejezéseket is alkottam, melyek a mieink számára újdonságot jelentettek, de – s ez volt a fontos – találóak voltak". (*Cum ea, quae legeram Graece, Latine redderem, non solum optimis verbis uterer et tamen usitatis, sed etiam exprimerem quaedam verba imitando, quae nova nostris essent, dum modo essent idonea.*) „Szavak utánzásával" ő is alkothatott volna újdonságot jelentő kifejezéseket (filozófiai szakkifejezések esetében ezt meg is tette), annál is inkább, mert a fordítatlanul hagyott jelzős kifejezések egyáltalában nem mind funkciótlanok az adott összefüggésben. A „tervet kieszelő" Zeus egy csodajelet mutat, mely az ő tervének teljesedését jelzi, s innen nézve talán az is mondhat valamit, hogy ő a „horgaseszű" Kronos fia. A dolog nyitja valószínűleg máshol keresendő.

Először is a nyelviekben. Herbert Ahrens aprólékos elemzése kimutatta, hogy szinte nincs olyan kifejezés, fordulat Cicero fordításában, amely kimutathatólag vagy valószínűsíthetőleg ne az archaikus latin költészetből, főleg Ennius *Annales*ából, vagyis az archaikus latin epikus nyelvből származnék.[8] Cicerónak tehát nyilvánvalóan az volt a célja, hogy Homérost a római epika nyelvi világába ültesse át. Ez a nyelvi világ ugyan nem volt azonos Cicero korának nyelvével, mert annál régiesebb fokot képviselt, de a görög epikus nyelv sem volt azonos azzal a görög nyelvvel, amelyet Cicero beszélt. Cicerót mindamellett elsősorban nyilván nem ez a nyelvtörténeti megfontolás vezette, hanem az, hogy ez a kissé régies nyelv volt az emelkedett költészet nyelve, ezzel lehetett megadni az elbeszélésnek az *epicus color*t, s a görög epikus kifejezések újszerű tükörfordításai ehhez képest már modernkedő stílustörést jelentettek volna. Mondattanában ugyanakkor a homérosi mellérendelő szerkezeteket kora rétorikus ízlésének megfelelően alárendelőkké alakította, sőt, mint Ahrens meggyőzően kimutatta, az utolsó sorokat szabályos kis *peroratió*vá stilizálta.[9]

Cicerónak a homérosi szöveget illető eljárását azonban fordítói módszeréről adott saját megjegyzései is magyarázzák.[10] Cicero ti. több görög prózai (szónoki) szöveget is fordított, s ezzel kapcsolatban egy helyen a következőket mondja: „Nem úgy fordítottam, mint tolmács, hanem mint szónok, ugyanazokkal a mondatokkal, azoknak formája, mintegy alakzata szerint, a mi szokásunknak megfelelő szavakkal. Mindebben nem a szóról szóra való visszaadást tartottam szükségesnek, hanem a szavak egész jellegét (*genus omne*) és értelmét (*vis*) őriztem meg. Úgy gondoltam, hogy nem darabra odaszámlálnom kell a szavakat az olvasónak, hanem mintegy odamérnem" (opt. gen. 14).[11] „A szavak egész jellegét" – ez a *color epicus*t adó szóválasztás, a stílus, amiről éppen szó volt. Az „értelem" és „a mi szokásunknak megfelelő szavak" – ez valami mást jelent. Platón *Timaios*ának átdolgozásában (11) beszél Cicero azokról az istenségekről, „melyeket a görögök daimónoknak neveznek, a mieink pedig, úgy hiszem, Laroknak" (*quos Graeci* δαίμονας *appellant, nostri, opinor, Lares*). Vagyis nemcsak a megfelelő római stílust, hanem a megfelelő római képzetet is meg kell találni, s a görögöt ebbe a képzetvilágba is átültetni.

A Homéros-fordítás is mutat erre példát. Homéros nem nevezi meg kifejezetten Kalchas foglalkozását, csak utal rá a μαντεύεται igével. Cicero megnevezi, *augur*nak mondja, ami nem egyszerűen a madárjós latin neve, hanem egy hivatalos papi testület tagját is jelentette, amely testületnek a *De divinatione* írásakor Cicero is tagja volt. Cicero azonban nem állt meg itt a római asításban. A görög szöveg csak annyit mond: „ha vajon igazat jósolt-e Kalchas vagy sem" (300). Ezt Cicero így adja vissza: „érvényesek-e (*ratos*) vagy hiábavalók (*vanos*) keblének indulásai" (3). A *ratus* és a *vanus* szavak azonban az *augur*ok

[8] Herbert AHRENS, *Cicero als Übersetzer epischer und tragischer Dichtung der Griechen*, Diss. Hamburg, 1961, 3–76.

[9] *Uo.*, 40–43, 75–76.

[10] A következőkhöz vö. Imre TRENCSÉNYI-WALDAPFEL, *De Cicerone poetarum Graecorum interprete = Atti del I Congresso Internazionale di Studi Ciceroniani: Roma, aprile 1959*, I–II, Roma, Centro di Studi Ciceroniani, 1961, II, 161–174, különösen 164–172.

[11] *Nec converti ut interpres, sed ut orator, sententiis isdem et earum formis tamquam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis. In quibus non verbum pro verbo necesse habui reddere, sed genus omne verborum vimque servavi. Non enim ea me adnumerare lectori putavi oportere, sed tamquam appendere.*

szakkifejezései az érvényes, igaz, teljesülő, illetve a nem érvényes, nem teljesülő jóslatokra.[12]

Látnivaló, hogy Cicero számára nem a homérosi szavak és kifejezések pontos fordítása volt elsősorban fontos, hanem a görög epikus szövegnek a római epikus költészet példájához igazodó, római epikus szövegként való megfogalmazása, a római világba való átültetése, valódi *interpretatio Romana*, akkor is, ha ez csak fordítói szabadságok árán volt megvalósítható, „ugyanazokkal a mondatokkal", de „a mi szokásunknak megfelelő szavakkal".

Ezzel már a reneszánsz fordítók problémájánál vagyunk, s hogy ők mennyire a ciceroi utat járták, azt Poliziano példája mutatja, aki körülbelül Janus fordításával egy időben ültette át az *Ilias* 2–5. könyveit,[13] mindenhol megtoldva az eredeti sorszámát, s valóban gyönyörű vergiliusi szöveggé alakítva Homérost. A legtanulságosabb azonban éppen ennek a résznek a visszaadása. Poliziano tudniillik minden további nélkül átveszi Cicero fordítását, de igyekszik vergiliusiasabbá és – el kell ismerni – többnyire pontosabbá is tenni. *Omnes memori portentum mente retentant* – mondja Cicero (4). Poliziano: *Tenent omnes portentum mente repostum*, gondolva az *Aeneis* 1, 26-ra: *manet alta mente repostum*. A fordítás 10. sora Cicerónál így fejeződik be: *fons unde emanat aquaï*. Poliziano ezt az archaikus alakot (és archaikus sorvégződést)[14] szükségesnek tartotta kiküszöbölni: *fons lucidus unde fluebat*, de itt ezzel egyúttal pontosabbá teszi a fordítást, amennyiben megmenti a forrásnak a görögben meglevő jelzőjét. A következő sorban is pontosabban adja vissza az eredetit, amennyiben lefordítja, hogy a kígyó háta vöröslő. A fordítás 15. sorában megejtett változtatásnak, megvallom, nem tudom okát adni, Cicero szövege itt pontosabb is. A 24. sorban a későbbi ízlésnek megfelelően[15] szebbé teszi a hexametert Cicero két első szavának felcserélésével. Itt tehát már nem az archaikus latin költészet a mérték, hanem a klasszikus, ennek megfelelően kell a szöveget alakítani; nem Ennius, hanem Vergilius, akihez Homérost hasonítja. Az új stílusnorma követése jelenthet esetleg hívebb fordítást is, de nem ez az elsődleges szempont.

Janus fordításai éppen ebben a tekintetben jelentenek újat, más fordítói magatartást: törekvést a hűségre – amennyire ez lehetséges. A sajátos homérosi jelzőket ő sem adja vissza, de egyszer legalább érzékelteti, így lesz a „szélesutcájú város"-ból „széles város" (31: *lata urbs*). Az ismétlődő vagy részben ismétlődő sorokat (313=327; 317≈326) ő sem fordítja azonosan, de – mint arra még visszatérek – mintha valahogy jelezné az ismétlődést. A hexameterek nála sem olyan daktilikusak, mint Homérosnál (32 sorra 75 spondeus jut, ami 2,3

[12] PEASE *ad loc.*; AHRENS, *i. m.*, 13–14. A *vanus* szó augurális használatához vö. még PROP. 1, 3, 28; OV. met. 2, 597; 3, 349.

[13] Angelo Ambrogini POLIZIANO, *Prose volgari inedite, poesie latine e greche edite e inedite*, racc. e ill. Isidoro DEL LUNGO, Firenze, G. Barbèra, 1967, reprint Hildesheim–New York, Olms, 1976, 442–443. A Cicerótól való eltérések a következők: 4: *namque tenet omnes portentum mente repostum*; 10: *sub platano umbrifera, fons lucidus unde fluebat*; 11: *vidimus immanem tergoque rubente draconem*; 15: *nona super rabido genetrix serpente volabat*; 24: *haec nobis* stb.; 25: *tarda et sera, ait, sed fama* stb. Ez utóbbi valószínűleg hibás (*hiatus*!), de e ponton a Cicero-kéziratok is hibásak: *tarda et sera animis*.

[14] AHRENS, *i. m.*, 39.

[15] P. VERGILIUS Maro, *Aeneis: Buch VI*, erklärt von Eduard NORDEN, Leipzig–Berlin, Teubner, 1916², 435–436.

átlagot jelent), de érzékelhető a törekvés a ritmusnak a tartalomhoz illő gyorsítására vagy lassítására (13 illetve 10), amire Cicerónak nincs különösebb gondja. Végül érzékelhető a törekvés a sort sorral való fordításra (egy esetben a homérosi két sorból három lesz: 308–309=10–13, de ezt azután kiegyenlíti: 311–313=14–15).

Megfigyelhetők a Ciceróval való versengés, versengő utánzás apró jelei. Janus is, mint Cicero, Kalchas jóslatával kapcsolatban két ellentétes értelmű melléknevet használ (nem csupán tagadja a pozitívat), de nem szakkifejezéseket, hanem egyfelől a homérosi szónak pontosan megfelelő *vera*-t, másfelől a ciceroi *vanus*-nak megfelelő, de nem szakszó *inania*-t, melynek jóslattal kapcsolatos használata mindamellett nem példátlan (VAL. FL. 6, 729). A *rubri species horrenda draconis*-ban (11) a ciceroi *immani specie tortuque draconem* (11) cseng vissza, de egyfelől megmarad a kígyónak az eredetiben megemlített vörös színe, másfelől – s ebben áll az aemulatio – a *species*-ben itt nemcsak az 'alak' jelentés van jelen, mint Cicerónál, hanem a 'fajta' jelentés is. Hasonlóképpen ciceroi emléket idéz az 1. sorban a *ferte*, a 20. sorban a *que* – *idem* vagy a 26. sorban a *nobis hoc* (Janus hagyja, nem úgy, mint Poliziano). Mindezek azonban csak apróságok, a tisztelet kifejezése a nagy előd iránt, Janus a fordításban egészen önálló úton jár.

Mielőtt azonban a fordítás sajátságainak tárgyalására térnék, egy a két fordítás közt szövegkritikai szempontból érdekes eltérést kell szóba hoznom. A 318. sorban olvashatók a következő szavak (a kiadásban közönségesen olvasható szöveget idézem): τόν (ti. a kígyót) μὲν ἀρίζηλον θῆκεν θεός. Az ἀρίζηλον olvasat helyessége már az alexandriai filológusok körében vitatott volt. Zénodotos minden valószínűség szerint ezt olvasta, és 'nagyon szembetűnő'-nek értelmezte. Vele szemben valószínűleg Aristarchos volt az, aki ἀΐζηλον-t olvasott, és a szót 'láthatatlan'-nak magyarázta. Nem kétséges, hogy Cicero az utóbbi értelmezést követte (az ő szövegében ez állt), s az ἀΐζηλον–ἔφηνεν ellentétet fordításával – *ediderat–abdidit* – még jobban kiélezte. Janus fordítása – *in secla reliquit* – arra mutat, hogy az ő szövegében az a változat állhatott, melyet mi a szótáríró Apollóniosból ismerünk: ἀείζηλον.[16] Janus ennek ἀει tagját a 'mindig' jelentésű görög szóval azonosnak vette, s így lett fordításában *in secla* ('századokra', 'örökre'), holott Apollónios szövegéből inkább arra következtethetünk, hogy ő az ἀείζηλον-t is 'láthatatlan'-nak értelmezte. De talán Janus sem volt biztos a maga értelmezésében, különben nem állna a kéziratban a *recondit* változat is, ami arra mutat, hogy Janus az aristarchosi értelmezést is mérlegelte, hiszen Cicero fordítását ő is ismerte. Lássuk azonban a fordítást!

Janus tudja, hogy a latin hexameter-nyelv is formularizálódóban levő műnyelv, ahol nem elég a bevett szókincset ismerni és alkalmazni: tudni kell a kifejezéseket variálni, újszerűen összekapcsolni, szokatlan összefüggésbe illesztve a szokottnak is új színt, új értelmet adni, és ugyanakkor – adott esetben – a homérosi eredetinek is megfelelni. Figyelemre méltó leleményességet mutat a szóválasztásban csakúgy, mint a kifejezések alkalmazásában és kapcsolásában, egyszerre fordítva pontosan és idézve a latin költői nyelv világát.

[16] SCHOL. A ad Il. 2, 318; APOLL. SOPH. 16, 28 s. v. ἀΐδηλον: „Olykor az, ami nem világos, mint 'láthatatlan', amit ἀείζηλον-nak is mond" (s itt idézi az *Ilias*-helyet). A Budé sorozat *Ilias*-kiadása az aristarchosi változatot (ἀΐζηλον) adja.

"Ἰδμεν ἐνὶ φρεσίν – mondja a görög szöveg (301). A φρένες a görögben rekeszizmot és értelmet jelent, latin megfelelője szótárilag a *praecordia*, melynek azonban hexameterbe csak nominativusa és accusativusa illik, itt tehát nem használható. Cicerónál *mens* áll. Janus a *pectus* szót használja, mely, ha nem is gyakran, a költői nyelvben is áll 'gyomorszáj' (OV. met. 6, 663), 'gyomor' (MANIL. 5, 133) és 'értelem' (VERG. Aen. 1, 661; prózában is, pl. CIC. Att. 13, 12, 4) jelentésben. A kettős jelentésnek itt nincs funkciója, hiszen a jelentés egyértelmű: 'értelem', a *pectus* használata Janus szóválasztásának szinte öncélú leleményességét mutatja, egyúttal pedig a meglehetősen gyakori, de csak prózában használatos *memoria* vagy *animo retinere* (CIC. S. Rosc. 33; Tusc. 1, 17; stb.) költői nyelvi megfelelőjének tekinthető.

A szóválasztás pontosságára azonban nem ez az egyetlen példa. A 323. sor fordítása kétségkívül enyhén szólva szabad. „Miért lettetek némák, fejeteken hajas achájok?" – kérdi Kalchas. Janusnál ebből ez lesz: *quis stupor attonitas mentes turbavit Achiui?* (25.) A κάρη κομόωντες elmarad, a többi is átalakítva – Janus fordítói hűségét itt nem dicsérhetjük. Annál jobban latin szóválasztását. Az *attonitas mentes*-hez Tibullus egy helye (1, 9, 47) és távolabbról Ovidius egy helye (*attonitos sensus*, fast. 2, 769) idézhető párhuzamul, Janus tehát a latin költői nyelv elemeinek biztos ismeretében dolgozik, mint máskor is. Nem ez az, amin elcsodálkozunk, hanem a *stupor* szó bekapcsolásán (az eredetiben nincs „elképedés"!). Nem azért, mert *stupor* és *attonitus* Apuleiusnál is együtt fordul elő (met. 1, 8; 2, 13; 3, 32), hanem mert az ókori szótárírók és grammatikusok az *attonitus* szót így határozzák meg: *stupore diffusus*.[17]

Azt ezek után már igazán csak mellékesen említem, hogy az ἐπὶ χρόνον (299) fordítása, *in tempus*, egyszerű tükörfordításnak látszik, pedig 'egy ideig' értelemben két auctorhellyel is igazolható (SALL. hist. frg. 3, 38, 12; TAC. ann. 14, 20, 2).

Más eset a τέκνα szó fordítása. A homérosi nyelvben túlnyomórészt emberek gyerekeit jelenti, de nem kizárólag. A szó első előfordulásakor (311=15) Janus a *foetus* szóval adja vissza a νήπια τέκνα kifejezést, később a csaknem azonos 317. és 326. sor fordításában (19, 28) azonosan a *pullus* szóval, mely gyakorlatilag csak állat kölykét, fiókáját jelenti, végül az eredetiben teljesen azonos két sorban (313 és 327, Janusnál 17 és 29) megint azonosan a *pignus* szóval. Bár tehát a korízlésnek megfelelően Janus sem fordítja azonos módon az ismétlődő sorokat, egy fontos szó azonos módon való fordításával mintegy jelzi az ismétlődést. Azt sem érdektelen talán megemlíteni, hogy a *pignus* szó csak ember gyermekeit, leszármazottait jelenti, főleg a költői nyelvben. Janus ezzel a madarak sorsának emberi színezetet ad, hiszen embereknek, Trója lakóinak sorsát jelenítik meg. Ezzel egy kicsit

[17] GLOSS. IV, 481, 34; VII, 297, 22–23 (Albinus). Ez azonban csak tömörítése annak, ami Serviusnál olvasható (Aen. 3, 172): *Attonitus est stupefactus; nam proprie attonitus dicitur cui casus vicini fulminis et sonitus tonitruum dant stuporem*, amit azután alkalmasint ki így, ki úgy rövidített, mint ahogyan ISID. orig. 10, 19 is erre megy vissza, ahol azonban a *stupor* nincs említve. Janus tudását akár Serviusból, akár valamely iskolai kivonatból meríthette. Meg kell azonban azt is említenem, hogy a 320. sorhoz adott A scholion a θαυμάζομεν szóval kapcsolatban megjegyzi, hogy az ἐκκληττόμεθα ('elképedünk', 'megdöbbenünk') helyett áll, s nem – mint olykor máskor – csak nézést jelent. Ismerte volna Janus ezt is?

kibontja azt, ami mint lehetőség a homérosi szövegben is benne rejlik, hiszen a τέκνα, mint említettem, főképp emberek gyermekeit jelöli.

Az, hogy Janus a római költészet fordulatait használja, a kor ízlését figyelembe véve nem meglepő. A kérdés csak az, hogy ez merő tudásfitogtatásból történik-e, vagy kiválasztását jelenti a leginkább helyénvaló kifejezésnek. A görög szöveg 302. sorának fordításában Janus vergiliusi kifejezést használ: *fata tulerunt*, mely annyira pontosan a Κῆρες ... φέρουσαι kifejezést adja vissza, hogy a vergiliusi fordulat alkalmasint éppen ennek a homérosi helynek az utánzása-fordításaképpen született meg.[18] Janus tehát megtalálta azt a klasszikus helyet, mely itt a leginkább helyénvaló. Hogy ez nem magától értetődő, mutatja, hogy más fordítók Párkáknak fordítják a Kéreket,[19] holott már Cicero is a *fata*-t használja.

Egy-egy ókori klasszikus valamely helyének, fordulatának idézése azonban egyben felidézheti azt a helyzetet is, amelyben a kifejezést az illető klasszikus használta. A homérosi szöveg azt mondja: „mikor az achájok hajói Aulisban összegyűltek" (303–304). Janusnál: *cum... Graie complebant Aulida classes* (5–6). Bízvást fordíthatott volna egészen pontosan (például: *Graie convenere Aulida classes*), ő azonban egy ovidiusi fordulatot használt. Ovidiusnál ti. ezt olvassuk: *Aulidaque euboicam complerunt mille carinae* (met. 13, 182). Csak azért így, hogy mindenki lássa: ismeri Ovidiust? Lehet. Vagy mert lelkében ott motoszkált az ovidiusi fordulat, meg a Vergiliusnál ismételten előforduló *litora complere* kifejezés (Aen. 3, 71; 676)? Ez sem cáfolható, hiszen a 309. sorban olvasható ἦκε φόωσδε fordítása nyilván azért lett *aethereas... miserat... sub auras* (12), mert a praepositio + *auras*, így a *sub auras* is nem egyszer előfordul, ez tehát egyszerűen a versvég formularizálódásának hatása, mint ahogyan a 21. sorban a *Saturnia proles* is a *Saturnia terra* (ENN. ann. 1, 21; OV. fast. 5, 625), *Saturnia tellus* (VERG. georg. 2, 173; Aen. 8, 329), *Saturnia arva* (Aen. 1, 569), *Saturnia virgo* (OV. fast. 6, 383) stb. mintájára, öntudatlan hatása alatt született. De nem zárható ki egy harmadik lehetőség sem. Ovidiusnál az idézett sor az Iphigenia feláldozására való visszapillantásba van beleszőve, s így az önmagában semleges időhatározói mellékmondat Janusnál arra az áldozatra is utalhat, amelynek árán a görögök a trójaiaknak a romlást vihették.

További eset, mikor Janus hagyományos kifejezést épít bele szövegébe. Vergilius egyszer a Laocoont megtámadó kígyókkal, egyszer az Anchises sírjából előkúszó kígyóval kapcsolatban használja az *agmine certo* (2, 212), illetve *longo* (5, 90) kifejezést. A kígyó megjelenésének topikájához ez tehát, legalábbis Vergilius óta, mintegy hozzátartozott. Így kerül be Janus szövegébe a *magno agmine* (13), aminek nincs megfelelője a görög szövegben, de ami idézi a 2. könyvbeli vergiliusi helyzetet.

Végül valószínűleg tudatos variáló utánzással van dolgunk a *Phrygibus... dura ferentes* (5) kifejezés esetében (304: κακὰ... φέρουσαι). A *dura ferentes* szókapcsolatra ebben az értelemben nem találtam példát, a *fero* ige 'okozni' értelemben használatos, de nem túl

[18] Erre a helyre hivatkozik mint párhuzamra kommentárjában már Chr. G. HEYNE, és azóta sok más kommentár.

[19] Így például PILATUS, *i. m.*, I, 14^{v}; *Homericae Iliadis libri duo, secundus et nonus, latinitate donati per* Vincentium OBSOPOEUM, Norimbergae, 1527 (a 2. könyv csak a 493. sorral bezárólag); stb.

gyakori,[20] a kifejezést tehát minden jel szerint Janus alkotta, szó szerint fordítva a homérosi szöveget, egyúttal mindamellett a hasonló hangzással egy jól ismert vergiliusi helyre is utalva: *Danaos... dona ferentes* (Aen. 2, 49). Ezzel az utalással azonban a janusi szöveg mélyebb értelmet is nyer: ezek a keserves dolgok (*dura*) jelennek meg majd mint ajándékok (*dona*, s ki tudja, talán még a görög δῶρα-t is idevonhatjuk), illetve ez utóbbiak, az ajándékok, keserveseknek fognak bizonyulni.

Janus azonban fordításában nemcsak alkalmazza, nemcsak variálja, hanem újszerűen kombinálja is a hagyományos elemeket, egy esetben sikeresen, egy esetben meglehetősen mesterkélten. Ez utóbbit veszem előre. Janus fordításában a 9. sorban olvashatjuk: *...caput unde liquentibus undis*. A *caput* 'forrás' értelemben nem ritka, költőknél és prózaíróknál egyaránt előfordul, de mindig jelölve van – tulajdonnévvel vagy közszóval –, hogy minek a „fejéről" (forrásáról) van szó. A szó használata így, önmagában egészen szokatlan. A *liquentibus undis*, ami itt az ἀγλαὸν ὕδωρ (307) fordítása, szokott kifejezés (Ov. am. 2, 16, 5; met. 8, 457). A *caput unde* szókapcsolat megtalálható a *Georgica* egy nevezetes helyén (4, 368), Janus tehát, úgy látszik, a kettőt kombinálta olyan kihagyásos szerkezetté, mint Aen. 1, 6: *genus unde Latinum*. Csakhogy míg az *Aeneis* elején a kihagyásos szerkezet emelkedett pátosza helyénvaló, a fordításban túlzás.

Sikerültebb a másik kombináció, a 16. sor végén olvasható *cerula pestis* (az eredetiben ugyan ennek nincs nyoma). A *caerul(e)us* gyakori jelzője a kígyónak (Verg. georg. 4, 482; Aen. 2, 381; 7, 347; Ov. met. 3, 38; 12, 13 éppen az aulisi kígyókról; stb.), a *pestis* is többször előfordul mint a kígyó(k) értelmezője (Lvcr. 5, 26; Verg. georg. 3, 419), Lucanus egyszer pusztán mint *gelidae pestes*-t jelöli a kígyókat, anélkül, hogy kígyó voltukat külön kimondaná (9, 844; vö. 614 is). Janus e két elemet kapcsolta össze újszerűen, a hellénisztikus mintákat követő római költészethez, de nem a homérosi stílushoz illően. Minél szebb latin hexameter-nyelv, annál kevésbé homérosi...

A szép latin hexameterhez azonban a hangzás szépsége is hozzátartozik, s Janus nem is marad ezzel adós. Ezt szolgálja nem hivalkodó, de számos alliterációja (6: *complebant classes*; 9: *pulchra sub platano*; 10–11: *prorumpere... prodigium*; 13: *magno mox*; 19: *pullis pariter*; 29: *pignora parva*), hangfestése (1: r hangok, 16: r és s hangok), 22–23: *mira – dira* összecsengése (a jelenség csodálatos, de egyben félelmetes is), vagy a *ferus – fertur* szójáték (13): a *ferus* állathoz az illik, hogy ő *fertur*. A *fertur* tudniillik bár alakilag szenvedő, korántsem valami tehetetlen vitetést jelent, hanem nagyon is heves mozgást, rohanást egyebek közt az ellenségre (pl. Aen. 2, 511; 10, 442; 12, 346; stb.), tehát a játék mellett – melynek az eredetiben nyoma sincs – a *fertur* ugyanakkor nagyon pontos fordítása az eredetiben álló ὄρουσεν-nek.

Janus fordításainak műfordítás-történeti jelentősége elsősorban mégsem ezekben az önmagukban kétségkívül kitűnő fordítói leleményekben van, hanem a fordítói hűség újfajta értelmezésében. Cicero átültette a homérosi szöveget az enniusi epika költői nyelvi világába

[20] *Dura ferentem* található egy helyen Horatiusnál (ep. 2, 1, 145), de 'keserves dolgokat elviselő' értelemben, mint ahogy *dura ferre* máshol is 'keserves dolgokat eltűrni' értelmű, például Ov. met. 9, 545; Sen. dial. 2 (*De constantia sapientis*), 6, 3. A *ferre* 'okozni' értelemben áll például Verg. Aen. 10, 274; Val. Fl. 1, 550–551; Tac. ann. 3, 52, 3; dial. 5, 5; stb.

és kora római képzetvilágába, a hűséget a mondatok és a gondolatok síkján értelmezve. A terjedelem is ennek megfelelően szabadon volt kezelhető. Poliziano ezen annyit változtatott, hogy az enniusi epika nyelvi világa helyett a vergiliusit tekintette mértéknek és példaképnek, de ez egyben a homérosi szöveg átírását és kidíszítését is jelentette. Az *Ilias* 2. könyve 877 sor, Polizianónál 897, a 3. könyv 461 sora nála 466, a 4. könyv a görög szövegben 544 sor, Poliziano átköltésében 635, az 5. könyv 969 sorából a latin fordításban 1052 lett. Ez a fordítói magatartás még a 16. században is élt: Vincentius Obsopoeus, aki az *Ilias* 2. és 9. könyvét fordította, e részlet fordításában Cicero hatásának kétségtelen jelei mellett is Vergiliust igyekszik – nem éppen teljes sikerrel – követni, de az eredeti 32 sorát 38 sorban adja vissza.[21]

A prózában fordítók nem bővítenek, olykor inkább rövidítenek (jelzők, sőt néha beszédek is elmaradnak), de aki pontosan igyekszik is visszaadni az eredetit, nemcsak a mondatok, hanem a szavak síkján is, netán még a homérosi jelzők átültetésére is kísérletet tesz,[22] annak latin stílusa viszont nehézkes, esetlen.

Janus versben fordít, mint Cicero vagy Poliziano, mert költőként tudja, hogy a hexameter, a verses forma szerves eleme a költői alkotásnak, bár talán úgy is mondhatnám, hogy az elegáns, a vergiliusi, ovidiusi hexameter-nyelv kényszerében, de ezen belül megtartva az eredeti terjedelmet, tehát nem rövidítve és nem bő lére eresztve a maga változatát, s amennyire a stílusköveteimény engedi, a szavakig menően híven, mint a prózafordítások. Egyesíti tehát a versfordítások stiláris igényességét a prózai fordítások tartalmi igényességével. Ez a műfordítás modernebb felfogása: azt mondani és úgy, amit és ahogy az eredeti, nem többet, de nem is kevesebbet. Erre tett kísérletet Janus az elsők közt, ha nem éppen mint első, ezen az úton ment tovább a *Diomédés és Glaukos találkozásá*nak fordításában, ahol a latin hexameter-nyelv hagyományos kereteit feszegetve legalább bizonyos homérosi jelzők pontos visszaadására is eredményes kísérletet tesz. A fordítói hűségnek ebben a modernebb felfogásában áll Homéros-fordításainak elvi jelentősége.

Zsigmond Ritoók:
Iliad *2, 299–330 in Janus Pannonius' Translation*

The paper offers a critical edition and interpretation of a passage from Homer. In the first part it discusses the characteristics of translations made from Homer by the humanists then it analyses Janus' translation and its place among the translations of the period. The poetic language of Homer is paratactic and formulaic whereas the Latin ideal of style which the humanists followed was rich in periods and demanded variety. Consequently, humanist translations show a great deviation from the original.

The passage from the *Iliad* which Janus translated had been translated by Cicero, too, in his *De divinatione*. Cicero's seemingly free translation is the re-interpretation of the Greek epic text adopted to the manners

[21] Obsopoeus, *i. m.*; néhány sort idézek: *Quapropter durate, viri, tolerate labores, / Mutatoque animo ad tempus consistite saltem, / Ut nos num Calchas praedixit vera, queamus / Noscere seu falsa delusit voce Pelasgos.*

[22] Pilatus, *i. m.*, 14^{v}. *Croni filius obliqui consilii; comosi Achivi; consultor Iuppiter; civitatem amplos calles habentem.* A fordítás egy másik változata (Cod. Lat. 7881) kivált *amplicallem*!

and language of the Roman epic and religion. Humanists treated his translation in different ways. Poliziano, for example, altered Cicero's text only at a few places imitating the epic language of Vergil. Janus also used Cicero's text but he wanted to compete with him. His translation reveals a more modern attitude: he followed humanist standards of style which were rooted in the ancients and he used expressions characteristic in the Roman epic but, at the same time, he also tried to partly reproduce the recurring Homeric epithets, faithfully present the rhythm of the story and keep the length of the original.

CSEHY ZOLTÁN

Ursa és Ursula

Előadásom két epigramma-sorozatról fog szólni: Janus Ursula, illetve Beccadelli Ursa genitáliáit megverselő költeményeiről. A szakirodalom Janus és Beccadelli kapcsolatáról, pontosabban az Ursa- és Ursula-versek kapcsolatáról kialakított nézőpontjait így összegezhetnénk:

„A *De vulva Ursulae* címen hírhedtté vált négy Janus-epigramma ihletői kétségkívül Beccadelli azonos című, illetve hasonló tartalmú versei voltak (...)" – írja Török László.[1] Vadász Géza eredendően martialisi gyökerű téma újraírásaiként, variációiként értelmezi mind Janus, mind Beccadelli idevágó verseit.[2] Marianna D. Birnbaum Janus erotikus költészetéről szóló tanulmányában, melynek egyik központi motívuma a referenciálhatóság, a témát egy halovány utalással Janus „pszeudopornográf" versei közé utasítja, s a szövegjátékok alakzatait és forrásait nem is kutatja.[3] Jankovits László Janus Pannonius pajzán epigrammáiról szóló tanulmányában az erotikus költészet iskolai legitimációját kutatja, s a *progymnasmák*, illetve a *dicterium* retorikai követelményeinek vonatkozásában vizsgálja Janus verseit.[4] Laura M. Dolby egy „összefüggő erotikus toposzrendszer" részeként látja a Beccadelli-féle változatokat, melyek ugyanabba a „sémába" kerülnek Janusnál, mint mondjuk a parodizált Vergilius, s ezen sémák alapján realizálódik az a párbeszéd, mely egyszerre több hagyományt von hatókörébe, s mely a költői hozadékot megszólaltatja, szövegvalósággá teremti.[5]

---

[1] Török László Beccadelli és Janus kapcsolatáról: *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény, I: Humanizmus*, kiad. ÁCS Pál, JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter, Janus Pannonius szövegeit kiad., jegyz. TÖRÖK László, Bp., Balassi, 1998, 240–241; UŐ, *Janus Hungaricus, avagy filológiai barangolások a Janus-epigrammák magyar fordításainak birodalmában = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, MTA Irodalomtudományi Intézete–Balassi, 1994, 83–87. Megjegyzés: Janusnak és Beccadellinek nincs azonos című verse a témában; a legközelebb álló címekben az Ursa és Ursula név különbsége költőileg fontos lehet, hiszen Janus vélhetőleg egy a nomine típusú gúnyolódás poénjaként kicsinyíti le Ursa nevét, hogy a becéző név és a végtelen nemi szerv között egyfajta finom, költői ellentét kristályosodhasson ki.

[2] VADÁSZ Géza, *Janus Pannonius epigrammái: Műelemzések és magyarázatok*, Bp., Argumentum, 1992, 136–139. Megjegyzés a 139. oldal következő részéhez: „A martialisi témát nem csupán Janus variálgatta, hanem költőkortársa, Antonio Beccadelli is (Herm. III. 7.)". Vélhetőleg sajnálatos sajtóhiba, a pontos párhuzam helye: Herm. II. 7.

[3] Marianna D. BIRNBAUM, *Janus' „Erotica"* = UŐ, *The Orb and the Pen*, Bp., Balassi, 1996, 58.

[4] JANKOVITS László, *Janus Pannonius pajzán epigrammái az iskolában = Ámor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, Bp., Universitas, 2001, megjelenés előtt. Ezúttal szeretném megköszönni, hogy dolgozatának kéziratával megajándékozott.

[5] Laura M. DOLBY, *Az intertextualitás Janus Pannonius epigrammáiban*, ItK, 96(1992), 320–323.

Előadásomban Guarino Veronese Giovanni Lamolához írt leveléből indulok ki, mely Beccadelli művét, a *Hermaphroditust epopoiiá*nak,[6] azaz hősköltéménynek, eposznak nevezte. Ez a zavarba ejtő megfogalmazás, mely aligha hozható össze műfajilag a kisköltészettel, a kötet értelmezőjét arra indíthatja, hogy Beccadelli disztichonos alkotásait egyetlen szöveggé olvassa össze, hogy a talán a varietas elve szerint szeparált szövegek közti kohézióra erőteljesebben figyeljen. Ebből a lehetséges alapállásból Beccadelli könyve bizonyos értelemben epikus alkotásként is kezelhető, valamiféle eposzparódiaként, melynek első jellemzője mindjárt az az igyekezet, hogy a nagyepika klasszikus formáját és heroikus tematikáját demisztifikálja, destruálja, megsemmisítse, és a kisköltészet erőteljes kontrasztú formáival (epigramma, elégia) és kifejezésvilágával helyettesítse. Ez a nagyköltészet ellenében ható kisköltészet ugyan az úgynevezett *verissima lex*,[7] azaz a „legigazabb törvény" néven ismert esztétikai szabályrendszer alapján szerveződik, melyben a Catullus- és a Martialis-követők, illetve az epikureista *voluptas*t poétikai és esztétikai elvvé nemesítő költők kardinális teoretikus elveket ismertek fel (többek között a valós és a szöveglét éles elhatárolásának szükségességét), mégsem hanyagolhatók el az epikum felőli kérdésfelvetések.

A Beccadelli-féle antieposz Ursa-verseinek[8] egy csoportja az alvilágjárás, illetve a hajótörés két tipikusan eposzi epizódjából kiindulva is értelmezhető. Jelen előadás célja annyi, hogy rávilágítson Beccadelli és Janus szöveggenerálási eljárásaira, s hogy néhány (főképp görög) valós vagy vélt előképpel, párhuzammal gazdagítsa azt a rendszert, melyet a szakirodalom fölállított. Nem elégszünk meg természetesen az erotikus beszédmód hagyományelemeinek újabb felsorakoztatásával, hanem rákérdezünk azok szerepére a múlttal való kommunikációban, illetve a két költő énformálási technikáinak alakzataihoz viszonyítjuk őket.

A második könyvecske tizedik versében Ursa – a korábbi versekben gigantikus (II, 7.) és módfelett büdös (II, 8.) – nemi szerve, fara, valamint lábszaga Tartarusszá alakul, s már elevenen pokoljárásra kényszeríti a költőt, sőt a poklok poklának megjárására, mivel a hőség, a bűz és az ijesztő csikorgás hármassága Ursa esetében egyesülve, együtt hatva jelentkezik. Ha a történeti poétikai folytonosság némely pontját vissza próbáljuk nyomozni, szólni kell arról, hogy Vergilius parodizálása mellett a versbe beépült hagyomány egyik fontos láncszeme a *triporneia* jelensége, melyre a *Carmina Priapeá*val kapcsolatos vizsgálódásai során Buchheit[9] hívta fel a figyelmet. Priapus három testnyílás ura: a szájé, a faré és a *vulvá*é. Ez a hármasság ugyanakkor a görög nyelvű költészetben egy mítoszparódia fontos elemévé válik, s allegorikus dimenziókat állít párhuzamba a testrészekkel. Nikarchos (GA, XI, 328)[10] az *Ilias* azon jelenetét parodizálja, amelyben a három fő férfiisten megosztozik a világmindenségen:

Egyszer Hermogenész meg jómagam és Kleobúlosz
együtt élveztük tested, Arisztodiké.
Engem a tenger várt szürkén, hogy a mélybe hajózzak,
merthogy a nőt három részre tagoltuk eképp.
Hermogenészre jutott iszonyú palotája a végnek,
melyben ezernyi titok tág tere rejtekezik,
merthogy a holtakkal teli part az, hol fügelombot
tép-szaggat hevesen szállva, szökellve a szél.
És Kleobúlosz lett Zeusz, merthogy az égbe került föl,
tartva a markában tűzteli fegyvereit.
Persze, a föld közös. Így osztottuk hát az öreglányt
föl, míg gyékényén fekve elénkbe terült.

Az értelmezés kínálja magát: Poseidón kapta a tengert, azaz a *vulvát*, Hádés az alvilágot, melyet a far jelképez, Zeus pedig a szájat, azaz az eget. Beccadellinél a női *anus*, a *merdivomum foramen* (szarköpöző nyílás) alvilággal való azonosításakor ez a hagyomány is szerepet játszhatott. Gyorsan hozzá kell tennünk, hogy Beccadelli nem elégszik meg a puszta azonosítással, hanem a Tartarusnál háromszor nagyobb kínokat emleget, s így a tartarusi *anus* mellett felforr Ursa ölében a tenger, azaz a *vulva*, s ráadásul a lába is bűzleni kezd (II, 10):

Bárha a tűz meg a bűz, a csikorgó ördögi árnyak,
kínoznak majd meg lenn a pokol fenekén,
én már most tűröm, s még élek!, a Tartarus átkát,
s háromszor szörnyűbb kínt okoz Ursa nekem:

[6] *Laudo igitur non modo ἐποποιίαν sed et poetam nostrum: ita enim appellare velim.* GUARINO Veronese, *Epistolario*, raccolto da Remigio SABBADINI, vol. 1–3, Venezia, R. Deputazione di Storia Patria, 1915–1919, vol. 1, no. 346, p. 506, 703; Antonius PANHORMITA [Antonio BECCADELLI], *Hermaphroditus*, a cura di Donatella COPPINI, I, Roma, Bulzoni, 1990, 147, *ἐποποιόν* olvasattal. Beccadelli kötetét epikumnak értelmezi Horváth János is: „...ebben az időben már széltében ismerték és olvasták Beccadelli hírhedt költeményét, a *Hermaphroditus*t, ez a körülmény a műfaj, az epigramma szempontjából alig mond valamit, mivel a *Hermaphroditus* legfeljebb Janus epigrammáinak tartalmi színezéséhez, az epigrammák egy csoportjának, az obszcén tartalmú rövid költeményeknek a tárgyiasításához ad némi eligazítást, de nem a műfaj megválasztásához indoklást és motivációt (mivel Beccadelli műve epikum.)" Ifj. HORVÁTH János, *Janus Pannonius műfajai és mintái = Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai, 1975 (Memoria saeculorum Hungariae, 2), 339.

[7] Vö. ADAMIK Tamás, *A catullusi kisköltészet esztétikájához: 16. carm. = Opuscula classica medievaliaque in honorem I. Horváth*, Budapest, 1978, 23–48; Thomas Nelson WINTER, *Catullus purified: a brief history of carmen 16*, Arethusa, 6(1973), 258–259. Beccadelli a *verissima lex* elméletét Plinius leveléből idézi egy saját levelében.

[8] Beccadelli verseire PANHORMITA, *Hermaphroditus, i. m.*, 1990 alapján utalok.

[9] Vinzenz BUCHHEIT, *Studien zum Corpus Priapeorum*, München, 1962 (Zetemata, 28); Amy RICHLIN, *The Garden of Priapus: Sexuality and Aggression in Roman Humor*, New York, Oxford University Press, 1992; *Pornography and Representation in Greece and Rome*, ed. UŐ, New York, Oxford University Press, 1992; SZEPES Erika, *Carmina Priapea* = UŐ, *Mágia és ritmus*, Bp., Szépirodalmi, 1988, 152–191.

[10] A *Görög Antológia* darabjaira a következő kiadás alapján utalok: *The Greek Anthology*, I–V, Cambridge–London, Harvard University Press, 1993. A versfordítások, akárcsak a többi nem jelzett helyen, saját kísérleteim.

mert csikorog meg kong tág szarköpöző lyuka folyton,
Ursa pinája tüzel, Ursa bokája rohad.

A tengerként megjelenő vulva már a nyolcadik versben is szerepel, hiszen Beccadelli a szeretkezéskor elszenvedhető hajótöréstől retteg (*naufragor ipse*). Aurispa verse (II, 8.), mely az óriásvulva bűzét ecseteli, szintén tengeri, hajózási képekkel indul. Ursa *vulvája* Beccadellinél az epikus poézis tengeri, hajótörési jeleneteit parodizálja, Ursa *anusa* pedig az alvilágjáráshoz biztosít „eposzi" teret. Ez az allegorikus *triporneia* Beccadelli egész *Hermaphroditusát* áthatja, s egy lehetséges olvasati kulcsot nyújt szövegeinek másfajta értelmezéséhez.

Az alvilági kínok elevenen történő elviselésének erotikus töltettel ellátott toposzai közül mindenképp ide kívánkozik Meleagros verse a *Görög Antológia* V. könyvéből (204.), mely a hajó–genitália, hajózás–nemi aktus allegorémáit az alvilági mocsarak élve történő megjárásával ötvözi:

Tímarion, takaros bárkád volt, ám nem evezhet
küpriszi matróznép benne talán soha már:
hátad görnyedt, mint leeresztve a rúd meg a vászon,
szürke hajóköteled mind kilazulva röpül,
melled: mint a vitorla, ha csüng, s a herélt micsodája,
s mert sokat ütköztél, már a hasad csupa ránc,
gödrödben tenger hullámzik, s mennyi hajóroncs
fúlt bele, és az öled rázza a vad viharár.
Mily nyomorult, aki élve hajóz Akherón mocsarán át,
s korhadt, húszevezős bárka ölén teszi ezt!

Meleagros költői zárómegoldása Beccadelli kiindulási terepe. Janus Pannonius Ursuláról írt harmadik verse (Ep. I, 322) Beccadellihez és Meleagroshoz hasonlóan szintén az alvilággal azonosítja a genitáliát. A különbség csupán abban rejlik, hogy míg Beccadelli a vázolt allegorikus *triporneia* szabályai szerint a fart, a másik két költő a *vulvát* infernálja. A genitáliák alvilággal történő azonosítása a fenn említett művek mellett a *Carmina Priapea* 46. versében is megtalálható, mely egy undorító „lányt" jellemez (aki tulajdonképpen *cinaedus*), s olyan tágnak mond, hogy résén át akár az alvilágig is lehatolhatunk. Az *anus* „alvilágosítása", ördögök lakhelyévé tétele Janusnál a Linus-versekben történik meg Beccadelli nyomán.[11] Török László a Linus-epigrammákat elsősorban a Matthias Lupius ellen írt Beccadelli-versekkel azonosítja, melyek Lupit a pederasztia vádjával gúnyolják ki. E versek közt viszont a pederasztia motívuma közös csupán. Viszont ha a Beccadellinél vázolt allegorikus *triporneia* modelljéből indulunk ki, egészen más versek is belekerülhetnek értelmezési horizontunkba. Az első könyv hetedik versében például egy bizonyos Pegazus szólal meg egy sírversparódia erejéig, aki kéri az arra menőt, hogy sírján áldozzon az

[11] Vö. Török László magyarázataival, *Szöveggyűjtemény, i. m.*, a fenn idézett antológiából, 236.

„atyák ősi szokása szerint" *paedicatióval*: az Alvilág nyughatatlan szellemeit (*manes*) ugyanis csak így lehet sikeresen megbékíteni.[12]

A Janus-verssorozat (Ep. I, 315–319) alapgondolata lehetett akár az emlegetett Beccadelli-ötlet is, melynek Janus krisztianizált változatát készítette el. Az Alvilág nyugtalan szellemeinek megbékítése így az ördögűzéssel kerülne párhuzamba.

A *lenimen*, a megbékítés módja közös, bár a gondolatrendszer más. A démonok és a *manes* mindkét esetben az *umbra* szörnyűségében és kísértetiességében találkoznak, s a *paedicatio* indoklása majdnem ugyanazzal az igével (Janusnál *edocuit*, Beccadellinél *docuere*) történik.

Beccadelli egyik epigrammájában (II, 7.) tanácsot kér Aurispától, mivel Ursa *vulvája* olyannyira tágas, hogy már-már egy hajótöréssel ér fel egy-egy szeretkezés. A „szerelmi", genitális hajótörés motívuma többek közt már Rhuphinos (AP, V, 44.) versében is felbukkan:

Lémbion éppúgy, mint Kérkúrion utcaleányok,
Ringó bárkáik ős kikötője Szamosz.
Hé, matróz, kikerüld a kalóz vágy dupla hajóját,
Mert tenger fenekén végzi az összes utas!

A fenn említett Beccadelli-verset már Huszti József[13] monográfiája is Janus *De vulva Ursulae* című epigrammájának (Ep. I, 306) előképeként tartja számon. Török László elsősorban a csattanók rokonságáról, a kettős választás párhuzamos megfogalmazásairól ír. Beccadelli segélykérése Aurispához szól:

Aut illam stringas quavis, Aurispa, medela,
Aut equidem cunno naufragor ipse suo.
(Vagy szűkítsd, Aurispa akármilyen írral a rését,
Vagy pinagödrében tör ripityára hajóm!)

Janusé az istenekhez:

[12] A kéjsóvár fart és az alvilág szellemeit kielégítő közös módszer a könyv egy másik pontján is előfordul. Coppini kritikai kiadásának törzsszövegében az I, 15. vers végén szerepel a *mares semel inclinaverit* (aki a hímeket egyszer lefektette) fordulat. A kritikai apparátusban viszont szerepel a *mares* szó helyett alternatívaként a *manes* is. Friedrich Carl Forberg ezt a változatot fogadta el, s a verssorokat is inkább az első kötet 14. versének végére szánta mintegy csattanóként. Antonius PANORMITA, *Hermaphroditus* mit Apophoreta von Friedrich Carl FORBERG, Leipzig, 1908, 1986, *ad loc.* Amennyiben a *manes* változatot fogadjuk el (s úgy a vers költői dimenziói is jobban érvényesülhetnének), akkor újfent az alvilági szellemek kiengesztelésének (*manes semel inclinaverit*, aki megbékítette az alvilági szellemeket) módjára tett szellemes utalásként értelmezhetjük Beccadelli versét, mely kifejezetten erőteljes csattanóként hatna inkább a tizennegyedik, mint a tizenötödik vers végén.

[13] HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 321, 51. jegyzet.

Dii tibi vel tollant, quo digna videris amari,
Vel tribuant, possis, Ursula, quo futui.
(Orsolya, adjon az ég vagy kellő méretü férfit,
Vagy pedig ágyékot, mely szerelemre való.

Csonka Ferenc fordítása)

Pacificus Maximus[14] tizenegyedik elégiájában szintén hasonló, istenekhez szóló, fájdalmas segélykérést találunk, noha elliptikus szerkezet nélkül:

Efficite et faciles superi, nam cuncta potestis
me totum penem, dicat ut illa sat est.
(Kegyteli égilakók, mert bármit akartok, az úgy lesz,
kérlek, egész farkam mondja elégnek a lány!)

Pacificus Maximus verse amiatt kesereg, mert bár a közvélemény „háromlábúnak" tartja, barátnője rettenetes méretű *vulvá*jában mégsem tud kéjt csiholni:

Jaj nekem, annyira nagy s oly súlyos! A jónép
háromlábúnak csúfol a hossza miatt!
Ámde mit ér, ha a nőm nem elégül tőle ki mégsem,
s azt szajkózza csupán, hogy rövid és nyomorék?
Óriás barlangot tömköd, mely vak s feneketlen...

Feltűnő szöveghasonlóságok és egyezések is mutatkoznak Janus és Pacificus Maximus verse között. A legpregnánsabb hasonlóság talán a következő:

Pacificus: nil *cunno* cum tenet *esse putet*
Janus: ut cunnum nec *subiisse putet* (Ep. I, 306, 4.)

Figyelemre méltó továbbá, hogy a Janus epigrammájában (Ep. I, 321) szereplő, vélhetőleg vergiliusi (Aen. 8, 245) vagy martialisi (3, 81, 1) gyökerű Alvilágot idéző *barathrum*-metafora Pacificus Maximus versében is azonosíttatik a *vulvá*val:

Janus: devoror Ursulae *barathro* (Ep. I, 321, 1)
Pacificus: coecum et sine fine *barathrum*

Visszatérve Beccadellihez: Aurispa válaszversében Ursula *vulvá*jának szagát hangzatos hasonlatsorral érzékelteti, mely valóságos bűzkatalógussá növi ki magát; a szag szerinte úgyis lelohasztja Beccadelli lelkesedését, mihelyt csak megérzi. Aurispa többek közt a

[14] Pacificus Maximus tizenegyedik elégiáját Forberg hasonlította Beccadelli II, 7. verséhez. Véleményem szerint azonban Janus Pannonius szövegeihez közelebb áll. Vö. PANORMITA, *Hermaphroditus, i. m.*, 1908, 1986, 80.

hullabűzhöz (*pingue et putre cadaver*) hasonlítja, sőt, a hulla szerinte illatos liliom hozzá képest.

Ahogy Ursa hat vélhetőleg Beccadellire, úgy hat Janusra a következő vers (Ep. I, 141) Luciája:

Territus avertor, digitis simul obstruo nasum
Vena retenta cadit, cogit abire pudor.
(Megrettenve hagyok mindent, beborítom az orrom,
Kedvem már lekonyul, szégyenem el-tovaűz.

Csorba Győző fordítása)

A *Hermaphroditus*ban (II, 8):

Et tu ne timeas, nam cum magis arrigis Ursae
Cumve magis cupias, vulva repellet olens.
(Így te se félj, ha föláll Ursától bőszen a farkad,
És ha a vágy bőszít: mert pinabűze elűz.)

Janus viszont az Aurispa-versből vett ötleteket nemcsak az erotikus sémába illesztve aknázta ki, hanem kiemelve a hullabűz motívumát 240. versében, pontosabban annak Carolus szájbűzét leíró szakaszában is kamatoztatja:

Non gravius redolent centena cadavera, nec qui
ex Acheronteis fontibus halat odor.
(ennél borzasztóbb szagokat száz hulla sem áraszt,
mély forrásaiból nem lök elő Acheron.

Kerényi Grácia fordítása)

Janus és Beccadelli egyaránt óriási imitációs bázist kezelt, szövegeik legfőbb erénye az az intenzitás, mely a nyelv ereje által új szövegeket hoz létre lehetőleg nemcsak bekapcsolódva egy hagyománnyal folytatott párbeszédbe, hanem különféle hagyományokkal és gyakran egymás ellenében ható beszédmódokkal folytatva termékeny, több szólamú párbeszédet. Beccadelli az allegorikus *triporneia* rendszerszerűségét a teljes *Hermaphroditus*on végigvonultatta, Janus e hagyomány elemeiből építkezett. Janus epigrammasorozata, akárcsak Beccadellié, egyaránt kiaknázza a Vergilius-paródia lehetőségét, ám míg Janusnál ez elsősorban egy-egy alkotás erejét növeli, Beccadellinél a teljes kötet egyik meghatározó eljárása az a játék, mely a priapikus és erotikus hagyományra támaszkodó toposzkincs variációit úgy alkotja meg, hogy mindeközben a magasköltészeti hagyomány sémáival és beszédmódjával helyezkedik szembe. Ez az a csomópont, ahonnan kiindulva érdemes lenne talán bővebben is értelmezni Beccadelli kötetének epikumát. Ebben a pontban találkozott Ursa Ursulával.

Zoltán Csehy:
Ursa and Ursula

The paper compares the epigrammatic cycles of Antonio Beccadelli on the genitals of Ursa with the epigrams of his follower, Janus Pannonius, on the genital parts of Ursula. Guarino Veronese called the pieces in Beccadelli's lascivious collection of poems, *Hermaphroditus*, *epopoiia*. The poems in this collection parody the grand epic by rewriting it in the style of more inferior genres. The poems on Ursa and Ursula can be better understood by the topoi of the journey to the underworld and the episode of shipwreck in epic poems. Apart from these, in one of the Ursa poems by Beccadelli we can also find the topos of *triporneia*. Beccadelli and Janus must have found these topoi in the poems of a Greek anthology which contained the epigrams of Nicarchus, Meleager and Rhuphinus.

PEKKA TUOMISTO
A Rhetorical Analysis of Janus Pannonius' *Carmen ad Ludovicum Gonzagam*

I. Introduction

This poem of 248 lines[1] has commonly been considered as the first real panegyric of Janus, a kind of exercise for the future works,[2] and it has usually been dated to the years 1450–1451. According to József Huszti the poem belongs to the first far-reaching, large panegyrics, and it was finished shortly after the death of Leonello d'Este (1450).[3] Tibor Kardos gives, as the latest time-point of the visit of Janus in Hungary, the end of 1451 without excluding the possibility that it may have been written before the death of Leonello at the beginning of October 1450.[4] János Horváth Jr. considers it earlier than 1450–1451.[5] Following Huszti, Marianna D. Birnbaum and Sándor V. Kovács date it to the years 1450–1451.[6] Only according to László Juhász would *pro pac.* and *paneg. Ren.* be earlier than *carm. Gonz.*, but he does not give reasons for his dating.[7]

Based on the lines 60–65, it has been commonly assumed[8] that the poem was written at Guarino's command in order to thank Ludovico for a *regale munus*, some present from Ludovico to Guarino, but even if Janus mentions the present, it need not have been the real reason for the writing of the poem. The present to Guarino may only serve as a further illustration of Ludovico's munificence which is treated in lines 56–59 in a comparison with

[1] The standard edition is still JANUS PANNONIUS, *Poëmata ... omnia*, *Opusculorum* pars altera, I–II, ed. Samuel TELEKI, Alexander KOVÁSZNAI, Trajecti ad Rhenum, Wild, 1784, I, *Sylva panegyrica*, no. 5, 238–251. On the transmission of the poem and questions on textual criticism, cf. Pekka TUOMISTO, *Towards a new edition of Janus Pannonius' panegyrics*, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, 39(1999), 363–365.

[2] See e. g. Tibor KARDOS, *Janus Pannonius reneszánszkori értékelése és költői metódusa (1472–1972)* = IANUS PANNONIUS, *Opera*, ed. Ioannes SAMBUCUS, Viennae, Stainhofer, 1569, facsimile: Budapest, 1972, appendix, 20–21.

[3] József HUSZTI, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 78.

[4] KARDOS, *op. cit.*, 21, 31.

[5] Ifj. János HORVÁTH, *Janus Pannonius műfajai és mintái = Janus Pannonius: Tanulmányok*, ed. Tibor KARDOS, Sándor V. KOVÁCS, Budapest, Akadémiai, 1975 (Memoria saeculorum Hungariae, 2), 377.

[6] Marianna D. BIRNBAUM, *Janus Pannonius: Poet and Politician*, Zagreb, JAZU, 1981 (Razreda za filologiju, 56), 82; JANUS PANNONIUS, *Opera omnia: Összes munkái*, ed. Sándor V. KOVÁCS, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, 712.

[7] Ladislaus JUHÁSZ, *De edendis Iani Pannonii operibus quae supersunt omnibus commentatio*, Szeged, Koroknay, 1929, 8.

[8] Cf. HUSZTI, *op. cit.*, 79.

emperor Titus. If the thanks for the present were a central theme of the poem, it would be mentioned with more emphasis.[9]

One should also remember that Ludovico visited Ferrara at the end of 1451,[10] which could have been a good occasion for Guarino to greet the marquis with whom he had always been on good terms,[11] as well as for Janus himself to gain Ludovico's attention. Even if Janus mentions that he had presented the poem via Francesco Calcagnini (242–248),[12] there is no indication that it was sent to Mantua and not given to Ludovico in Ferrara.

The latest historical event mentioned in the poem is the battle of Budrio in December 1449,[13] which is the *terminus post quem* for the composition of the poem. The *terminus ante quem* is quite probably the year 1453 when Janus left Ferrara, even if it is theoretically possible that Janus could have written a panegyric on behalf of Guarino even after leaving the Ferrarese school.

Some structural similarities[14] to a group of shorter poems, written in the years 1450–1451[15] and transmitted together,[16] also speak in favour of dating the panegyric to the those

[9] Cf. Guarino's letter to young Ludovico in 1424, where Guarino uses a similar expression when thanking for a letter by Ludovico's own hand: *Hesterno vesperi Iacobus Tertius et homo clarus et strenuus miles tuas mihi litteras reddidit, dignus certe nuntius qui munus tam egregium, praestans vereque βασιλικῶν deferret; quas perinde ac dulcissimum ingeniii tui simulacrum et expressam clarissimae indolis effigiem veneratus amplector.* GUARINO Veronese, *Epistolario*, raccolto da Remigio SABBADINI, vol. 1–3, Venezia, R. Deputazione di Storia Patria, 1915–1919, vol. 1, no. 256, ll. 3–7, p. 397.

[10] Ferdinand GREGOROVIUS, *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter: vom V. bis zum XVI. Jahrhundert* 3, hrsg. von Waldemar KAMPF, vollständige und überarbeitete Ausgabe, München, 1978, 56.

[11] Cf. Guarino's letter to ailing Leonello d'Este in September 1450: *Quam ad rem quantopere conduxerit illustrissimi marchionis Mantuae <assidua> et iugis indulgentia conspectusque iocundissimus, quis nescit? Is cum fortis et magnanimus ductor sit, Aeneae more Virgiliani ad humanitatis opera primus et obsequia, tibi praesto adfuit exhortator indefessus, unde hanc civitatem et venturam posteritatem et „natos natorum et qui nascentur ab illis" perpetuo sibi devinxit.* GUARINO, *Epistolario, op. cit.*, vol. 2, no. 825, l. 84ff.

[12] See below, n. 41.

[13] *Carm. Gonz.* 111–113. See also n. 29.

[14] *Carm. Gonz.* 3. *Laudibus et magnos titulis transgresse Quirites*, cf. El. II, 15, 1. *Princeps, magnorum laudes transgresse parentum*; *Carm. Gonz.* 4. *Immortale decus veterum, Ludovice, parentum* (on this reading, cf. TUOMISTO, *op. cit.*, 364), cf. ÁBEL, 98/2, 1. *Hoc decus Hesperiae Leonellus Marchio gentis*; *Carm. Gonz.* 28–29. *In genitore tuo viguit cultura severae / maxima iustitiae*, cf. ÁBEL, 98/3, 5–6. *Italiae lumen, princeps Leonellus, et ingens / iustitiae cultor*; *Carm. Gonz.* 3. *Laudibus et magnos titulis transgresse Quirites*, cf. ÁBEL, 98/2, 8. *Et clara priscos aequarat laude Quirites*; *Carm. Gonz.* 57–58. *Surgat Alexander, superas revocetur ad auras / Flavius, undecimus qui dicitur ordine Caesar*, cf. ÁBEL, 99/1, 1–2. *Ipse suas laudes toto memoratus in orbe / ponat Alexander, ponat et ipse Titus*; *Carm. Gonz.* 76. *Quippe virentis adhuc primaevo in flore iuventae*, cf. ÁBEL, 99/2, 3. *Qui quondam viridis primaevo in flore iuventae.*

[15] Juhász considered El. II, 15 as the earliest elegy by Janus. Ladislaus JUHÁSZ, *Commentatio critica ad edendas Iani Pannonii elegias*, Szeged, 1929, 14. V. Kovács places it as the fourteenth Italian elegy by Janus. V. KOVÁCS, *op. cit.*, 302–307. The poems on the death of Leonello are easy to date to the end of 1450 or to the period immediately following. The whole group of poems should belong to the years 1450–1451.

[16] El. II, 15, ÁBEL, 98/2, 98/3, 99/1, 99/2 are to be found in the mss. Brescia, Bibl. Civica Queriniana, A VII. 7; Leyden, Bibl. der Rijksuniversiteit, Voss. Lat. O.13; Venice, Bibl. Naz. Marciana (4674) cl. XIV. Cod.

years. In fact, one might call these poems exercises for *carm. Gonz.* It is thus not appropriate to call *carm. Gonz.* an exercise for the later poems: Janus had already begun to write panegyrical poetry, and the length of the poems and the skills of the poet were growing accordingly.

So far the lengthiest, four pages long, treatment of this poem has been offered by Huszti.[17] Inspired by him, the view prevails according to which Janus' single most important model would have been Claudian. The influence of other ancient writers is to be seen mostly in the contents, not in the structure of the poem.[18] Huszti laid much stress on an early work of Claudian, called *Panegyricus dictus Olybrio et Probino consulibus*. According to him, the most important similarity was the depiction of virtues through the virtues of the father.[19] György Feniczy, who has studied the relationship between Janus and Claudian, took notice of two other panegyrics of Claudian, too, where the same method is used.[20]

Ian Thomson says in his edition of Janus' panegyric to Guarino that Janus did not have one single specific model but he used many ancient writers and put to use his rhetorical education.[21] Birnbaum, commenting on the panegyric to Marcello, drew attention to the fact that before Julius Caesar Scaliger's *Poetices libri septem* (1561), there were no commonly approved rules for panegyrics.[22] Birnbaum conceded, however, that most poets followed the precepts of the rhetoricians Menander and Hermogenes.

These points are valid also as regards the *carm. Gonz.* Janus did not directly borrow the structure of his poem from Claudian,[23] even if he clearly imitated the poet in certain sections of the panegyric. He, just as Claudian, was also acquainted with the general precepts of the *encomium* given by the rhetoricians who were studied at Guarino's school. Only a detailed analysis of the structure of *carm. Gonz.* may give us some hints as to which the theoretical models followed by Janus were, and how he exploited his ancient predecessors.

CCXIV; Bibl. Vaticana, Barb. Lat. 1990. Further on the manuscripts, cf. Csaba CSAPODI, *A Janus Pannonius-szöveghagyomány*, Budapest, 1981 (Humanizmus és reformáció 10), 11, 13, 14, 22; Géza. VADÁSZ, *Janus Pannonius-versek a Vatikáni Könyvtár két kódexében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 95(1991), 267.

[17] HUSZTI, *op. cit.*, 78–81.

[18] See e. g. ifj. HORVÁTH, *op. cit.*, 377; KARDOS, *op. cit.*, 31.

[19] HUSZTI, *op. cit.*, 80, 330.

[20] CLAVD. 1 (*Olybr. Prob.*), 31–60. 8 (*IV Hon*), 41–121; 21 (*Stil.* 1), 35–41. See György FENICZY, *Claudius Claudianus és Janus Pannonius panegyricus költészete*, Budapest, 1943 (Értekezések a magyarországi latinság köréből, 10), 40.

[21] Ian THOMSON, *Humanist Pietas: The Panegyric of Ianus Pannonius on Guarinus Veronensis*, Bloomington, IN, 1988 (Indiana University Uralic and Altaic Series, 151, Medievalia Hungarica Series, 1), 55.

[22] BIRNBAUM, *op. cit.*, 87.

[23] On the structure of Claudian's *Paneg. Olybr. Prob.*, cf. Claudius CLAUDIANUS, *Panegyricus dictus Olybrio et Probino consulibus*, Text, Übersetzung, Kommentar W. TAEGERT, München, 1988 (Zetemata, 85), 41–51. In fact, Claudian follows ancient rhetoricians' precepts for the composition of panegyrics much less rigidly than Janus.

The *Carm. Gonz.* differs from Janus' other panegyrics mostly in that it contains more rhetorical than epic elements. The over ten times longer panegyric to Jacopo Antonio Marcello is the nearest approximation to an epic poem, whereas the truncated panegyric to René of Anjou follows the scheme of a panegyric only in the beginning while the description of René's wars gains a central position in the latter half of it. The situation is the same with the panegyric to Guarino, which also differs from *carm. Gonz.* in that it was written to a teacher and a scholar and not to a ruler and a *condottiere*.

In the following the rhetorical structure of the panegyric is analysed with some notes on the contents of the poem. For the present only the general structure of the panegyric, the division of the poem into *topoi* or *kephalaia*,[24] is taken into consideration. Janus' use of rhetorical figures and tropes deserves a separate study, which will follow later.[25]

II. Rhetorical structure of Carmen ad Ludovicum Gonzagam

Prooemium (1–6)
Address to Ludovico (1–4)

In the first four lines Janus introduces the recurring theme of the poem, a comparison of Ludovico with the ancient Greek, Roman, and barbarian princes.

Invocatio ad deos (5–6)

The topos of asking for the help of the gods at the beginning of the poem has been known ever since Homer. Janus does not name the god he is praying to, but asks, which of the gods might help him. The figure, *rogatio*, is frequently used in the transitions of the poem (cf. 21–22, 40–41, 60–62, 120–123), and also in the treatment of Ludovico's *prudentia* in preparing to the battle (145–153) and Ludovico's horoscope (209–210, 214–216).

Genus (7–55)
Ancestors (7–20)

The treatment of the theme takes the form of a series of comparisons and similes. In the introductory comparison the deeds of the ancestors (7–8) are surpassed by Ludovico (9–10). The comparison is reinforced by a simile on the sun and the moon (11–12) and, further on, by an example of ancient Roman heroes (13–14). Then the comparison is extended from

[24] Cf. the discussion on the topics e. g. by Theodore C. BURGESS, *Epideictic literature*, Chicago, 1902 (Studies in classical philosophy, 3), 119–126.

[25] At the first sight it seems that in *carm. Gonz.* Janus employs especially several kinds of repetitive figures. In addition to them, *hyperbaton* (cf. e. g. ll. 1–4) belongs to the rhetorical devices frequently used by Janus.

the familiar sphere to all contemporary princes (14–16) and is followed by a continuation of the preceding simile on the sun (= Ludovico) which darkens all the stars (= other princes) when rising (16–20).

Father (21–55)

The comparison of Ludovico with his father Gianfrancesco begins with a similar introductory comparison (21–22) as the preceding section. The question *Quis pace vel armis clarior effulsit?* indicates the bipartite treatment of the theme. The introductory comparison is reinforced by an example of Greek heroes who surpassed their fathers (23–27).

Iustitia (28–33)

The description of the father's *iustitia* (28–30) is followed by a comparison of Ludovico with some ancient stock-examples of justness (31–33).

Prudentia (34–39)

Similarly to the preceding *iustitia*, the father's *prudentia*, or more precisely, *praevidentia*, is introduced (34–36) and outdone by a comparison of Ludovico with Greek oracles (37–39).

Other virtues (40–68)

The other virtues of Gianfrancesco, both moral and bodily, are enumerated in lines 40–49. The brief statement *Sed tamen his cunctis superatur laudibus abs te* (50) is confirmed by a series of similes (51–55). Here two typical imperial virtues, *munificentia* and *mansuetudo*, are illustrated by a comparison with Caesar, Alexander the Great and Titus (56–59), and a contemporary example of Ludovico's present to Guarino (60–62), undoubtedly inserted at Guarino's wish. The section is concluded by the topos of the insufficient ability of the poet to sing his praises (63–65), repeated later in lines 102–104, and a prayer for Ludovico's success, especially in war (65–67), which alludes to the section *De gestis* that follows later on.

Educatio (68–100)
Princeps doctus (68–75)

As an introduction to the theme of education, a free quotation from Plato (*resp.* 473d) on the fortunate city where the ruler is either a learned man or favours learning (68–71), leads to a comparison: Ludovico is both a learned prince and a mecenate of scholars like his father (71–75).

Ludovico as a student of Vittorino da Feltre (76–89)

Ludovico's education is treated once again in a comparison: Ludovico has studied under the guidance of Vittorino da Feltre (76–82), but he surpasses his teacher who should be grateful for having such a remarkable student (83–85). Ludovico's excellence is illustrated by two examples, the „four winds topos" (86–89) and a comparison with Marcus Aurelius, the most learned of the Roman emperors (90–94).

The learning of Ludovico's sisters (95–100)

As an appendix to the treatment of education, Ludovico's sisters are mentioned as examples of the general excellence of the Gonzaga family in the field of learning.[26]

De gestis (101–206)
Introduction (101–104)

Using the figure of *praeteritio* (101) and the topos of insufficient ability of the poet (102–104) Janus begins the treatment of Ludovico's virtues as a military commander.

[26] Ludovico had two sisters, Margherita and Cecilia. The older sister Margherita was married to Leonello d'Este in 1435, and died in 1439. Guarino's funerary oration reveals that she was educated by Vittorino, too. GUARINO, *Epistolario*, *op. cit.*, vol. 3, no. 667, p. 322. Cecilia, born in 1425, went to Vittorino's school like her brothers Ludovico, Carlo, Gianlucido, and Alessandro. Cecilia Gonzaga already studied Greek grammar at the age of seven, and proceeded fast in her studies. At the age of nineteen, after the death of her father, she could realize her plan to enter a convent with her mother Paola Gonzaga. On Ludovico's sisters, see further William Harrison WOODWARD, *Vittorino da Feltre and other humanist educators*, Cambridge, 1897, 29, 50, 76–77.

Comparison with the father (105–119)

The section is begun with a comparison of Ludovico with his father. After an initial comparison (105–106), a short list of Gianfrancesco's deeds as a general (107–110) is followed by that of Ludovico's (111–119), one of the few mentions of historical events in the poem.

Gianfrancesco's long-time activity in the service of Venice is covered by lines 107–109. Only one detail of his career is given: the occupation of Verona in 1439 (110–111). It is possible that both facts mentioned by Janus, Gianfrancesco's post as the commander general of the Venetian troops[27] and his occupation of Verona[28] which ended with a sort of failure, were deliberately chosen to underline Ludovico's superiority.

Of Ludovico's martial deeds the first one mentioned is the battle of Budrio in 1449 where Ludovico's opponent, the lord of Faenza, Astorre Manfredi lost his horse (111–113).[29] The personal humiliation of the enemy commander resembles the ancient concept of *spolia opima* as the acme of displaying one's bravery.

Secondly, Janus refers to the same campaign against Bologna and tells how Ludovico devastated the Bolognese contado (114–116),[30] and finally moves backwards in time (117–

[27] Gianfrancesco Gonzaga became the *capitano* of Mantua after the death of his father in 1407 at the age of 12. He began his rule under the guardianship of his uncle Carlo Malatesta and of Venice. He also maintained friendly relations with Venice later. In 1425 he entered the alliance between Venice and Firenze, and in May 1431 he was elected commander general of the Venetian troops. But in July 1438, fallen into disgrace, he resigned and moved to the service of Filippo Maria Visconti. On these events, cf. *Mantova: La storia*, 1: *Dalle origini a Gianfrancesco primo Marchese*, ed. G. CONIGLIO, Mantova, 1958, 443–451.

[28] As a result of Gianfrancesco's change of sides (see the preceding note), Venice attacked Milan and Mantua. In the beginning of the war Visconti gave Gianfrancesco free hands to occupy Verona and Vicenza, but later he backed out from his promise. Gianfrancesco was given a second possibility to conquer Verona, when Florence, Mantua, Milan and Francesco Sforza made an alliance against Venice, and Visconti promised Gianfrancesco one of the three towns, Brescia, Verona or Vicenza—whichever of them he first would conquer. On 18 November 1439 Gianfrancesco, with Niccolò Piccinino, succeeded in taking Verona apart from the citadel, but after three days Sforza, who had become the commander general of Venice, drove Gianfrancesco away from the town. Cf. *Mantova...*, *op. cit.*, 451–452.

[29] The scene is related to the crisis of Milanese succession after the death of Filippo Maria Visconti. Naples and Venice had made an alliance against Milan, ruled by Francesco Sforza, and Ludovico had been elected on 10 July 1449 *procuratore* of the troops of king Alfonso in Lombardy. In November of the same year Ludovico attacked Bolognese territory. Astorre Manfredi was in the service of Bologna, and he succeeded in taking Ludovico's troops by surprise near the town of Budrio. Although the infantry was defeated, Ludovico's cavalry put Astorre to flight. In his *Historia* Bartolommeo Platina tells about the battle: *Astorgius in ea pugna equo deturbatus, cum obscura nocte non dignosceretur, sublevatus in equum à quibusdam è suis, effuso cursu Bononiam petiit.* Bartolommeo PLATINA, *Historia urbis Mantuae = Rerum Italicarum Scriptores*, 20, 848 D.

[30] A contemporary source on Ludovico's campaign is the *Corpus Chronicorum Bononensium*: *Nel qual tempo el vice re de Ragona, ch'era in Romagna, a Lugo, mandoe a desfidare el segnore Estor da Faenza; et gli segnori anciani de Bologna aveno noelle che meser Ludovigo da Ghonzagha, segnore de Mantoa, venìa a li danni de Bologna; et per questo mandarono per le bonbarde et feceno livare el campo adì xxviii de novembre a hore xi, et bruxono gli lozamenti e strami, et veneno alozare a Sam Lazaro. Corpus Chronicorum Bononensium = Rerum Italicarum Scriptores*[2] 18:1, vol. 4, 169, 36–170, 6.

119). While in the service of Filippo Maria Visconti, Ludovico had fought under Niccolò Piccinino's command in a campaign against Francesco Sforza in March, 1442. During the campaign Piccinino conquered Assisi at the end of November, 1442, and destroyed the town badly.[31] Ludovico was only one of Piccinino's lieutenants, which does not become apparent in the text of *carm. Gonz.*, but Ludovico had not much experience in taking enemy towns, and the conquer of Assisi, breaking the chronological sequence and not truly attributable to Ludovico, is taken here as a counterweight of Gianfrancesco's occupation of Verona.

Transition (120–123)

A series of questions leads from the comparison to the section on the commander's virtues and introduces the themes that are going to be dealt with.[32]

Prudentia (124–153)

The first and foremost of the military commander's virtues is *prudentia*, which manifests itself both in the camp and in the battle.

In the camp (124–139)

The building and guarding of the camp are treated in a classicizing handbook manner without any connection to the contemporary warfare. Janus could have borrowed his material from e. g. Vegetius' *Epitome rei militaris.*[33]

[31] On the conquer of Assisi, cf. e. g. Arnaldo FORTINI, *Assisi nel medio evo: Leggende — avventure — battaglie*, Roma, 1940, 451–479. Among the contemporary sources, cf. Simonetta: *hostes autem, qui in armis erant et muro appropinquarent, repugnantibus nullis, pluribus locis ingressi, urbem invadunt passimque miserabiliter diripiunt; ibi a nullo maleficio, nullo flagitio nulloque cladis genere praeterquam caede temperatum est; omnia humana divinaque rapiebantur distrahebanturque, nec ipsum quoque sacrum divi Francisci templum religio nec pietas ulla a foedissimis perditissimorum hominum manibus servavit.* Giovanni SIMONETTA, *Rerum gestarum Francisci Sfortiae commentarii = Rerum Italicarum Scriptores*[2], 21:2, 119, 22–27).

[32] As an example of Claudian's influence on Janus, cf. the same figure, *rogatio*, in a transition e. g. *quem prius aggrediar? veteris quis facta Probini / nesciat aut nimias laudes ignoret Olybri?* CLAVD. 1 (*Olybr. Prob.*), 29–30. Cf. 7 (*III Hon.*), 73–76; 8 (*IV Hon.*), 141–143, 423–427.

[33] Choosing a safe place for the camp (124–127), cf. VEG. mil. 1, 21–22; 3, 3; 3, 8; Fortification (128–130), cf. VEG. mil. 1, 24; 3, 8; Defence against the enemy (131–133), cf. VEG. mil. 1, 22; 3, 8; The security of the camp at night (134–137), cf. VEG. mil. 3, 6; 3, 8; Commander as *iudex* (138), cf. VEG. mil. 2, 9.

Transition (139–144)

The description of the three gods who fight for Ludovico moves the narrative from the camp to the battle.

In the battle (145–153)

Actually, the transition continues to line 145, where the different services of Bellona, Pallas Athene and Mars to Ludovico are summarized with *Haec eadem tamen ipse facis*, which actually equals Ludovico's martial skills with those of the gods. The gathering and transferring of the troops, the choosing of the battlefield, the arraying of the battle line and the appointing of the reserves all require *prudentia*, by which the army is prepared for the battle. The description might be that of a Roman legionary commander. It resembles the gathering of the troops in Lucan (7, 214–223, 235–237) on which Janus probably modelled his lines.

Fortitudo (154–184)

The battle scene (154–161), amplified by an epic simile on a thunderstorm (162–172) and its explanation *Talis in adversos, nec segnior irruis hostes* (173) begins the depiction of Ludovico as a warrior who displays his *fortitudo*. After a transitional sentence (174–175) which describes Ludovico's audience, the gods and the soldiers, the section continues with a description of different military skills (176–184). Now Ludovico's strength and celerity, parts of the virtue of *fortitudo*, are in the foreground. It seems that Janus has used the *Panegyricus Messallae* as his principal source for the section.[34]

Prudentia (185–193)

Janus returns to the theme of *prudentia* once more and gives an example from Ludovico's life. In the battle of Caravaggio between Milan and Venice on 15 September, 1448, Ludovico was one of the commanders in Michele Attendolo's Venetian army, and he opposed the decision to attack the Milanese. The attack resulted in the defeat of the Venetians, and several commanders were captured. Ludovico, however, managed to escape.[35]

[34] Cf. Pekka TUOMISTO, *Janus Pannonius and the* Panegyricus Messallae, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, 36(1995), 348.

[35] In Giovanni Simonetta's *Rerum gestarum Francisci Sfortiae commentarii* there is a lengthy description of the battle and of the preceding discussion in the Venetian camp. Simonetta ascribes a long speech to Ludovico, against the attack. After the defeat Ludovico and Attendolo: *sed cum a nostro peditatu, qui ex utroque latere in loca illa paludosa et arboribus consita magna vi lacesserentur, tandem nostris a fronte*

Comparison between fortitudo and prouidentia (194–206)

The section of *De gestis* ends with a comparison between the virtues described in it. Like before, in the section of *princeps doctus*, Ludovico is credited with the possession of both virtues. An example from the *Iliad*, the comparisons of Ulysses with Diomedes (197–200) and Nestor with Ajax (201–202) leads to the conclusion (203–204), reinforced by a comparison of Ludovico with Agamemnon (205–206).[36]

Final comparisons (207–225)

Ludovico's horoscope (207–218)

The section begins with a typical Renaissance theme, the horoscope, also widely present in Ancient panegyrics.[37] Janus may exactly have known Ludovico's sign, the Lion, for at the Mantuan court astrology had a solid position, and astrological symbols were often used in visual arts. In a fresco painted by Pisanello at the end of the 1440's, the lions refer to Ludovico's sign.[38] The planet that governs the Lion is the most important and powerful one, the sun. Ludovico liked using the sun as his symbol, because it was associated with prestige. The sun is also depicted, e. g. inscribed on a medal to Ludovico designed by Pisanello in 1447.[39]

After describing the planets (Mars, Venus, Hermes/Mercury, and the sun) and the signs (Scorpion, Lion, Virgo) that compete for governing Ludovico's birth Janus rounds up the comparison by telling that, ultimately, Ludovico was born under Juppiter's sign, since he possesses both of the ruler's virtues, *iustitia* and *fortitudo*.

equitibus audentius invadentibus incumbantibusque, illi permultis equis a peditibus, quos diximus, interemptis, coactissent post desperatam salutem foedissimae fugae se committere. Giovanni SIMONETTA, *Rerum gestarum Francisci Sfortiae commentarii = Rerum Italicarum Scriptores*[2], 21:2, 240, 3–6).

[36] On lines 205–206 Janus translates *Ilias* 3, 178–179, also noted by the copyist of the Sevilla manuscript, who wrote the passage of the *Iliad* in Greek in the lower marginal of the manuscript. *Bibl. Colombina y Capitular*, 7-1-15, f. 44[v].

[37] Cf. CLAVD. 8 (*IV Hon.*), 141–148. On astrology in panegyrics, cf. Michael MAUSE, *Die Darstellung des Kaisers in der lateinischen Panegyrik*, Stuttgart, 1994, 73–74, esp. n. 74.

[38] Ludovico was born on 5 June 1412, 13 hours and 13 minutes after the sunset, or at about 8.45 in the morning. Thus his ascending sign was the Lion. On Ludovico's horoscope, see Joanna WOODS-MARSDEN, *The Gonzaga of Mantua and Pisanello's Arthurian Frescoes*, Princeton, NJ, 1988, 45, 198; Janet COX-REARICK, *Dynasty and Destiny in Medici art: Pontano, Leo X, and the two Cosimos*, Princeton, NJ, 1984, 162.

[39] WOODS-MARSDEN, *op. cit.*, 60.

Comparison with the ancient heroes (219–225)

Another final comparison is made between Ludovico and some of the prominent Roman, Carthaginian, and Greek commanders. They are considered inferior to Ludovico both in peace and in war.

Peroratio (226–248)

Prayer (226–232)

A prayer for the longevity of Ludovico, Mantua and Ludovico's family (226–229) is extended by a prediction of his future fame (230–232).

Epilogue (233–241)

Janus uses typical *topoi* at the ending of the poem. His statement, „I have told enough", in lines 233–234 is extended by a promise of a larger poem to Ludovico in the future (235–241). The promise should not be taken as an actual plan for future works, but as a topos of *devotio poetae*, belonging to the traditional embellishment of panegyrics.[40]

Dedication through Francesco Calcagnini (242–248)

A short *elogium* of Francesco Calcagnini,[41] who acted as a mediator between Janus and Ludovico, ends the poem. It does not fit well into the structure of the poem, as the three finishing lines do not culminate the praise of Ludovico but are addressed to Calcagnini. The dedication gives the panegyric the character of a letter which it actually was.

[40] Janus makes a similar promise on a future poem to René of Anjou in ÁBEL, 131–144 (*Paneg. Ren.*), 19–20; and to János Hunyadi in TELEKI, no. 1 (*Paneg. Guar.*), 675–682. Neither of the promises was fulfilled. As for the latter, see the paper of Klára Pajorin in this volume.

[41] Francesco Calcagnini (cca. 1405–1476) belonged to the first students of Vittorino da Feltre in Mantua. In 1429 he was studying in Ferrara with Guarino, and living in Guarino's *contubernium*. After his return to Mantua he became the *secretarius* of Gianfrancesco Gonzaga. He also spent a lot of his time in Ferrara, and after Gianfrancesco's death continued at Ludovico's service. In 1448–1453 he mostly lived in Ferrara, and often served as a mediator between Ludovico and Borso d'Este. In 1455 he definitely moved to Borso's service, and was appointed *camerlengo* of this native province of Rovigo. On Calcagnini, cf. Tiziano ASCARI, s. v. *Calcagnini, Francesco = Dizionario Biografico degli Italiani*, 16, Roma, 1973, 498–499; Richard M. TRISTANO, *Vassals, Fiefs, and Social Mobility in Ferrara during the Middle Ages and Renaissance*, Medievalia et Humanistica, N. S., 15(1987), 55.

III. Conclusions

In the preceding analysis *carm. Gonz.* has been divided into sections following more or less closely the scheme for panegyric as given by Aphthonius (*prog.* 8, 35–36), which might be presented also in a table:

carm. Gonz.		Aphthonius
1–6		προοίμιον
7–67		γένος
		ἔθνος
		πατρίς
	(7–20)	πρόγονοι
	(21–67)	πατέρες
68–100		ἀνατροφή
		ἐπιτηδεύματα
		τέχνη
		νόμοι
101–206		πράξεις
		κατὰ ψυχήν
	(154–184)	ἀνδρεία
	(124–153, 185–193)	φρόνησις
		κατὰ σῶμα
		κάλλος
	(176–184)	τάχος
	(176–184)	ῥώμη
		κατὰ τυχόν
		δυναστεία
		πλοῦτος
		φίλοι
207–225		σύγκρισις
226–248		ἐπίλογος

The table shows that the structure of *carm. Gonz.* follows quite closely Aphthonius' scheme, which does not necessarily mean that Janus used precisely Aphthonius as his model when composing his first panegyric. Janus learnt the rules of writing panegyrics in Guarino's school, where several treatises on rhetorics were used. The scheme by Aphthonius is not much different from that of the *Rhetorica ad Herennium*, Quintilian, or Pseudo-Hermogenes; it is only more clearly divided into chapters without going much into detail. There are also divergences from Aphthonius: e. g. the prayer at the end belongs to the scheme of ὁ βασιλικὸς λόγος by Menander the Rhetor (Men. Rhet. 377), just as the use of an introduction at the beginning of each new section (Men. Rhet. 372). Menander also might be the model for the large number of comparisons and, possibly, the final synthetical

comparison (Men. Rhet. 377). The problem with Menander is that it still remains to be proven whether Janus could have known Menander's work in the Greek original or in Latin translation.[42]

What it comes to the contents of the poem, in each section Janus used as his models such poets (and prose writers) that offered suitable material for the treatment of the theme of the section: Claudian, Lucanus, *Panegyricus Messallae*, and others. Above all the structure of the poem is determined by the general theme, the comparison of Ludovico with the ancient heroes and princes, and with his father.

Pekka Tuomisto:
Janus Pannonius Ének Lodovico Gonzaga dicséretére *című versének szónoklattani elemzése*

Az 1450–51-re datált verset Janus első igazi panegyricusaként, a nagy munkák előtti gyakorlatként tartja számon a kutatás. Megszületésében nem csupán a Lodovico által megajándékozott Guarino ösztönzése játszott szerepet. Számolhatunk azzal is, hogy 1451-ben, amikor Lodovico Ferrarában járt, Janus maga is törekedett figyelmének felkeltésére. Az 1450–1451-es keletkezést támogatják az ekkortájt keletkezett, együtt hagyományozódott néhány epigrammával való szerkesztési azonosságok is.

A kutatás szerint Janus főleg Claudianust követte munkájában. Mind a római, mind a humanista költő ismerte a magasztalás szónoklattani előírásait; ezeket Claudianus lazábban, Janus szorosabban követte. A tanulmány az egész vers elemzésével bizonyítja az előírásokban szereplő toposzok részletekbe menő követését. Ezeket az előírásokat Janus egyaránt ismerhette Aphthonios, Quintilianus, Pseudo-Hermogenés, s talán a szónok Menandros szónoklattani munkáiból, s ezeknek megfelelően használhatta fel a megfelelő helyeken az antik versek és szónoklatok odaillő részeit.

[42] The part dealing with funeral orations was first translated into Latin in 1423, but the whole of the work only much later; cf. Pernille HARSTING, *The Golden Method of Menander Rhetor: The Translations and the Reception of the* Περὶ ἐπιδεικτικόν *in the Italian Renaissance*, Analecta Romana Instituti Danici, 20(1992), 140–141, 151. The Greek original is not known to have been in Guarino's library. Cf. Henri OMONT, *Les manuscrits grecs de Guarino de Vérone et la bibliothèque de Ferrare*, Revue des bibliothèques, 2(1892), 78–81; Remigio SABBADINI, *La scuola e gli studi di Guarino Guarini Veronese*, Catania, 1896, 98–107.

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES

Janus Pannonius és Venantius Fortunatus

Vitathatatlanul festői az a kép, amelyet a Guarino-panegyricus közepe táján találunk. Egy pompás oszlopcsarnokban trónol itt a megénekelt mester. Ezt az építményt a Dráva partján állítja majd neki Janus. Janus, a költő, aki elsőként hozta a Helikonról a Múzsákat a Dunához.[1] Mindez éppen úgy történik, ahogyan egykor Vergilius tervezte a márványtemplomot Octavianus-Augustus számára. Vergilius, aki elsőként viszi Mantuába a Heliconról a Múzsákat.[2] Janus ezután tovább játszik a képpel. Ő maga mint főpap halad kortársai élén a mester ünneplésére. Ez az ünnep vitathatatlanul a csúcsa az egész műnek, amelynek az a célja, hogy ércnél maradandóbb emléket állítson a szeretett mester számára.

Janus költői életművéből mindmáig a legnagyobb megbecsülésben a Guarino-panegyricus részesült. Elsőrendű forrásként szolgált ugyanis a mester életéhez, pedagógiai rendszerének rekonstrukciójához és általában a ferrarai diákvilág megismeréséhez. A költő eredeti szándéka is megfelelő méltánylást kapott. Rosmini szerint ez a mű a legnagyobb és leggazdagabb megnyilvánulása a hálának, amelyet tanítvány mesterének adhat. Még a szigorú Voigt is a hála emlékművének tartja.[3] Csak az irodalomtörténész van nehéz helyzetben, ha a művet vizsgálja.

A dicsőítő műalkotásoknak folyamatos az európai hagyománya. A rétorika ókori mesterei a laudáció pontos és alapos leírását hagyták ránk. Ezeket Janus korában és körében is jól ismerték. De a Guarino-panegyricus ezeknek a szabályoknak nem engedelmeskedik. A ferrarai években már nagyjából elkészült, és azután még sokáig javított vagy bővített művet a kézikönyvek sémáiba nem tudjuk belegyömöszölni. Derítsük föl bár valamennyi részlet ókori párhuzamát, nyesegessük le az ókori mintáktól idegen hajtásokat, maga a mű elrendezésében, fölépítésében, azaz szerkezetében egyes részletektől eltekintve megközelíthetetlennek találtatott. Huszti Józsefnek kellett igazat adnunk, aki megállapította, hogy az epigrammákban jeleskedő költőnek nem volt erőssége az epikus szerkesztés.[4] Legalábbis nem úgy, ahogyan azt az ókori teoretikusok szabályozták, a humanista szerzők pedig hűen követték.

Folyamatban van Janus epigrammáinak új kiadása. Török László szorgalmas és szerencsés föltáró munkája alapján hihetetlenül árnyalt képünk van már a versek frazeológiai

---

[1] *Panegyricus in Guarinum Veronensem* (a továbbiakban: Paneg.), 651–674.
[2] VERG. georg. 3, 10–25.
[3] HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 151, 341.
[4] *Uo.*, 106, 170, passim.

hátteréről. Arról, hogy az ismerten csodálatos memóriával rendelkező Janus verseiben milyen ókori vagy középkori költő ismerete tűnik föl. Az eddig közismerten idézett ókori szerzők mellett akadunk más forrásokra is. Föl-fölbukkan például Janus soraiban az ókori kánonba nem sorolható Venantius Fortunatusra emlékeztető költői megoldás is. Méghozzá nem is, ahogy az egyházi környezetből jövő Janustól várhatnók, a liturgiába századok óta beépült himnuszköltő fordulataival találkozunk, hanem világi verseinek ismeretével.

Csak szórványos adataink vannak arra, hogy a XV. században olvasták ezt a VI. századi költőt. Már csak ezért is érdemes megvizsgálni, hogy a Vergilius és Martialis bűvöletében élő Janust ugyan milyen szálak fűzték e korai elődjéhez. Elődjéhez, mert Venantius Fortunatus ugyancsak az ókori szerzők követője volt. Ez egyben óvatosságra is int, arra, hogy bármikor közös forrással kell számolnunk. Minthogy ez gondos vizsgálattal kizárható, bizonyosak lehetünk abban, hogy Janus és Venantius között közvetlen volt a kapcsolat. Janus ismerte Venantius Fortunatusnak föltehetően teljes versgyűjteményét.

Hol juthatott Janus kezébe a költőelőd corpusa? Hogy Ferrarában olvasták volna, annak semmi nyoma. Pedig ismeretségük korai, mert Janusnak egy elfogadottan nagyon ifjúkori verse, a „lábfájós elégia" már venantiusi fordulattal kezdődik. *Ardua sacratae celebras seu moenia Cirrhae* – írja Janus.[5] *Ardua sacrati baptismatis aula coruscat* – olvassuk Venantiusnál.[6]

Érdekes jelenségre figyelhetünk föl akkor, ha a venantiusi reminiszcenciákat kigyűjtjük. Ezek ugyanis jól elkülönülő csoportokba rendeződnek. Külön füzére van például a Guarinóra írt epigrammák egy csoportjának, ahol a szókapcsolatok Venantiusra utalnak, például: *Guarini manat ab ore cibus*, vagy az ujjongó fölkiáltás: *floret lingua Latina*, amelynek változatai Venantiusnál már megtalálhatók.[7] Egyébként ezek is egy korai rétegét képezik Janus költői életművének. Később ugyanis a Lorenzo Vallát csodáló költő az *Elegantiae* nyomán már mint új Camillust ünnepelte újabb epigrammáiban Guarino mestert.

Janusnak anyját, Borbálát gyászoló epitáfiuma, mint ismeretes, a következő sorral kezdődik: *nobilior vitae meritis quam praesule nato*.[8] Az epitáfiumokat ontó Venantiusnál a *nobilior meritis* vagy hasonló társai sokszor előfordulnak a sírföliratokban: *nobilis et merito nobiliore potens*; *sed magis in Christo nobilior merito*; *nobilitas generis, nobilior genitis*.[9] De fölbukkan a formula Janusnál a korai, Andreolára írt epitáfiumban is: *plus tamen est natis nobilitata suis*.[10]

Venantiusnak kötetnyi verse maradt fönn, amelyek templomok, építmények elkészültét ünneplik. Amikor Vitéz János elfoglalta esztergomi székhelyét, ott valami erődítményt

[5] El. II, 1.
[6] VENANTIUS FORTUNATUS, *Opera poetica*, rec. et emend. Fridericus LEO, München, 1981[2] (MGH, Auctores Antiquissimi, 4,1), 2, 11, a továbbiakban: VF.
[7] Ep. I, 185; VF 8, 1, 6.: *Tullius ore cibum*. Janusnál Ábel, 125/3; VF 6, 2, 98. *floret in eloquio lingua Latina tuo*.
[8] Ep. II, 1.
[9] VF 4, 13, 4; 4, 8, 12; 10, 15, 2.
[10] El. II, 20.

épített, hogy a vár biztonságát megerősítse. A védmű elkészültét a költő unokaöcs hosszabb epigrammával ünnepelte. Ennek két sora így hangzik:

Condidit hoc pastor Ioannes nobile septum
in patulo positae ne raperentur oves.[11]

Az első sor mintája Venantiusnál a Mosella fölött elkészült püspöki várra írt föliratban olvasható: *condidit optatum pastor ovile gregi*.[12] A második sor pedig Venantiusnak egy püspökre írt sorára emlékeztet: *bestia ne raperet, munit ovile Dei*.[13] Venantiusnál a gondos főpásztor képe sokszor előfordul, építkezésekkel vagy a hívek oltalmazásával kapcsolatban. Hogy valóban föliratként kerültek-e ezek a versek az épületekre, azt vitatják.[14] Janus verse fölépítésében ugyan követi a valódi föliratok formáját: időmeghatározás, majd a műtárgy megnevezése, valamint az építtető auctor föltüntetése, terjedelme miatt mégis aligha véshették kőbe. Bár Janus versének mintája bizonyosan Venantius sokszor megfogalmazott változatai között keresendő, létrejöttének ösztönzője a helyi hagyomány is lehetett. Kubinyi András figyelmeztet arra, hogy az esztergomi érseki székben Vitéz elődje, Szécsi Dénes komoly gondot fordított a hitélet helyreállítására is. Ez még okleveleiben is tükröződik, ahol gyakran fordul elő az arengákban a „pásztori gondoskodásra" való hivatkozás.[15] Az érseki kancellária korábban kiadott okleveleinek formuláit nyilvánvalóan gondosan áttanulmányozta az utód és a vele mindig együttműködő költő-unokaöcs. Talán éppen ezek az arengák idézték föl Janusban a korábban sokat olvasott venantiusi versek fordulatait. Az építkezés pedig jó alkalmat szolgáltatott arra, hogy a gondoskodó, jó pásztor képmását most már nagyon szeretett nagybátyjára ruházza.

Janus és Venantius Fortunatus kapcsolatát illetően a költő-előd a legnagyobb meglepetéssel a Guarino-panegyricusszal kapcsolatban szolgál. Van Venantiusnak egy magasztaló verse a frank uralkodó, Sigibertus nevelőjéhez, Gogóhoz.[16] A kiváló és nagyon megbecsült pedagógusra írt ötvensoros művet akár Janus több mint ezer soros költeménye korai vázlatának is tekinthetjük. Részletes összevetésre itt most nincs lehetőség. Csak arra utalhatunk, hogy a két mű fölépítése azonos sémát követ. Janusnál bő kifejtésre kerül az, ami Venantiusnál mintegy vezérmotívum formájában található. Venantiusnál Orpheus hangjára megszelídülnek az állatok, de megindulnak helyükről a hegyóriások is. Ez a tíz sor mintegy bevezetője az egész versnek Venantius művében. Janusnál ebből egy külön *Praefatio* lesz, amelyben a Cheirón nevelte ifjú Achilleus bűvöli el énekével a természetet. Nincs arra irodalmi minta vagy képzőművészeti ábrázolás, amely a derék kentaur nevelte hősnek a

[11] Ep. I, 15, 3–4.
[12] VF 3, 12, 20.
[13] VF 3, 9, 98.
[14] Wilhelm MEYER, *Der Gelegenheitsdichter Venantius Fortunatus*, Berlin, 1901 (Abhandl. Göttingen, Philol-hist. Kl. NF 4, Bd. 5), 50–53, 68–69.
[15] KUBINYI András, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Bp., 1999 (METEM Könyvek, 22), 141.
[16] VF 7, 1.

természet fölötti hatalmáról tanúskodnék. Janus itt maga tetszeleg Achilleus-Orpheus szerepében, hogy soktudományú mestere, Cheirón-Guarino dicséretébe kezdjen. Venantiusnál a bűvös hangra messziről sereglenek a tanítványok, hogy a „*fons*ból áradó nektártól" fölüdüljenek. Venantiusnak a témát variáló soraiból Janusnál valódi eposzi katalógus lesz. Fölsorolja az összes jelentős Guarino-tanítványt, kinek-kinek jellemző kiválóságát is megemlítve. Természetesen a Ferrarába messze földről sereglő tanítványok úticélja itt is az, hogy a *fons*ból merítsenek.[17] Venantiusnak még mindig a mestert magasztaló 23. sorában bukkant Janus a *dives prudentia regnat* megállapításra. Ez költőnknek tüstént eszébe juttatta a Guarinónak is nagyon kedves és ezért nyilván sokszor elhangzott toposzt a platóni bölcsek kormányozta közösség virágzásáról. A panegyricusban ezen a helyen el is helyezte tíz sorban a gondolat költői kibontását.[18] Venantius a 25–26. sorokban a pedagógus kiegyensúlyozott lelki alkatát dicséri:

Sed vicibus mundum modo sol modo nubila complent
at tua semper habent corda serena diem.

Janus az időjárás változásából csak a nap (*sol*) említésére figyelt. Guarino eminens diákja a maga művébe itt beillesztette Martianus Capella naphimnuszának átköltött változatát.[19]

Venantiusnál valamivel a vers közepét követően (29–30) találjuk hősének sajátos apoteózisát:

Visceribus promptis templum pietatis haberis,
muneribus sacris es fabricata domus.

Nagyon szabadon talán úgy értelmezhetjük ezt a két sort, hogy a mester maga a jámborság megtestesült temploma, olyan ház, amely szent ajándékokból építtetett. Ezek a sorok Janust a vergiliusi helyre emlékeztették, a Mincius partjára tervezett emléktemplomra, benne Augustus szobrával. Nála a Guarino-panegyricus megfelelő helyén, túl a mű közepén ezért találjuk a Dráva partján az aranyba vont mestert magában foglaló templomcsarnokot, egy valódi *templum pietatis*t, a tanítvány *pietas*ának valóban monumentális emlékét.[20] Venantius a 31–34. sorokban a mester külső megjelenését dicséri, amely illik az előzőekben bemutatott kiváló belső tulajdonságaihoz. Ez a megfelelés vagy inkább megfeleltetés a laudatio műfaji követelménye volt. Guarino portréját a róla mintázott éremről ismerjük. Nagyon karakterisztikus arc, amelyet a művész nem is igyekezett előnyösebbé tenni. Janus úgy oldotta meg a kérdést, hogy a mester tanítványai körében mindig nyájas arcát említi.[21] Ez bizonyára megfelelt az igazságnak és a venantiusi minta föntebb idézett 26. sorának is.

[17] VF 7, 1, 11–22; Paneg. 438–509, a tanítványok katalógusa 623–650.
[18] Paneg. 410–424, a Niccolò fejedelemsége alatt levő Ferraráról.
[19] Paneg. 920–941.
[20] Paneg. 651–674.
[21] Az érem Matteo de Pasti műve. Paneg. 822–824.

A továbbiakban mindkét műben arról esik szó, hogy a kiváló mesterek ugyancsak kiváló uralkodóik kedvelt és tisztelt kegyeltjei. Sigibertus ugyanúgy kedveli pedagógusát, mint Leonello d'Este Guarinót. Mind a két nevelő a szellemi képzést helyezte előtérbe a katonai gyakorlatok helyett. Venantius:

Diligis hunc tantum quantum meliora parasti
nemo armis potuit quod tua lingua dedit.

Janusnál Guarino érdeme nagyobb, mint Romulusé és Camillusé:

Alta Quirinus
fundavit Romae, reparavit regna Camillus,
sed tantum ambobus maior tua gloria, quantum
cedunt arma togae, concedit laurea linguae.[22]

Ennél a helynél is tetten érhető, hogy Janus követi a Venantiusnál talált gondolatot. Viszont az is bizonyos, hogy ezek a sorok már abból az időből valók, amikor Valla nyomán Guarinót új Camillusként ünnepelte.

A gondolatmenet a továbbiakban is párhuzamosan halad: mind a ketten méltán váltak híressé, és örvendjenek is sokáig megérdemelt hírnevüknek. E gondolat hosszabb-rövidebb taglalásával zárul mind a két költemény.[23]

A Guarino-panegyricus nagyon hosszú ideig készült. A mindenféle részletekkel bővített és így terjedelmesre duzzasztott mű még mai formában is őrzi az ötletadó ősvers emlékét. Ezt valószínűleg Janus se tagadta volna, mert meg volt róla győződve, hogy az ő műve jóval meghaladja a régi poéta teljesítményét.

Venantius maga illesztett összegyűjtött művei elé egy prózai előszót. Ebben mentegeti verseit, mert azok nehéz külső körülmények között születtek. Tanulmányai színhelyéről, Ravennából zarándokolt Toursba Szent Márton sírjához. Hogy oda eljusson, át kellett kelnie az Alpokon, a Dráván, az Innen, a Dunán és a Rajnán is. Így jutott Galliába a Pireneusokhoz. Olyan vidékeken járt, ahol júliusban is havazott. Verseit lóháton vagy félig alva írta, barbárok között, kimerülve a hosszú úttól és a zord időjárástól; a fagyos vagy részeg Múzsa ösztönözte, hogy mint új Orpheus az erdőnek énekeljen. Választ is (csak) attól kapott. Ott, ahol az értő bírálót és a bátorítót egyaránt nélkülözte, társtalanul, ahol rekedten nyögdécselni csak annyit ért, mint énekelni, a barbároknál, ahol nem tesznek különbséget a libagágogás és a hattyú éneke között... ő se verset énekelt, hanem csak csácsogott: *ubi mihi tantundem valebat raucum gemere quod cantare apud quos nihil disparat aut stridor anseris aut canor oloris.*[24] Venantius hosszú panaszos mondatának latinul idézett része vergiliusi és propertiusi sorokra emlékeztet:

[22] VF 35–44; Paneg. 410–437; 907–910.
[23] VF 49–50; Paneg. 880–919 és azután végig, mert nem tudott önmagának határt szabni.
[24] VF, p. 2.

nam neque adhuc Vario videor nec dicere Cinna
digna, sed argutos inter strepere anser olores...[25]

Így ír szerénykedve Vergilius. Propertius már Vergiliusra utal:

nec minor his animis aut sim minor ore: canorus
anseris indocto carmine cessit olor.[26]

Vergilius és Propertius olyan irodalmi közélet részesei volt, amelyben a költők egymáshoz mérték képességeiket. Venantius ezzel szemben olyan barbár földön volt magányos, ahol még az orpheusi hattyúének és a libagágogás közt se tudtak különbséget tenni. Önértékelésével nem volt baj, csak az értő közeget hiányolta.

Vergilius és Propertius sorait természetesen Janus Pannonius is jól ismerte. A tőlük kölcsönzött képekkel először a Tribraccóhoz írt versben találkozunk. A helyzet itt az, hogy az Itáliából jött költői kihívásra az Alpokon túlra került poéta olyan magányosságát fogalmazza meg, amilyet a Pallas-kedvelte Pó-vidéke helyett a fagyos Duna és Mars véráztatta táján egy költő érezhetett:

Vobis ingenium, vobis dedit ore rotundo
Musa loqui; externi barbara turba sumus.
... inter nam cygnos anseris ore crepo.[27]

A körülményeket Janus akkor éppen olyan méltatlannak érezte, mint amilyenek közé Venantius került. A horatiusi *Ars poeticá*ra utalás még aláhúzza azt a kiáltó ellentétet, amelyet a két világ között érzett. Mélypontján lévén éppen egy érzelmi válságnak, még saját költői értékét is kétségbe vonta. A hasonlatok később még egyszer visszatérnek a Henrik germán poétához írt versében:

... bene comparari
stridulus nunquam potuit canoro
passer olori.

Nos levi raucum strepimus cicuta...[28]

Janus ebben a talán legutolsó versében már visszanyerte önbizalmát. Henrik Orpheushoz hasonlította, amire ő már megengedhette magának azt az álszerénységet, hogy magamagát csak verébnek tartsa. A helyzet itt egy kicsit közelít az ókori mintákhoz annyiban, hogy most már itthoni tájakon folyik a költők közötti vetélkedés. Ebben Janus méltán használhatta az ifjú költőcskével szemben a maga fölényét tanúsító hangot.

Janusnak ez a két verse jó példa arra, hogy elgondolkodjunk: csak a közös forrást látjuk-e, vagy azt is, hogy a hagyományt már Venantius szövege is gazdagította. Az Itáliából északra kerülő poéták mindegyike fázik és magányos a barbár földön. Janus elsőként tárgyalt versében ez megegyezik Venantius helyzetével. Ez lehet véletlen is, hiszen életkörülményeik hozták ezt magukkal. De Janus második versében három olyan hely is van, amely az ókori szerzőknél nincs, csak Venantiusnál található. Ilyen mindjárt az összehasonlítás jelölése. Venantiusnál *disparet* áll, Janusnál ugyanott *comparari*, Venantiusnál *stridor anseris*, Janusnál *stridulus passer*. Föltűnő, hogy saját hangját mind a két költő a *raucus* jelzővel illeti. Nehéz elképzelni, hogy a Venantiust jól ismerő Janus éppen e prózai sorokban ne ismerte volna föl a távoli rokon lelket.

A „lábfájós elégia" és a Guarinóra írt epigrammák korábbi csoportja alapján bizonyosak lehetünk abban, hogy Janus nagyon fiatalon ismerte meg Venantius Fortunatus verseit. Ezek nagyon mélyen raktározódtak el emlékezetében. A VI. századi költő sorai vagy formulái mindig akkor bukkannak föl Janusnál, amikor a költő-elődhöz hasonló témához nyúl: kiváló szónokot dicsőít, epitáfiumot ír, vagy fölirattal emlékezik meg egy műalkotás elkészültéről. Föltűnő az is, „venantiusul" csak környezete egy részéhez szól, olyanokhoz, akikhez különös ragaszkodás fűzi. A Venantiustól kölcsönzött fordulatok azokban a versekben jutnak kifejezésre, amelyeket anyjáról, a korán árván maradt fiúnál az apa szerepét és helyét is betöltő Guarino mesterről és nagybátyjáról írt, akihez holtáig hűen ragaszkodott. Óvatosan vetem föl a gondolatot, hogy talán Vitéz váradi környezetében, tehát még nagyon is gyerekifjúként találkozott Venantius Fortunatus verseivel. Már bátrabban folytatom: nem éppen ez az ókori szerzőket elsőként követő poéta terelte-e Janus figyelmét az antikvitás felé?

Talán az is megfontolandó volna, hogy áll-e még a tétel a korán intellektuális érettségről tanúskodó fiatalember érzelmi életének fejletlenebb voltáról. Amit róla ezen a téren tudunk, az csak verseiből ismert. Vajon nem igényelne-e a kérdés megválaszolása a fentiek alapján nyomon követhető, bonyolultabb elemzést?

Végére hagytam a legfőbb tanulságot. A régészeti föltáró munkák során ma már világos, hogy a reneszánsz építkezés általában nem az előzmények megsemmisítésével történt. Nemcsak tovább építették új stílusban az épületet, hanem sokszor együtt épült reneszánsz loggia és gótikus erkély. Ezt ma már a budai vár és a visegrádi palotaegyüttes föltárása meggyőzően bizonyítja. Így lehet ez más művészetek esetében is. Ha valaki, hát igazán Janus az, aki elsőként hozta a Duna mellé az új szelek fújását. Ez az új azonban nem jelentette a régi teljes tagadását, csak annak hatalmas meggazdagítását.

Ágnes Ritoók-Szalay:
Janus Pannonius and Venantius Fortunatus

In the poetic oeuvre of Janus Pannonius the poem receiving the greatest recognition has ever been his panegyric on Guarino of Verona. This poem, however, does not follow the rules of a panegyric in its structure. It can be assumed that, in this respect, Janus imitated Venantius Fortunatus. He may have read Venantius very

[25] VERG. ecl. 9, 35–36.
[26] PROP. 2, 34, 83–84.
[27] Ep. I, 49, 7–8; HOR. ars 323.
[28] Ifj. HORVÁTH János, *Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexben*, ItK, 78(1974), 610.

early, in Hungary, and he may have recognized the similar nature of their social role and poetic career. Janus imitated Venantius in his epigrams as well. It is, however, remarkable that he alluded to this poet only when the subject of the poem was himself, or another person and sometimes a topic that he felt close to. In his panegyric on Guarino Janus imitated Venantius' eulogy written to Gogo, the tutor of the Frankish ruler Sigebert. He transformed Venantius' poem of fifty lines into a poem of more than a thousand lines by rewriting and enriching the parts and also observing the rules of the ancients.

LELE GÁBOR

Battista Guarino Janust dicsérő levele

Dolgozatom tárgya, Battista Guarino Janus Pannoniust dicsérő, védő, több szempontból is fontos levele sokat idézett szöveg. Számos, Janus életútjára vonatkozó adatot tartalmaz, és az ez irányú kortárs források csekély száma, valamint az a tény, hogy ebben az esetben az információkat „első kézből" származóaknak tekinthetjük, a kutatók figyelmét jórészt ezek az információk felé fordította.

A levélről ismertek legteljesebb és legfontosabb összefoglalása Huszti József monográfiájában található, aki amellett, hogy a levél adatait Janus életével, tanulmányaival kapcsolatban bizonyítékként idézi, a levelet mint egész dokumentumot is figyelembe veszi, és néhány fontos észrevételt is megfogalmaz ennek alapján. A szöveget elsőként Ábel Jenő adta közre, az *Analecta* 1880-ban megjelent kötetében,[1] a legutóbbi kiadás pedig Luigi Piacente Battista Guarino kisebb írásait összegyűjtő munkájában található.[2]

Battista Guarino Janust védő levelének négy kézirata ismeretes, amelyek közül három az Országos Széchényi Könyvtárban, a negyedik pedig a Yale Egyetem könyvtárában van.[3] Az első három szöveget Piacente a *B*, *B/1*, *B/2* betűkkel jelöli, ennek alapján a negyediket *Y*-nal jelöltem. A kiadások elkészítésekor mindketten a *B* jelzetű kéziratot vették alapul, de Piacente a két későbbi másolatot is felhasználta, és ezekről megállapítja, hogy az említett szövegről készült másolatok. Egyikük sem használja fel a Yale egyetem könyvtárában található, csupán általunk tárgyalt, *Y* jelzetű, Guarino levelét tartalmazó kódexet.

A *B* és *Y* kéziratok összehasonlítása során igen sok tartalmi és formai egyezést tapasztaltunk. Úgy tűnik, hogy a másolónak minden tekintetben megegyező másolat létrehozása volt a célja. A szövegeket humanista folyóírással jegyezték le. A kéziratok kivitelezése gyakorlatilag teljesen azonos, kisebb eltéréseket tapasztalhatunk azonban az írásképekben. Az *Y* kéziratban a másoló nem mindig tudja követni az alapvonalakat, így a sorok néha nem egyenesek (például a 4. lapon). Ugyanez a probléma jelentkezik a sorok hosszúságánál is, a másoló gyakran nem tudja betartani a margó szabta határokat. A megegyező formátumra törekvés ezekben az esetekben a leginkább feltűnő: a sorokat mindig ugyanazzal a betűvel vagy rövidítéssel fejezi be, mint ahogy az a *B* kéziratban található, holott a sorvégi szavak elválasztásával vagy azoknak a következő sorba való

[1] ÁBEL Jenő, *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, Bp., 1880, 203–211.
[2] Battista GUARINI, *Opuscula*, a cura di Luigi PIACENTE, Bari, Adriatica, 1995, 211–223.
[3] Jelzetük: OSZK Clmae 357; Oct. Lat. 505; Oct. Lat. 757; és Marston MS 113.

átvitelével kiküszöbölhetné ezt a problémát (például a 8. lap 9. sorában). Találhatunk még eltéréseket a betűk kötésénél, valamint az *e* (például a 10. lap 2. sorában) és az *s* betűk írásmódjában (például a 4. lap 18. sorában) is. A másolási hibák mindkét szöveg esetében azonosak (5. lap 9. sor).

Az íráskép alapján tehát arra következtethetünk, hogy a kéziratokat ugyanaz a scriptor vagy legalábbis ugyanaz a másolóműhely készíthette. Ennek alapján egy olyan tudatos másoltatási, terjesztési munkát tételezhetünk fel Guarino részéről, melynek célja, Huszti szavaival élve, az ekkorra már elfeledett, lekicsinyelt[4] Janus, és rajta keresztül Guarino hírnevének helyreállítása, illetve öregbítése lehetett. Az ifjabb Guarino ebben is a „Mester" példáját követhette, aki „kedvelt tanítványának hírét kiterjedt és az irodalom területén nyomós szavú ismeretségi körében terjeszteni és öregbíteni igyekezett."[5]

Ebbe a koncepcióba illeszkedhet a kódex végén található, Ottaviano Ubaldinihez, Federico da Montefeltro testvéréhez címzett levél is.[6] Urbino hercege ugyanis jelentős másolóműhelyet tartott fenn udvarában, Guarino tehát számíthatott arra, hogy a „bibliofil uralkodó"[7] műhelyében újabb másolatok készülnek, s hozzájárulnak a mű(vek) szélesebb körben való elterjedéséhez. Ez egy *ante quem* datálási lehetőséget is adna a másolatok keletkezési idejére nézve, Federico da Montefeltro ugyanis 1482-ben bekövetkezett haláláig állt Urbino élén.

Szélesebb körű terjesztési szándékot jelezhet a címzett személyének ismeretlensége is. A levél, mint irodalmi forma, Guarino iskolájában is jelentős szerepet kapott.[8] A humanista episztola szerzője nemcsak a címzettel szeretné megosztani a levélben foglalt információkat, hanem több olvasóra is számít. Ahogy Cicero fogalmaz, „*...másként írunk ugyanis, ha azt gondoljuk, hogy egyedül azok fogják olvasni, akiknek küldjük, és másként, ha több olvasóra is számítunk*".[9] Ilyenkor tehát a címzett személye kisebb jelentőségű. A címzett ismeretlenségének magyarázata lehet másrészről Janus már említett „elfeledettsége", vagyis az, hogy ebben az időben már nem volt olyan nevezetesebb személy, akihez Guarino a levelét címezhette volna.

Vizsgálható a dokumentum a költő élete, a választott költői életminta szempontjából is. A kortársak szerint legelfogadottabb Janus-mintának talán Ovidiust tekinthetjük (l. Guarino korábbi panegyricusát), és ezt a lehetőséget maga Janus is kihasználja költeményeiben. Ebben az esetben azonban inkább a másik nagy elődd, Vergilius életét tekinthetjük mintának. Ez a váltás talán megmagyarázható a Guarino-panegyricus alapján, amely Janus ifjúkori, könnyedebb művei után a nagyobb, epikus mű megalkotásának tekinthető. Ez a mű a nagy elődd mellé emelte a költőt.

[4] Vö. HUSZTI, *i. m.*, 27, 103.
[5] *Uo.*, 23.
[6] PIACENTE, *i. m.*, 101–105.
[7] „Urbino bibliofil uralkodója, Federico da Montefeltro... állandóan 30-40 másolót foglalkoztatott megrendeléseivel." JAKÓ Zsigmond, Radu MANOLESCU, *A latin írás története*, Bp., Európa, 1987.
[8] HUSZTI, *i. m.*, 20.
[9] „*...aliter enim scribimus, quod eos solos, quibus mittimus, aliter, quod multos lecturos putamus.*" CIC. epist. 15, 21, 4.

Fontos szempontot vet fel a keretelbeszélésben található barbárság kifejezés is. A szó legteljesebb magyarázatát Strabón *Geographika* című művében találhatjuk,[10] és valószínű, hogy Battista is ezt tartotta szem előtt a levél írásakor.[11] Janus versei között találunk olyanokat, melyekből kiderül, hogy kortársai többször is „megtisztelték" ezzel a jelzővel.[12] Ritoókné Szalay Ágnes tanulmányában[13] felhívja figyelmünket Lorenzo Valla *De elegantia linguae latinae* című művének Janusra gyakorolt jelentős hatására. Valla munkája ösztönzi Janust Guarino, a latin nyelv helyreállítója, és Camillus, aki a Római Birodalom tekintélyét adta vissza, összevetésére. A barbárságnak Valla általa képviselt felfogása pedig arra indíthatta, hogy római polgárnak tekinthesse magát, aki még a régi, romlatlan latin nyelvet beszéli, a ferraraiak „elfranciásodott és a rómaiak barbárrá vált nyelvhasználatával" szemben.[14] Janus tehát a Múzsákat e barbár vidékre telepítő költő szerepében nem egyszerűen a humanitást, de „a nyelvében és szellemében megújult humanitást"[15] viszi Pannoniába.

[10] „Én azt hiszem, hogy a barbár szó kezdetben a nehézkesen, keményen és durván beszélők utánzására jött használatba, mint *battarizein*, *traulizein* és *psellizein* (hebegni, selypíteni, dadogni). Nagyon ügyesek vagyunk ugyanis abban, hogy bizonyos fogalmakat a rokonság következtében hasonló szavakkal fejezzünk ki; ezért nagyon is bőviben vannak nálunk a hangutánzó szavak, mint a *kelaryzein*, *klangé*, *psophos*, *boé* és *krotos* (zörögni, hang, zaj, kiáltás, csörgés), amelyek közül a legtöbb már sajátos jelentésben használatos. Minthogy pedig a darabosan beszélőket mind barbároknak mondották, ilyennek látszott nekünk az idegen népek beszéde, azaz a nem helléneké. Azokat nevezték tehát tulajdonképpen barbároknak, kezdetben persze csak gúnyolódásból, mint darabos vagy durva beszédűeket, később azonban ezt mint közös népnyelvet alkalmaztuk mindazokra, akiket a hellénekkel szembeállítottunk. A barbárokkal való gyakori érintkezés és kapcsolat következtében tehát beigazolódott, hogy ez nem a darabos beszéd és a beszélőszervek bizonyos hibájának, hanem a nyelv sajátosságainak a következménye. A mi nyelvünkben is mutatkozott egy másik hibás beszédmód, mintegy barbár kiejtés, ha egy hellénül beszélő nem helyesen beszél, hanem úgy mondja ki a szavakat, mint a barbárok, akik, ha a hellének közé kerülnek, nem tudnak helyesen beszélni, amint mi is úgy vagyunk az ő nyelvükkel." STR. 14, 2, 28. Földy József fordítása.
[11] „Hogy pedig nyilvánvalóvá tegyem, honnan is származik a mi beszédünk: a görögök magukon kívül, a latinok pedig a görögökön és magukon kívül minden más népet barbároknak neveztek – ennek az elnevezésnek az eredete az *onomatopoiia*, vagyis olyan szó, amely a hang valamiféle utánzásából jön létre –, akik a görög szavak kimondása közben, mintegy a tudatlanság miatt dadogva, darabosabban és durvábban, az elnevezésnek ilyesféle rokon hangzását adják vissza. A barbárokat emberemlékezet óta nem annyira a Görögországtól vagy Itáliától különböző szülőhelyük, vagy a nyelv hibás használata miatt nevezték így a régiek, hanem azt tartották méltónak erre az elnevezésre, aki szerfölött dölyfösen, durván vagy fenyegetően beszélt, mintegy nélkülözve a vele született tehetséget és a megfelelő tudományos ismereteket." ÁBEL, *i. m.*, 203–204; PIACENTE, *i. m.*, 213, 1–12. Tudjuk, hogy Guarino Veronese 1451-től dolgozott Strabón fordításán, amelyet fia bizonyosan ismert. HUSZTI, *i. m.*, 109, 111, 158.
[12] Ep. I, 126, 148, 326.
[13] RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Csezmicétől Pannóniáig. Janus Pannonius első látogatása Rómában = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*. szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, JPTE, 1998, 7–12.
[14] *Uo.*, 9.
[15] *Uo.*, 11.

A Bertuciushoz írott levél, és talán az egész kötet kompozíciója alapján elmondhatjuk: Battista Guarino a barátja iránt érzett hálától és csodálattól indíttatva olyan dicsőítő beszédet írt Janusról, amely nemcsak a „világ végén eltemetkezett" poéta hírnevét elevenítette fel, de Guarino Veronese és utóda, Battista számára is dicsőséget jelentett.

A *B* kódex további vizsgálata újabb kérdésekre is választ adhat.

Gábor Lele:
The Letter of Battista Guarino on Janus

The critical editions of the text are based on three manuscripts that can be found in Budapest. The fourth manuscript which can be found in the library of Yale University proves that, together with the most important Budapest manuscript, these two originate from a copier who tried to make copies to be identical with their original in every respect. Thus we may assume that Battista Guarino deliberately hired copiers in order to restore and raise Janus' and, through him, Guarino of Verona's reputation.

PAJORIN KLÁRA

Janus *Annales*ának legendája

A szakirodalom egybehangzóan állítja, hogy Janus Pannonius hazája történetéről művet írt, az *Annales patriae*-t, mely elveszett vagy lappang.[1] A szerzők nem kisebb tekintélyre hivatkoznak, mint Zsámboky Jánosra, kora egyik legnagyobb kéziratgyűjtőjére és kiadójára, egyszersmind a XVI. század leggazdagabb anyagú Janus-kötetének, az 1569. évi kiadásnak a publikálójára. E kiadás előszavában Zsámboky költőnk lappangó műveiről szól, melyek közül a legjobbak vagy elvesztek, vagy az irigység miatt nem láthattak napvilágot, és név szerint említi *Annales patriae*-ját, mint amelyről sokan tudják, hogy eposzi versformában, egy kötetben volt összeállítva. Hogy ezzel a művével Janus menynyire felülmúlta önmagát – folytatja a kiadó –, azt bárki könnyen felfoghatja, aki ismeri a költő Marcellus-panegyrisét. Bárcsak az az ő bizonyos *Annales*a, melyet egykor Bécsben láttak és olvastak, előkerülne, és áttörné börtönét! – olvassuk ugyanebben az előszóban.[2]

Tekintetbe véve Zsámboky kiadói érdemeit, kéziratgyűjtő szenvedélyét, szavahihetőségét, melyet megkérdőjelezni nincs okunk, a janusi *Annales patriae* egykori létével kapcsolatban nem merülhet fel semmilyen gyanú árnyéka. Ha azonban korábbi Janus-kiadói szövegek, előszavak, Janus-kiadásokat kísérő versek környezetében vizsgáljuk Zsámboky nyilatkozatait, akkor az az érzésünk, hogy ezek nem megalapozott állítások. Az alábbiakban megpróbálom bebizonyítani, hogy Zsámbokynak a Janus *Annales*áról szóló híradása korábbi Janus-nyomtatványok kiadóinak szövegein alapul, ezek pedig semmi másból, mint Janus általunk is ismert műveinek értelmezéséből, végig- vagy továbbgondolásából származnak. A korai, Zsámbokyt megelőző Janus-kiadások a költő életéről keveset tudnak, s amit tudnak, azt is jórészt magától a költőtől tudják. Úgy tűnik, még Bonfini róla szóló adatait s a

[1] HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 255–256; BÁN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány* = UŐ, *Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1976, 40; CSAPODI Csaba, *Janus Pannonius elveszett „Annales patriae"-ja*, ItK, 89(1985), 472–479.

[2] *Multa scripsit, meditatus est plura numeris, et perpetuo stilo: quorum quidem optima quaeque vel interciderunt, vel potius, ab odio, et* invidia *ne lucem aspiciant, suoque tempore iugi fruantur, alicubi* premuntur. Annales patriae *heroicis ipsum versibus uno in volumine colligasse, multi norunt: quibus conficiendis quantum ipse se superarit, facile ex admiranda Marcellina panegyri ... quisque secum cogitabit.* (...) *Utinam quidem* annales *eius aliquando Viennae conspecti et lecti prodeant,* carceresque *perfringant...* IANI PANNONII *... quae uspiam reperiri adhuc potuerunt, omnia,* opera Ioannis SAMBUCI, Viennae Austriae, ex officina Caspari Stainhoferi, 1569, ij^{r}, iij^{v}. Vö. az 1559-es epigrammakiadás előszavával: *Multa sui ingenii ac laborum testimonia, hic posteris reliquit: quorum utinam, potior pars extaret, nec* invidorum *malevolentia, lateret, vel potius, intercidisset.* IANI PANNONII *... epigrammata*, Patavii, 1559 (RMK III 468), A2^{v}.

Mátyás elleni összeesküvés tényét sem ismerik, ami nem csoda, hiszen a történeti munka csak a XVI. század közepétől fogva terjedt el nyomtatásban.[3]

Zsámboky tudósítása egyetlen konkrétumot tartalmaz, mégpedig azt, hogy azok a sokak, akik látták az *Annales*t, Bécsben látták. Janus elveszett műveiről és az *Annales* létéről Zsámboky előtt is olvashatunk, de kizárólag Janus költeményeinek kiadóitól, valamint ajánlóversíróitól, akik közül egyesek Bécsben vagy Bécsben is publikáltak. Maga is Janus-kiadó lévén, bizonyos, hogy Zsámboky jól ismerte az övét megelőző kiadásokat. A korábbi kiadók közül, ha sokan nem is, de ketten Janus *Annales*áról is szóltak, s szövegük alapján tételezhette fel Zsámboky, hogy a mű létezett, a róla tudósítók olvasták és látták. Hasonlóképpen Zsámboky feltételezésének tűnik, hogy – mint a korábban egy-egy kötetben kiadott Guarino- vagy Marcello-panegyricus – az *Annales* is egy kötetet alkotott. Az *Annales*ról szóló Zsámboky-tudósítás többi része, mint szövegegyezések vagy reminiszcenciák mutatják, korábbi Janus-kiadások kísérőszövegein alapul.

A Bécsben megjelent Guarino-panegyricus első kiadója, Paulus Crosnensis fogalmazta meg 1512-ben azt a vágyát, hogy bárcsak kiszabadulnának börtönükből Janus többi művei is.[4] Ezt az óhajt alkalmazta Zsámboky később egyenesen az *Annales*ra.[5] A Zsámbokytól említett gondolat az irigységről, mint amely megakadályozza, hogy Janus művei napvilágot lássanak, Magyi Sebestyén hasonló megfogalmazásában már a Guarino-panegyricus 1513. évi bécsi kiadásában is olvasható.[6] Csakhogy ott nem egészen azt jelenti, mint Zsámbokynál. 1513-ban a Guarino-panegyricuson kívül költőnknek más művei még nem jelentek meg nyomtatásban. Magyi tudja, hogy Janusnak ezen kívül is vannak művei, és ezekre vonatkozik az állítása. Ez a közlése Adrianus Wolphardusnak azzal a két versecskéjével áll kapcsolatban, melyek a Guarino-panegyricus említett első kiadásában kísérőversként olvashatók. A két kis költemény arról árulkodik, hogy szerzőjük jól ismerte Janus Pannonius sírversét, mely azonos a *De se aegrotante in castris* (El. I, 9, 117–120) utolsó négy sorával:

Hic situs est Ianus, patrium qui primus ad Histrum
Duxit laurigeras, ex Helicone, Deas.

[3] Bővebben l. BÁN, *Janus Pannonius, i. m.*, 36.

[4] *Inter praeclara ingenii sui monumenta, quae in Charthophylatio situ, et pulvere obducta, veluti* carcere *quodam tenebroso clauduntur,... Panegyricum quendam de laudibus Baptistae [!] Guarini Veronensis praeceptoris sui* condidit... (...) *O* utinam *reliqua tanti vatis opera... in lucem veluti e tetro* carcere *consurgerent...* IOANNIS PANNONII ... *Panegyricus in laudem Baptistae Guarini Veronensis praeceptoris sui conditus*, Viennae Austriae, in aedibus Hieronymi Vietoris et Ioannis Singrenii, 1512, a címlap hátsó oldalán.

[5] L. a 2. jegyzetet.

[6] *Illud nunc ego... dicam,... Plus darem, si plus haberem. Non enim me praeterit his longe plura Ianum nostrum* composuisse. *Quae (proh pudor) ad huc ab* invidis supprimuntur. IOANNIS PANNONII... *Sylva panegyrica in Guarini Veronensis praeceptoris sui condita*, Bononiae, Hieronymus Plat, 1513, Giii^{v}.

Hunc saltem titulum, Livor, permitte sepulto,
Invidiae non est in monumenta locus.[7]

A *Sub auctoris persona ad lectorem* című versben Adrianus Wolphardus a híres sírvers *titulus*át variálja,[8] a *Hexastichon in Zoilum et Ardelionem* címűben pedig a sírversnek az irigységre (*livor*) vonatkozó gondolatára találunk utalást.[9] A Magyitól, illetve az 1559-es epigramma-kiadást készítő Zsámbokytól említett gondolatot az irigységről[10] ugyancsak a Janus-sírvers sugallhatta, melyben – az említett *livor* mellett – *invidia* formában is megtalálható.

Janus *Annales*át először a Marcello-panegyricus 1522. évi kiadásának előszava, valamint az erdélyi Georgius Thabiasiustól írt kísérőverse említi,[11] majd Zsámbokyig nincs róla szó. Az előszót Adrianus Wolphardus, a Marcello-panegyricus kiadója írta, aki korábban, bécsi tanulmányai idején – mint láttuk – kísérőverseivel részt vett a Guarino-panegyricus említett első kiadásában. Talán róla gondolta Zsámboky, hogy Bécsben látta az *Annales*t. Név szerint senkit sem ismerünk, aki látta és olvasta a művet, és erről első említői, Adrianus Wolphardus és Georgius Thabiasius is mélyen hallgatnak.

Úgy vélem, a Janus *Annales*áról szóló első tudósítás a költő műveinek ismeretében, a Guarino-panegyricus egyes szöveghelyeinek értelmezése alapján, valamint a Marcello-panegyricus kiadójának, Adrianus Wolphardusnak a frissen szerzett benyomásai alapján jött létre, s ezt később Zsámboky egészítette ki a saját vélekedéseivel, elképzeléseivel. Az alábbiakban az *Annales*-legenda keletkezését szeretném rekonstruálni.

A Marcello-panegyricus előszavában Adrianus Wolphardus megjegyezte, hogy Janus a tőle elkezdett igen választékos verselésű *Annales*ban akarta megörökíteni a magyarok nevét.[12] Magától Janustól vette értesülését. A Guarino-panegyricusban (675–678) ugyanis a költő arról nyilatkozik, hogy később majd meg fogja énekelni Hunyadi János török elleni harcait:

[7] A költemény, egyszersmind a sírvers Tibullus-imitáló voltáról l. PAJORIN Klára, *Janus Pannonius és Mars Hungaricus = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete–Balassi, 1994, 62–63.

[8] *...coepique inducere Musas / in patriam Aonio vertice dulcisonas.* IOANNIS PANNONII ... *Panegyricus in laudem Baptistae Guarini Veronensis praeceptoris sui conditus*, Viennae Austriae in aedibus Hieronymi Vietoris et Ioannis Singrenii, 1512, aij^{v}.

[9] *Dente Theonino laceres ne carmina vatis / Livor edax, Scazon quo minus arma ferat.* Uo.

[10] L. a 2. jegyzetet.

[11] Amplissimo Patri,... D. Francisco Vardensi, episcopo Transsylvano ... Adrianus Volphardus...: (...) *Pannoniorum nomen, coeptis ab eo elegantissimo carmine* annalibus *immortalitati* consecraturus erat. IOANNIS PANNONII... *panegyricus Iacobo Antonio Marcello patritio Veneto*, ed. Adrianus WOLPHARDUS, Bononiae, Hieronymus de Benedictis, 1522, Aiii^{v}. Georgii THABIASII Transsylvani *Decastichon ad Lectorem*: Annales patriae *Ianus dum* condit *amatae,* / Flebilibus*que ligat* carmina docta *modis... Uo.*, a címlap hátsó oldalán. Vö. Francisci FABRI Magiensis Transsylvani *Carmen*: *Pannonicae Ianus decus et nova gloria gentis* / Flebilibus *cecinit* carmina docta *sonis. Ioannis Pannonii... Elegiarum* liber unus, ed. Adrianus WOLPHARDUS, Bononiae, Hieronymus de Benedictis, 1523, címlap.

[12] L. a 11. jegyzetet.

Tempus erit cum iam maturis viribus audax
Sanguineas acies et Martia bella tonabo
Ioannis magni, quantis modo caedibus acres
Turcorum obruerit populos...

Mind a téma, mind a megnevezett hős arra utal, hogy Janus eposzt kívánt írni. Úgy tűnik, a tervezett művet először Adrianus Wolphardus nevezte *Annales*nak, s elnevezéséhez is Janus panegyricusából vehette az ötletet. Janus a Guarino-panegyricusban (650–652) is hangsúlyozza legfőbb érdemét, hogy ő az első pannóniai költő:

Primus ego Eridani patrium de gurgite ad Histrum
Mnemonidas Phoebo ducam comitante sorores.
Primus Nysaeos referam tibi, Drave, corymbos

Egy nemzet, egy államegység első költője lévén Homéroséval és Enniuséval volt azonos a szerepe, amely szerep leglényegesebb ismérve a nemzeti eposz megalkotása. Úgy látszik, költői életrajza tervezésében Janusnak mint majdani eposzírónak nemcsak Vergilius,[13] hanem az első római költő, Ennius is mintája lehetett, és szerepigényt is kielégíteni kívánt azzal, hogy első költőként maga is eposzírást tervezett. Magát az *annales* szót a Janustól ígért műre Adrianus Wolphardus ugyancsak a Guarino-panegyricusból vette, melyben Janus egy példa erejéig háborúkról szóló költeményével, az *Annales*szal együtt Enniust is megemlítette. A Guarino-panegyricusban tehát az enniusi mű szerepel példaként arra a műfajra, amelyben Janus maga is alkotni készült. Az erdélyi Adrianus Wolphardus és Georgius Thabiasius érdeklődését felkeltette, hogy Janus magyar tárgyú háborús költeményt kívánt írni. Adrianus Wolphardus erről tájékoztatta olvasóit, s az enniusi eposz címét említve, érzékeltette, hogy milyen költői példa és műfaj lebeghetett Janus szeme előtt. A *consecraturus erat*[14] igealakkal hűen adta vissza, hogy Janus az eposzírást a távolabbi jövőben tervezte. Georgius Thabiasius sem tudott többet Janus *annales*áról, mint Adrianus Wolphardus. Erről szóló ismereteit, úgy látszik, ő is kizárólag a Guarino-panegyricusból merítette, olyannyira, hogy versének első sora még szóhasználatában – Annales patriae *Ianus dum* condit *amatae*[15] – is Janus Guarino-panegyricusának (34–37) megfogalmazására emlékeztet:

Ennius in viridi carpens Helicone soporem,
Vidit Maeoniam subito vitalibus umbram
Irrepsisse suis ac pulsa nocte resurgens,
Dictare *annales* et *condere* praelia coepit.

[13] Bővebben l. JANKOVITS László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, PhD értekezés kézirata, Pécs–Szeged, 1999, 11–15.
[14] L. a 11. jegyzetet.
[15] L. a 11. jegyzetet.

Az Adrianus Wolphardustól adott *annales* megnevezést Thabiasius bővítette ki *annales patriae*ra, s Zsámboky, aki ugyanezzel a névvel említi, ezt tőle vehette át.

Felmerülhet a kérdés, hogy Adrianus Wolphardus miért csak a Marcello-panegyricus kiadásában említi Janus tervezett eposzát, hiszen a Guarino-panegyricust, melyből közlendője származik, mint láttuk, már 1512-ben jól ismerte. A választ erre nem tudjuk. Mindenesetre a Marcello-panegyricus megismerése felelevenítheté és megerősíthette az érdeklődést a Guarino-panegyricusban megígért mű iránt, hiszen túlnyomórészt Marcello vitézségét, hadi győzelmeit örökítette meg, s példát nyújtott arra, hogy Janus a háborúk, csaták megéneklésében is nagyszerű teljesítményre képes.

Csapodi Csaba úgy gondolta, hogy Janus az egész magyar történelem megverselését tervezte, és 1465. évi követi beszédével, valamint egyik versével dokumentálta, hogy költőnk kiválóan ismerte Magyarország történetét.[16] Más verseiben, műveiben azonban Janus nem nagyon foglalkozott Magyarország régebbi múltjával. Úgy tűnik, hogy Hunyadi életidejének történelméről, Zsigmond és I. Ulászló koráról, Hunyadi kormányzásának eseményeiről, vagyis a XV. század első feléről tudott a legtöbbet. Feltételezhető, hogy történeti stúdiumokkal is foglalkozott Hunyadi Jánosról írandó műve végett. Erre látszik utalni a Marcello-panegyricus egyik részlete (1647–1650), melyben arról olvasunk, hogy Marcello egyik nagy győzelme után Hunyadi, Itáliába érkezve, a velencei hadvezért a Sárkány-rend jelvényével tüntette ki.

Lehetséges, hogy Janus már 1450 körül megfogalmazta magának Hunyadival kapcsolatos költői vágyait. Tito Strozzit arra buzdítja, hogy szerelmi költészet helyett inkább olyan témákkal foglalkozzék, mint amilyenek például a firenzei és velencei hadiesemények, Alfonso nápolyi király, Sigismondo Malatesta, Lodovico Gonzaga, Francesco Sforza, I. Ulászló magyar király és az Esték tettei. I. Ulászló király történetét aligha lehetett volna megírni Hunyadi János hadvezéri dicsőségének említése nélkül.[17]

Mint Huszti József mutatott rá, a Strozzinak ajánlott témák közül Janus hamarosan maga dolgozta fel Lodovico Gonzaga mantovai fejedelem tetteit.[18] A Gonzaga-panegyricusban, mely szintén 1450 tájt keletkezett, Janus arról ír, hogy majd egy pompásabb költeményben részletesen is előadja Gonzaga hősi tetteit, s azt is, hogy Zsigmond császár a Gonzaga családot miért tüntette ki. Felmerül a kérdés, hogy mindezt miért nem a Gonzagát dicsőítő művében adta elő. Feltehetően azért nem, mert máshol kívánta elmondani. Például a Hunyadiról tervezett epikus művében. A megírandó műre tett ígéret szerkezeti felépítése mindenesetre nagyon hasonlít ahhoz, ahogyan a Guarino-panegyricus fent idézett 675–678. soraiban Hunyadi hősi harcainak megéneklését jövendölte.

Magyarországon Janus nem szerzett a panegyricusaihoz hasonló nagy terjedelmű költeményt. Még a Guarino-panegyricust is nehezen fejezte be. Úgy látszik, a Guarino-panegyricusban megígért művet sem készítette el. Erről tanúskodik Fodor Kristófhoz írt epigrammája, melyben elmondja, hogy versének címzettje arra kérte, énekelje meg Mátyás

[16] CSAPODI, *Janus Pannonius, i. m.*, 473–479.
[17] HUSZTI, *Janus Pannonius, i. m.*, 77.
[18] *Uo.*, 78.

király és apja, Hunyadi János hőstetteit.[19] A Hunyadiról szóló mű tehát az epigramma keletkezése idején, az 1460-as évek vége tájt nem volt kész. A Fodorhoz írt versből úgy tűnik, Janus végképp lemondott arról, hogy beteljesítse ifjúkorában megfogalmazott költői álmait, és sohasem írta meg a maga *Annales*át.

Klára Pajorin:
The Legend of Janus' Annales

Literary historians agree that Janus wrote a work on the history of his country entitled *Annales patriae* which has been lost or lies hidden somewhere. This paper argues that the work has always existed only in the minds of succeeding generations. The earliest references to the work can be found in the preface and dedicatory poem of the 1522 edition of Janus' panegyric on Marcello. These sources, however, do not indicate where the authors might have seen and read the *Annales*. The 16th century editors of Janus probably based the legend of the *Annales* on certain parts of his epic works. The first among them was Adrianus Wolphardus, whose assumption was further developed by Joannes Sambucus. As other poems by him, which were written in Hungary, prove, Janus gave up the idea of writing an epic poem on Hungary.

[19] *Scribere, Crispe, iubes regis me praelia nostri, / Nec non magnanimi, fortia facta, patris.* Ep. II, 21.

BODA MIKLÓS

Pécs–Medvevár–Pécs: Janus Pannonius a pécsi utóélet tükrében

A cím első részét jelképesnek szántam. Arra utal, hogy jóllehet Janus pécsi püspök volt már 1459 óta, igazából akkor lett az övé a Mecsek-alji város, amikor a sikertelen összeesküvést követően előbb menedék lett számára, majd Medvevár – és feltehetőleg Remete – után végső nyughely.

A költői sikerekben bővelkedő itáliai tanulóévek idején – mint Janus és Pannonius – sokak által barbárnak tekintett hazája számára szerzett elismerést mind szélesebb körben méltányolt tehetségével. Az életművet átörökítő kéziratos hagyomány, de még inkább a 16. század első negyedétől sorjázó nyomtatott kiadások már Janus, a pécsi püspök nevét és városát is népszerűsítik, mégpedig olyan illusztris nyomdahelyekről kiindulva, mint Bázel, Bécs, Bologna, Krakkó, Padova, Velence. Hogy mást ne mondjunk, az 1518-as bázeli kiadás[1] ifjú Hans Holbein által metszett címlapján is Janus Pannonius pécsi püspök (episcopus Quinqueecclesiensis) szerepel szerzőként, tekintet nélkül arra, hogy a kötetbe gyűjtött versek jó részét még itáliai éveiben írta. Ha meggondoljuk, másfél évszázaddal korábban a királyi és püspöki összefogással alapított egyetem járulhatott volna hozzá hasonló mértékben – a hazai és külföldi hallgatók peregrinációja révén – a város hírnevének növeléséhez, ha lett volna ideje tevékenységének kibontakoztatásához.

Hogy Janus, aki világi hivatalából következő királyi „akadályoztatásai" ellenére sem csupán segédpüspökére hagyatkozott pécsi kötelezettségeinek ellátásánál,[2] próféta lehetett-e a Mecsek alján (és egyáltalán idehaza) időnként még fel-felragyogó s provinciálisnak aligha nevezhető költészetével, arra csupán egynémely versének hangulatából következtethetünk. Amikor például olasz barátjának megküldi néhány művét, a mellékelt verses levelet így kezdi (Csorba Győző fordításában idézem):

Ezt a nehány epigrammát néked Pannoniából
A Duna küldi, a Föld északi főfolyama.
Hogyha talán egy-egy közülük nem látszik enyémnek,
jó Galeottóm, hát meg ne lepődj emiatt.

[1] JANUS PANNONIUS, *Sylva panegyrica ad Guarinum Veronensem praeceptorem suum et eiusdem epigrammata nunquam antehac typis excusa*, Bázel, 1518 (RMK III, 220), vö. VADÁSZ Géza, *Janus Pannonius epigrammái: Műelemzések és magyarázatok*, Bp., Argumentum, 1993, 3. képmelléklet.

[2] Talán erre utalnak a *Threnos de morte Barbarae matris* (El. I, 6) 151–152. sorai.

Mert ad a hely, de el is vesz a szellemtől – ki tagadná?
S látszik a versen, hogy merre, hol is született.[3]

Pécsi segédpüspöke, Huendler Vitus fanyalgására csupán egyetlen, de igen kifejező distichonnal válaszol:

Nincs, aki olvasná, mondod, Vid, hát minek írok?
Írok a Múzsáknak, Vid, s magamért dalolok.[4]

(Lator László fordítása)

(Persze kérdés, melyik epigramma volt előbb, a most idézett, avagy pedig az, amelyben a Vid–Vitus név *vitulus*szá kicsinyített változatával eljátszadozva nem éppen kisborjúnak nevezi segédpüspökét Janus.)[5]

Az élet és az életmű további értékelése szempontjából nyilvánvalóan sokat nyomott a latban, hogy 1472. március 27-én bekövetkezett halála után, nem tudjuk, pontosan mikor, úgymond rehabilitálta a költő-püspököt Mátyás király. Valószínű, hogy ezt megelőzően már rátette a kezét Janus értékeire, melyeknek átadásához Tuz Osvát, a Janusnak utolsó menedéket adó zágrábi püspök is kénytelen volt hozzájárulni. Huszti József szerint a Zágráb fölötti Medvevárban elhalálozott Janust, akit úgymond a közeli Remete – akkoriban még pálos – kolostorában helyeztek nyugalomra, később (írja Huszti) valószínűleg az időközben megbékélt Mátyás király külön engedélyével püspöki székhelyére szállították, ahol méltó síremléket kapott.[6] Bonfini – és még inkább a nála egy generációval fiatalabb Pierio Valeriano – elbeszélését a holttest előzetes rejtegetéséről az események regényes kiszínezésének tartja Huszti, mely, mint mondja, megfelel a legendafejlődés szabályainak.[7] Tekintettel a székesegyház altemplomában végzett munkálatok során még 1991-ben előkerült – Kárpáti Gábor megállapítása szerint mindmáig meg nem bolygatott – sírra, melynek „tulajdonosa" a teljességgel egyedinek számító sírmelléklet (II. Pál pápa bullája) révén akár Janus Pannoniusszal is azonosítható,[8] érdemes idézni Bonfini mester ide vonatkozó sorait Kulcsár Péter fordításában.

„János pécsi püspök [Vitéz János] nővérétől való unokaöccse, aki nagybátyját akarata ellenére belerángatta az összeesküvésbe, annak elfogásáról értesülve futni kezdett Zágráb felé, hogyha a király netalán üldözőbe venné, a határról gyorsan megugorjon. Ámde hogy az érsek halálát hírül hozták, ezt alig néhány hónappal élte túl [valójában Vitéz volt a túlélő], mert kétszeres bánat tört reá, és ugyanabban az évben meghalt, múlhatatlan hiányérzetet keltve nemcsak Pannóniában, hanem Itáliában is." Janus kiválóságának méltatása után

[3] *Ad Galeottum Narniensem* (Ep. I, 35).
[4] Ep. I, 312.
[5] *Nomine te vitulum qui dixit, Vite, minuto, / varius hic potuit dicere, Vite, bovem.* Ep. I, 235.
[6] HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 284–285, 408, 60. jegyzet.
[7] *Uo.*, 285–286.
[8] KÁRPÁTI Gábor, *Janus Pannonius feltételezett sírhelye? = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, JPTE, 1998, 41–49.

a következőkkel zárja ide vonatkozó sorait Bonfini: „Hogy egyházmegyéje szent testülete mennyire kedvelte, képzeld el az alábbiakból. Mivel a király haragja miatt mintegy közellenségnek tartották, és senki sem merte neki a szokásos végtisztességet megadni, testét a papok titkon bevitték egy pécsi kápolnába, és sokáig egy szurkos ládában tartották. Hosszú idő múlva, midőn Mátyás történetesen meglátogatta a várost és a bazilikát, a papi kollégium megkérte őt, hogy engedje meg végre méltó temetséggel megtisztelni János poéta testét, melyet haragjától való féltükben régóta őrizgetnek temetetlenül. A király elbúsult a nagy férfiú sorsán, alaptalan vélekedésük és félelmük miatt megdorgálta őket, és aztán pompás gyászszertartást rendezett neki, hogy a jeles költőt ne fossza meg a temetés tisztességétől. Ez a vég jutott tehát a pannóniai dalnoknak. Mindez a megváltás ezer fölötti négyszázhetvenkettedik esztendejében történt."[9] Az utóbbi évmegjelölés minden bizonnyal csupán a két főpap (nagybáty és unokaöcs) halálának évére vonatkozik az idézett szöveg végén, s aligha a „hosszú idő múlva" (meglehet, 1476 októberében) bekövetkezett látogatásra s az azt követő „pompás gyászszertartásra".[10]

Érdekes, hogy Bonfini, aki 1490 áprilisában kezdte el írni és 1492 végéig be is fejezte a Mátyás-korszak eseményeit összefoglaló részeket,[11] nem tudja pontosabban behatárolni – sem térben, sem időben – Janus halálát. Más egykorú források, mint a Huszti által is idézett Jan Długosz vagy Peter Eschenloer[12] már közelebb járnak az igazsághoz, de korántsem annyira, mint az a „bizonylat", melyben a pécsi székeskáptalan Janus utódja, az 1505-ig regnáló Ernuszt Zsigmond kérésére nyilatkozik a püspök-elődd halálának helyéről, idejéről és díszes síremlékéről. Ezt a fontos dokumentumot 1904-ben tette közzé Iványi Béla egy 1526 előtt keletkezett formuláskönyvből.[13] S bár a műfaj szabályainak megfelelően a formuláskönyv összeállítója, illetve másolója alaposan „manipulálja" – a szóban forgó dokumentum esetében is – az adatokat, kivált a személyneveket és az évszámokat, a forrásérték alig vitatható.[14]

A halálozás helye (Medvevár), hónapja és napja (március 27-e) hitelt érdemlő, hisz más adatok is támogatják. A halálozás éveként szereplő 1507-es évszám akart vagy akaratlan elírás. Zsigmond püspök szerepeltetése is helyén valónak látszik, bár az ő püspöksége korántsem esett egybe az ugyanitt szereplő X. Leó pápa uralkodásának évkörével.[15]

S hogy mi lehetett a célja a szóban forgó káptalani irat kiadásának? Meglehet, jogtörténeti járatlanságról árulkodó feltevés, de talán Mátyásnak, az uralkodónak is szüksége volt egyfajta „holttá nyilvánítási okiratra" ahhoz, hogy a maga céljainak megfelelően járhasson el püspöke „hagyatékának" ügyében. Az is elképzelhető, hogy annak a mondhatni országos

[9] Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford., tan. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi, 1995, 784.
[10] Az ide vonatkozó összeállítás szerint Mátyás 1476. október 15-én Pécs városában volt, míg zágrábi tartózkodásának időpontjai 1480-ban, illetve 1481-ben: október 23., december 12–31., január 1–március 13., vö. SEBESTYÉN Béla, *Magyar királyok tartózkodási helyei*, Bp., Franklin, é. n. [1926?].
[11] BONFINI, *i. m.*, 1013.
[12] HUSZTI, *i. m.*, 404.
[13] IVÁNYI Béla, *Egy 1526. előtti ismeretlen kéziratos formulás könyv*, TT, (1904), 529, 182. sz. formula.
[14] Vö. BÓNIS György, *Uzsai János Ars Notariája*, FK, 3–4(1957–1958), 240.
[15] PETROVICH Ede, *Az egyetemalapító Vilmos pécsi püspök és Janus Pannonius sírhelye*, Baranyai Helytörténetírás, (1968), 161–176.

akciónak a keretében készült a „káptalani bizonylat", mely Bonfini történetírói műhelyét volt hivatva ellátni különböző forrásokkal és dokumentumokkal. Annak ellenére megkockáztatnám ezt a feltevést, hogy – mint az elmondottakból is kitűnik – Bonfini nem használta fel a Janusra emlékező sorok megírásánál a szóban forgó dokumentumot, mert egyébként tudna Medvevárról és március 27-éről, a költő elhalálozásának napjáról. Ugyanakkor elgondolkoztató, amit Heltai ír krónika-átdolgozásának előszavában „Bonfinius Antal" művének keletkezéséről. A Kőszeghy Péter által gondozott kiadás alapján idézem:

„Meghagyá kedig Mátyás király mind a püspekeknek, mind az apáturaknak és mindenféle deákoknak, hogy elkeresnék mind az egész országot, minden káptolonbeli libráriákat és minden kalastromokat, és egybegyűjtenének minden jegyzéseket, írásokat és minden históriákat, és azokat behoznák, hogy megláthatná azokat az Bonfinius retor, és egymásután szép rendre hozhatná, és szép ékes deák szókkal megírhatná azokat."[16]

Mint Kulcsár Péter kutatásaiból is tudjuk, Bonfini 1488 májusában kapta a megbízást a magyar történelem átfogó feldolgozására.[17] Ekkorra, de talán már Mátyás 1476. októberi pécsi tartózkodását követően, megtörtént a méltó eltemettetéssel Janus úgymond emberi és politikai rehabilitációja, amit értelemszerűen követnie kellett a költő, a művek rehabilitációjának is. E két aktus szoros, értelemszerű összefüggését Mikó Árpád is hangsúlyozza Janus, Garázda Péter és Megyericsei János síremlékével, illetve sírfeliratával foglalkozó tanulmányában.[18]

Mint ismeretes, Mátyás király a bolognai tanultságú Váradi Péterre bízta az epigrammák összegyűjtését, mellyel Váradi 1484-ben történt kegyvesztésének és bebörtönöztetésének idejére már minden bizonnyal elkészült. Hogy pontosan mikor kapta a megbízást Váradi Péter, ezzel kapcsolatban erősen megoszlanak a vélemények.[19] A magam részéről – a méltó temetés lehetséges időpontjával kapcsolatos javaslattal összefüggésben – 1476 októberét javasolnám a lehetséges legkorábbi időpontként. Hogy ezt követően Váradi Péter – személyesen vagy megbízottja útján – célba vette-e Janus egykori püspöki székhelyét, Pécset gyűjtésével, az valószínű, de természetesen nem bizonyítható.

Mindenképpen pécsi vonatkozásúnak kell tartanunk azt az 1512 októberében történt, de hat évvel korábbra visszamenő eseményt, amelynek Brodarics István, Szatmári György kancellár és pécsi püspök titkára, bizonyos Alemannus Jordanus velencei könyvkereskedő, illetve Aldus Manutius, a neves velencei nyomdász a főszereplői. Ez utóbbihoz írott – 1512. október 17-én kelt – levelében egyebek közt a következőket írja Brodarics: „Immár hat éve, ti. akkor, amikor a padovai iskolából hazámba visszatértem, meghagytam Alemannus Jordanus velencei könyvkereskedőnek, adja át uraságotoknak ama híres Johannes Pannonius néhány munkáját, amelynek kinyomtatásáról magam és uram is akkoriban veled tárgyal-

[16] HELTAI Gáspár, *Háló*, kiad., tan. KŐSZEGHY Péter, Bp., Magvető, 1979, 295.

[17] BONFINI, *i. m.*, 1013.

[18] MIKÓ Árpád, *Két világ határán: Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke*, Ars Hungarica, 1(1983), 56; vö. BÁN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány* = UŐ, *Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1976, 51.

[19] CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius-szöveghagyomány*, Bp., Akadémiai, 1981 (Humanizmus és reformáció, 10), 15, passim.

tunk."[20] Ez az „uram" 1512-ben csakis Szatmári György lehetett, de azért egy ide vonatkozó írásomban[21] szükségesnek tartottam megjegyezni, hogy padovai tanulmányai idején Brodarics mecénásai voltak még Jaksith János zágrábi őrkanonok és Lukács püspök, Tuz Osvát utóda a zágrábi püspökségben. Egyetlen javadalma ekkoriban az ugyancsak zágrábi kanonokság, melyet talán még Tuz Osvát biztosított számára, tanulmányainak anyagi megalapozására. (Talán mecénást változtatott, s ezért követelte vissza Lukács püspök azt a 300 aranyat, mely érdekes módon éppen akkoriban volt pereskedés tárgya, mikor az idézett levélben említett tárgyalások napirenden voltak Aldus Manutiusszal). Mármost Aldus nem nyomtatta ki Janus műveit, ez bizonyosnak látszik, így hát a kéziratot vagy visszakapta Brodarics 1512-ben, vagy elkallódott. (Velence napjai eléggé viharosan teltek ebben az időben.) Csapodi Csaba mindenesetre az elkallódott kéziratok közt tartja számon a Janus Pannonius-szöveghagyománnyal foglalkozó alapvető munkájában. A magam részéről, meglehet, oktalanul, feltételeztem, hogy Brodarics a ma „sevillai" néven ismert kódexeknek volt időlegesen a birtokában, különös tekintettel ezek, de kiváltképp a Sevillai I. kódex zágrábi (vagy utólagosan „zágrábosított") vonatkozásaira. Ugyanakkor feltételeztem, hogy a szóban forgó kézirat, illetve kéziratok Erasmus poggyászával jutottak el Bázelbe, ahol 1431-ben jelentkezett a vásárló, Kolumbusz Kristóf természetes fia, Fernando Colon. Erasmus ugyanis 1507 végétől több, mint nyolc hónapon át Aldus környezetében tevékenykedett, ugyanakkor tény az is, hogy mielőtt 1529-ben Freiburgba távozott, igyekezett megszabadulni könyvtára egyes darabjaitól. Erasmus, aki gyakran segített Aldusnak a lektori munkában, megjegyzi róla egyik írásában: „Nem egyszer önként küldtek hozzá magyarok és lengyelek régi kéziratokat – nem minden ajándék nélkül, hogy azokat az ő megszokott gondozásában publikálja a világnak." Csak zárójelben: annyi eredménye mindenesetre volt kutatásaimnak, hogy közben kiegészültek a Brodarics-levélben szereplő Alemannus Jordanus velencei könyvkereskedő (és kiadó) személyi adatai. Kiderült, hogy kölni illetőségű, és Jordan von Dinslaken a becsületes neve. S kiderült az is a velencei Fondaco di Tedeschi monográfusának, Henry Simonsfeldnek leggyakrabban Marino Sanutóra hivatkozó munkájából, hogy Jordanusnak Luther-művek terjesztése miatt 1520 augusztusában egy házkutatást követően távoznia kellett Velencéből, miközben ingóságainak jelentős részétől is megszabadították. Ekkor azonban már aligha lehetett nála a Janus-kézirat.[22]

A továbbiakban röviden utalok néhány e századi kutatásra, melyek valamiképpen érintik Janus ideiglenes, illetve végleges sírhelyének, síremlékének vagy sírfeliratának problémáját, s melyek megoldásához hozzájárulhatok néhány apróságggal.

Az első Huszti József nevéhez kapcsolódik, akinek ma sem nélkülözhető Janus-monográfiája 1931-ben jelent meg Pécs városában, a Janus Pannonius Társaság kiadásában. A 19. fejezet egyik jegyzetében ezeket írja: „...Margalits a szláv történeti irodalom ismertetése során idézi a Prosvjeta 1901. IX. évf. 4. sz.-t, mely szerint Bojničić Iván már régebben

[20] *Magyar humanisták levelei: XV–XVI. század*, kiad. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Gondolat, 1971, 558–559.

[21] BODA Miklós, *A „sevillai kódexek" és a Janus Pannonius-szöveghagyomány kérdőjelei*, Baranyai Helytörténetírás, (1985–1986), 475–493.

[22] BODA, *i. m.*, 483–485, vö. CSAPODI, *i. m.*, 15; Henry SIMONSFELD, *Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig und die deutsch-venetianischen Handelsbeziehungen*, Stuttgart, 1887, II, 157.

a Zágráb melletti pálos kolostorban, Remetén megtalálta Janus (ideiglenes) sírját. Az adat – minden körülményt mérlegelve – hitelt érdemlőnek látszik. Természetesen csak az első, ideiglenes nyughelyről lehet szó. Nem változtat a hitelességen az sem, hogy Juhász László, aki kérésemre 1929 decemberében a remetei templomot átkutatta, a síremléknek már nem találta nyomát. Időközben ugyanis az 1880-i földrengés a templomban nagy pusztítást csinált, s valószínű, hogy a síremlék maradványai is ekkor tűntek el."[23] Az események és Ivan Bojničić pályájának ismeretében azt kell mondanom, hogy a földrengés, meglehet, megrongálta, de sokkal inkább napvilágra hozta Janus állítólagos sírjának maradványait. Bojničić ugyanis 1880-ban, tehát a földrengés évében fejezte be tanulmányait a budapesti egyetemen, ezt követően pedig gyakornokként, illetve másodőrként a zágrábi régészeti múzeumba került, s ilyen minőségében nyilvánvalóan részt vett a november 9-én reggel bekövetkezett nagy erejű rengést követő leletmentésben.[24]

A rengés Pécsett is nagy riadalmat keltett. A helyi lap így kezdi tudósítását: „...városunkban olyan földindulás volt érezhető, minő itt emberemlékezet óta nem volt. Legnagyobb zavart okozott a belvárosi templomban, hol a főgimnáziumi ifjúság szent misén volt és hol a lökések oly erőben nyilatkoztak meg, hogy az álló és térdelő fiatalság egymásra düledezett, ezen sorsot a szent misét szolgáltató pap sem kerülte el."[25] Székesegyházunk történetének és művészettörténetének kiváló kutatója, Boros László írja, hogy az e földrengés okozta állítólagos károk jelentős érveket szolgáltattak a székesegyház akkoriban már „élesben" tervezett és nagyon sokak tiltakozását kiváltó átépítéséhez.[26] Mindezt csak azért említem, mert a Janus-kutató és fordító Hegedüs István a Marcellus-panegyricus kiadásának előszavában megemlékezik arról, hogy a pécsi székesegyház átépítése kapcsán a munkálatokban résztvevőket kikérdezte, nem sikerült-e megtalálniuk Janus síremlékét.[27]

Ismeretes, hogy a művészettörténész Rózsa György az 1972. évi Janus Pannonius-jubileum tanulmánykötetében bemutatott egy 1584-ben, Boroszlóban kiadott epitáfiumgyűjteményt.[28] A könyv a boroszlói Tobias Fendt 125 rézkarc-reprodukcióját tartalmazza antik és humanista írók, tudósok síremlékeiről és sírfeliratairól; köztük Janus Pannonius pécsi püspök is szerepel síremlékével és sírfeliratával, vagyis az ismert és sokat idézett elégia (Amikor a táborban megbetegedett) utolsó négy sorával.[29] Kálnoky László fordításában:

[23] HUSZTI, *i. m.*, 408.

[24] HANTKEN Miksa, *Az 1880. évi zágrábi földrengés: A földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. k. minisztériumhoz intézett jelentés*, Bp., M. kir. Földtani Intézet, 1880; Remete templomáról és kolostoráról, illusztrációkkal 56–57, VI. tábla (az V. és VI. táblát l. a képmellékleteken); Ivan Bojničić életéről l. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I, Bp., 1891, 1178–1179; *Hrvatska enciklopedija*, III, Zagreb, 1942; *Hrvatska leksikon*, I, Zagreb, 1942.

[25] RÉTHLY Antal, *A Kárpátmedencék földrengései: 455–1918*, Bp., Akadémiai, 1952, 268–270.

[26] BOROS László, *A pécsi Székesegyház 1882–1891. évi átépítésének indítékai*, Baranya, 1–2(1990), 260.

[27] HEGEDÜS István, *Dicsének Jacobus Antonius Marcellusra*, Bp., MTA, 1897, 31–32; HUSZTI, *i. m.*, 409.

[28] RÓZSA György, *Janus Pannonius síremléke = Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai, 1975 (Memoria saeculorum Hungariae, 2), 209–215.

[29] El. I, 9, 117–120.

Itt nyugszik Janus, kivel ősi Dunánkhoz először
Jöttek a szent Helikon zöldkoszorús szüzei.
Ezt a dicsőségét, ó, hagyd meg a holtnak, Irigység;
Rosszakarat, kíméld hűlt porait legalább.

Minthogy a Sygfried Rybisch költségén megjelent munka Janus síremlékénél, mondhatni, szokásával ellentétben nem ad lelőhelyet, joggal figyeltem fel a Klimó-gyűjteményben arra az 1675-ben, Salzburgban megjelent epitáfium-gyűjteményre, mely lelőhelyet is ad. Az anagrammatikus Dodone Richea néven publikáló Ottone Aicher közli illusztráció nélkül Janus idézett sírfeliratát két másik – Ferrarában található – síremlék társaságában, és közli, hogy Janusé is ugyanott van.[30]

A magam részéről boldog lennék, ha egyszer kiderülne, ami persze kevéssé valószínű, hogy a ferrarai barátok – szimbolikus formában – megemlékeztek egykori társukról, halálhírét hallva. S persze még boldogabb lennék, ha itt helyben, Pécs városában is megjelölhetnénk valamiképpen Janus feltételezett sírhelyét. Azt hiszem, nem csupán Janus Pannoniusnak tartozunk ezzel, hanem magunknak, városunknak is. S itt érdemes felidézni költőpüspökünk versét Arqua városáról, mely ma már az Arqua Petrarca nevet viseli.[31]

Ó, hires Arqua, kies lakhely dombsorba-szegetten,
Hol hajdan fríg nép és uruk, Antenor élt;
Bár szépséged s dús aratásod kincse özönlő,
És lágy szellőid hűtik a kánikulát:
Mégis hírneved égen-földön azáltal öregbül,
Hogy Petrarcának csontjait őrzi öled.

Miklós Boda:
Pécs–Medvevár–Pécs: Janus Pannonius in the Light of His Afterlife in Pécs

It is not known when King Matthias rehabilitated the late poet-bishop. Besides the historian Bonfini, we can also find information about the circumstances of his death in a 16th century formulary. His rehabilitation and bishopric funeral may have happened after the visitation of Matthias to Pécs in October 1476. We can assume that Péter Váradi, who had been working on a collection of Janus' poems, carried on research in Pécs as well. In 1506 the chancellor and bishop György Szatmári and his secretary, István Brodarics, employed Aldus Manutius to print some of the works of Janus. The manuscripts which Aldus did not print may be identical with the codices Sevilla I and II and, through Erasmus, may have arrived at Basel from Venice where Fernando Colon bought them.

Before his reburial in Pécs Janus was buried in Remete, in the Pauline monastery. His temporary grave was found by the archeologist Ivan Bojničić, probably after the 1880 earthquake. His epitaph, written by himself, can be found in the Wrocław epitaph collection of 1584 and also in the 1675 Salzburg collection. The editor of the latter, Ottone Aicher, found the epitaph in Ferrara. It is possible that his humanist friends so paid their tribute to the late poet.

[30] BODA, *i. m.*, 485–486.

[31] Ep. I, 89. Weöres Sándor fordításában idézzük.

Az 1880-ik évi november 9-ik földrengés által a zágrábi székegyházon okozott rombolások.

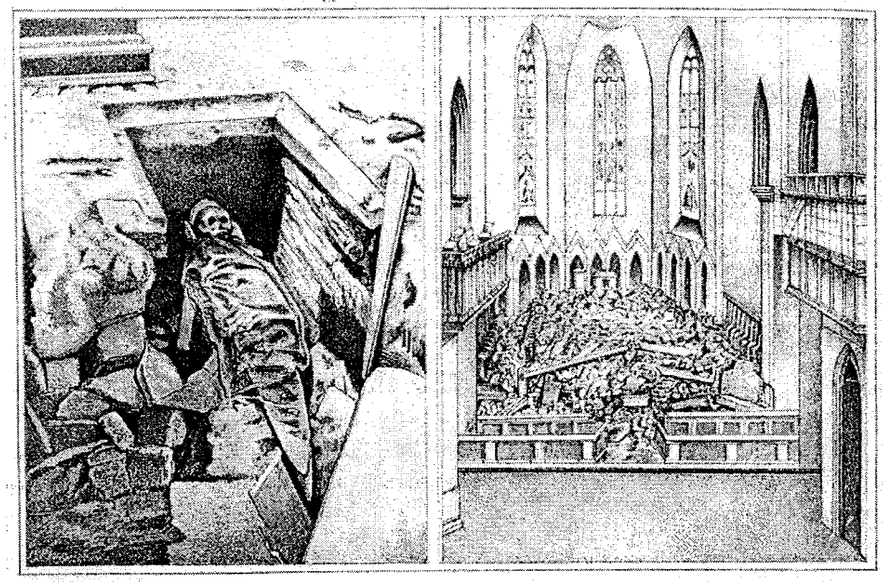

A déli oldalhajóban egy támasztó lehullása által bedőlt sírbolt.

A székesegyház szentélye.

A zágrábi Márkus-templom.

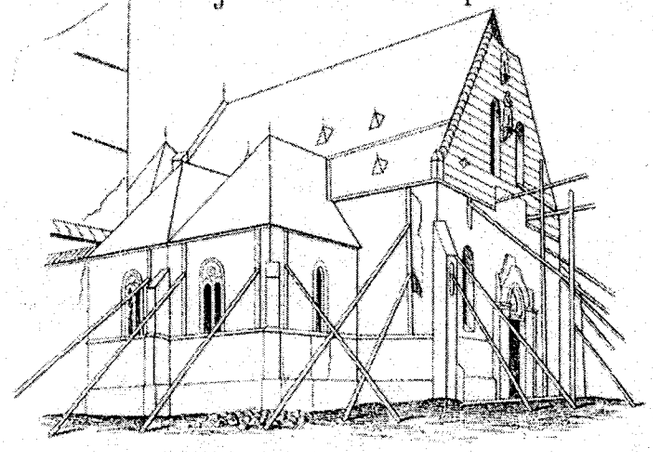

A remetei templom főhajója.

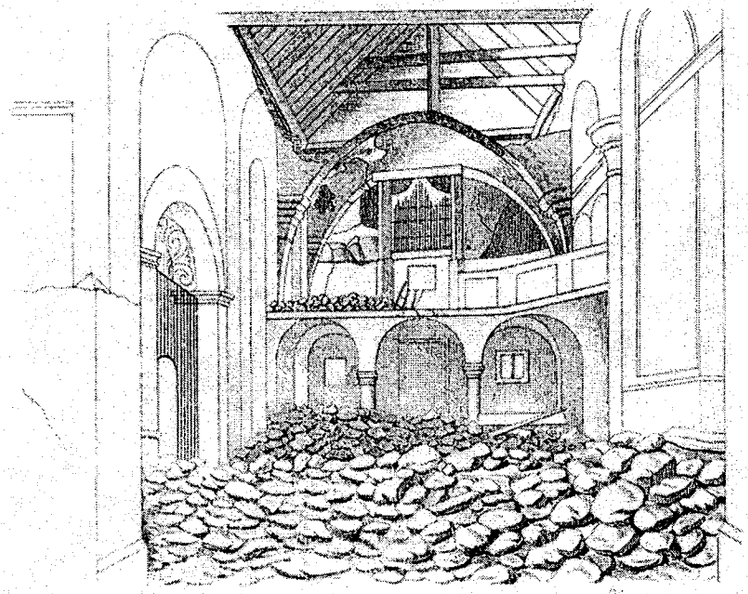

BOROS LÁSZLÓ

Adatgyűjtemény Janus Pannonius sírhelyének kérdéséhez

„Püspök-sírod ma puszta ismeretlen,
Alszol a Dóm kövei közt csendben."
(Kocsis László)

Janus Pannonius életének, életművének kutatói a humanista költő-püspök leveleinek és verseinek részletekre terjedő értelmező vizsgálata ellenére sem derítették fel azokat a körülményeket, amelyekkel életútjának adatait hézagmentessé tehetnénk. A személyiségét illető számtalan kérdés mellett feltűnő, hogy Pécsről, közvetlen lakóhelyéről, a püspöki palotáról, a székesegyházról, nemkülönben az egyetemről nem emlékezik meg írásaiban. Ugyanúgy anyjának, Borbálának – bár csupán negatív értelmű jelzőkkel jellemzi – nem lokalizálja sírhelyét. A könyvekért és a természetért rajongó reneszánsz ember a mitológia világában élt, s talán ezzel magyarázható, hogy a közvetlen környezetében álló tárgyi valóság nem kötötte le figyelmét. *Az árvíz* című költeményében (1468) apokaliptikussá növekedett benne az ovidiusi és a bibliai vízözön által okozott pusztulás képe, s lázas képzeletében az istenek lakta Olymposra akar menekülni. „Így leszünk mi az új világnak első magvai." E gondolatsorban talán már az összeesküvés indítéka, s az azt követendő képzelt vezető szerepének előérzete sejlik fel lelkében. Amikor tudomására jutott, hogy a lázadásra fordított erőfeszítése hiábavaló volt, még a pécsi városfalak megerősítésével foglalkozott, Vitéz János újbóli elfogatásának híre azonban kilátástalanná tette helyzetét. Már betegen hagyta el Pécset, hogy Itáliába térjen. Megtört testtel a Tuz testvérek Zágráb melletti várában volt kénytelen megvárni az „álom éjszínű nővérét", a halált.

Életének epizódjai, halálának körülményei legkorábban Pierio Valeriano, Antonio Bonfini, majd az írásaikat összegző Huszti József munkái alapján váltak ismertté.[1] E forrásokból tudjuk, hogy a lelki és testi gyötrelmeket elszenvedett, s a Mátyás király haragja elől menekülő Janus holttestét nem szállíthatták Pécsre. Tuz Osvát zágrábi püspök a tulajdonában lévő Medve várából a közeli Remete község pálos kolostorának adta át a tetemet, ahol – egy későbbi elszállítás lehetőségét fenntartva – ideiglenes sírba helyezték. Ivan Bojničić 1901-ben azt állította, hogy Remete község pálos kolostorában látta Janus Pannonius sírját. Amennyiben e kijelentés hitelt érdemel, akkor csak arra a sírra vonatkozhat, amelyben a költő átmenetileg pihent. Janus-kutatással csak az 1920-as évektől számolhatunk, ezért a később megjelent publikációk alapján a remetei sír felkeresésére csak jóval a világháború

[1] HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931.

után nyílott lehetőség. A helyszínen járt kutatók azonban csak az elpusztult kriptasor maradványai felett sajnálkozhattak.

Pierio Valeriano és Antonio Bonfini szerint Janus holttestét szurokkal átitatott koporsóban a pécsi káptalan titkon Pécsre szállíttatta és elrejtette. Feltehető, hogy a veszélyekkel járó vállalkozás mögött a Janus Pannoniushoz közelálló humanista gondolkodású Handó György állt, aki 1465-től pécsi prépost, 1478-tól pedig kalocsa-bácsi érsek volt. Handó 1474–1478 között Pécsett tartózkodott, ahol 300 kötetes könyvtárának berendezésével foglalatoskodott.[2]

Janus Pannonius holttestének hazaszállításával kapcsolatban felvetődhet Ernuszt Zsigmond neve is, aki Mátyás király kincstartója, ugyanakkor horvát bán is volt. Ernuszt személye Pierio Valeriano adata kapcsán merült fel, amely szerint Janus Pannoniust egy pécsi barátja rejtette el, s Mátyás király az ő kérésére adta hozzájárulását a temetéshez. Ugyanő a királyt pécsi lakásának megtekintésére is kérte. Ez alkalommal ez az illető ígéretet kapott Mátyástól: őt fogja kinevezni pécsi püspökké.[3] Mint tudjuk, Janus utóda Hampo Ernuszt Zsigmond volt. Amennyiben Pierio Valeriano közlése fedi a valóságot, illetve Mátyás király megtartotta ígéretét, akkor a titokzatos személy feltehetően Ernuszt Zsigmonddal azonos. A király 1475 őszén Pécsett tartózkodott, ezért joggal feltételezhetjük, hogy Janus pécsi újratemetése ügyében ekkor intézkedtek.

Továbbra is kérdéses, hogy hol jelölték ki a püspök sírhelyét. A székesegyház hajójában 1882-ben, a Schmidt-féle átépítéskor 22 sírt szüntettek meg, amelyekből XVIII. századi kanonokok, illetve két világi személy csontjait exhumálták.[4] A dóm e területe tehát sírokat már nem rejt magába. A szentély pedig – az egész területe alá kiterjedő altemplom miatt – temetés céljára alkalmatlan.

A XIV. században épült kápolnákba püspököket temettek. Alsáni Bálint bíbornok (1374–1408) sírköve eredetileg a Corpus Christi-kápolnában állott. Mivel a XIX. század végi átépítés során a padozatot nem bolygatták, s mert Berényi Zsigmond (1740–1748), Klimó György (1751–1777) és Eszterházy Pál László (1781–1799) püspökök napjainkban is ott nyugszanak, nincs okunk kételkedni abban, hogy Alsáni Bálint sírja is érintetlen. 1891 tavaszán az északi oldalon a középkori kápolnákban is csak a padozat cseréjét végezték el, ezért a Mária-kápolnában a bizonytalan olvasatú (Grocius?) püspöki síremlék egykori helyén, illetve a mai Jézus Szíve-kápolnában az Albeni Henrik püspök (1421–1445) sírkövével jelölt helyen is sírok találhatók. A kápolnákba az előbbieken kívül is temetkeztek, síremlékeik azonban a székesegyházban történt XVI. és XVII. századi pusztításoknak áldozatul estek.[5]

A székesegyházakban az altemplomot mint temetkezési helyet általában a kiváltságos személyek számára tartották fenn. A pécsi dómban sem volt ez másként. Az altemplomot a vonatkozó legkorábbi adatok a XIX. század végéig „Catacumba" vagy „Kripta" megneve-

[2] PETROVICH Ede, *Janus Pannonius Pécsett = Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai, 1975 (Memoria saeculorum Hungariae, 2), 138.

[3] Josephus KOLLER, *Historia Episcopatus Quinque-Ecclesiarum*, I–VII, Posonii, 1782–1812, IV, 16.

[4] SZŐNYI Ottó, *A pécsi püspöki múzeum kőtára*, Pécs, 1906, 257–266.

[5] BOROS László, *A pécsi székesegyház a XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1985, 12–13.

zéssel jelölik. Ez azt jelenti, hogy a székesegyház e téregységét a kezdetektől temetkezésre is használták. E tényt első ízben az 1970 januárjában az altemplomi padozat északnyugati sarkában létesített szellőző kiásásakor az ott napvilágra került csontvázak igazolták. Ugyancsak hasonló eredmény volt várható az 1991 márciusában megkezdett fűtő légvezeték kiépítésének tervezésekor.

A kivitelezők az altemplom nyugati falsíkja mentén észak–déli irányú, 120 cm széles, 145 cm mélységű árkot létesítettek, amelynek előzetes szakszerű feltárását Kárpáti Gábor régész végezte. Itt a középkori rátemetkezéses sírokban talált csontokon kívül nyolc teljes csontváz került elő. Közöttük egy fiatal férfi viszonylag jó állapotú maradványai keltették fel a régész figyelmét. A tetemet fallal határolt sírban, koporsóban helyezték el, amelynek körvonalai, szurokkal kezelt deszka-maradványai a többi temetkezési helytől eltérő tulajdonságokat mutattak.

A bármely korból feltárt temetők igen jelentős idő- és kormeghatározó tényezői a mellékletek. Ezúttal a szóban forgó sírból szerencsére egy pápai bulla ólompecsétje tűnt elő, enélkül az ott nyugvó személy kilétének vizsgálatára nem is került volna sor. A korong alakú pecsét a kismedence csontjain, a jobb oldali csípőízület közelében feküdt, tehát a temetéskor a halott bal tenyerébe helyezték, s a hason keresztbe fektetett kezek miatt került az ellenkező oldalra.[6]

A szenzációs lelet kifogástalan olvasata szerint II. Pál pápától (Pietro Barbo, 1464–1471) származik. A helyszínen vizsgált lelettől lelkesült kutatásunk alapján megállapíthatjuk: a XV. század hatvanas-hetvenes éveiben a pécsi egyházmegyében Janus Pannoniuson kívül nem működött olyan egyházi személy, aki pápai elismerésben részesülhetett volna. A fenti sírral kapcsolatos észrevételek okán a bennünket régóta foglalkoztató témában – a Janus-sír nyomainak kutatásában – a bizonyíthatóság halvány lehetőségét reméltük.

Adatolható bizonyítékok hiányában az elfogultság kizárásával összegeznünk kell tehát azon számba vehető tényeket, amelyek Janus Pannonius vélt temetkezési helyét illetően a dóm altemplomára terelik a figyelmet:

1. Senki sem vitatja, hogy a végleges temetés Pécsett történt.
2. Főpapi személyről, az egyházmegye fejéről lévén szó, temetkezési helyül csakis a katedrális templomban vagy annak közelében lévő kápolna jelölhető.
3. Bonfini szerint Janust egy kápolnában temették el.

Ezzel kapcsolatban kézenfekvő, hogy az 1355-ben épült Aranyos Mária-kápolnára gondoljunk. Petrovich Ede, aki nem érhette meg az épület teljes feltárását, úgy vélte, itt lehet Janus Pannonius sírja, bár e kérdésben maga sem állt szilárd alapokon.[7] A kápolna területén az ásatást vezető Sándor Mária régész többek között három jelentős sírhelyről számol be. Ezek egyike az épülettel egykorú. Ebben nyilván az építtető Poroszlói-Neszmélyi Miklós püspök (1346–1360), a másikban – a kőanyagot elemző szakvélemények

[6] KÁRPÁTI Gábor, *Janus Pannonius feltételezett sírhelye? = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, JPTE, 1998, 41; *Hová temették Janus Pannoniust?*, Pécsi Szemle (1998. tavasz–nyár), 23.

[7] PETROVICH Ede, *Az egyetemalapító Vilmos püspök és Janus Pannonius sírhelye*, Baranyai Helytörténetírás, (1968), 171.

alapján – az egyetemet alapító Bergzaberni Vilmos püspök (1361–1374),[8] s a harmadikban – egy okleveles adat szerint – a szintén ide temetett Ernuszt Zsigmond püspök (1473–1505) nyugodott.[9] Az Aranyos Mária-kápolna feltárt alaprajzán további öt, falazott sírhelyet különíthetünk el, amelyek közös válaszfalaikkal csatlakoznak egymáshoz. A belső térben elfoglalt helyük alapján nem főrangú személyek, talán kanonokok, oltárigazgatók: a Sacerdotum Collegium tagjainak nyughelyei lehettek. Az alaprajzon még legalább három sírhely ismerhető fel, amelyek névhez szintén nem köthetők.

4. A források Janus Pannonius pécsi nyughelyének építményi jellegét illetően meglehetősen bizonytalanok. Hol szarkofág, hol sírkő, más esetben síremlék megjelölést használnak. Mivelhogy terjedelem tekintetében lényeges különbség van e három kőfaragvány között, ezek elhelyezésének lehetőségei különböző térméreteket feltételeznek. Művészi kialakításuk azonban bizonyosan a reneszánsz formarendhez igazodott. Az egykor méltán nagy hírnévnek örvendő reprezentatív kápolna megmaradt kőanyagában mindössze egyetlen reneszánsz faragású sírfedlap töredékei kerültek napvilágra. A rekonstruálható faragvány korát azonban a XV. század második évtizedére keltezte a kutatás.[10]

5. Az Aranyos Mária-kápolna, amint ezt Sándor Mária feltáró-értelmező ásatása igazolta, egyedülálló remekmű volt a XIV. századi Pécs építészetében. Messze földön híres belső pompája okkal ragadtatta el kora és a későbbi századok történetíróit. Oláh Miklós, majd jóval később Koller József is mint pécsi látványosságról emlékezik meg az épületről. Éppen ezért feltűnő, hogy a kápolnát oly részletesen leíró Oláh meg sem említi Janus Pannonius sírhelyét. Pápai Páriz Ferenc ellenben 1684-ben arról tudósít, hogy ekkor Pécsett még látható volt Janus Pannonius sírköve. E megállapításnak azonban nem adhatunk hitelt egyrészt azért, mert nem jelöli meg a temetés helyét, másrészt azért, mert bizonytalan, hogy az Erdélyben lakó Pápai Páriz, aki sohasem járt Pécsett, miként, kitől szerezte a hírt a török megszállta városból. Különben is az író évszámmal jelölt állításával szemben Sándor Mária szakmai véleményének adunk hitelt, miszerint az Aranyos Mária-kápolna Pécs 1543. évi török foglalásakor pusztult el. Számolnunk kell a lehetőséggel, hogy a közvetítő a székesegyház kápolnáiban lévő püspöki sírok faragványainak egyikét kapcsolta össze az ismert püspök nevével.

Janus Pannonius temetésével, sírhelyével kapcsolatban a források nem egyeztethetők, olykor ellentmondanak egymásnak. Zsámboky János, aki az addig legteljesebb Janus-kiadást 1569-ben tette közzé, a neves püspök síremlékéről azt állítja, hogy az a Szent János- (ma Jézus Szíve-) kápolnában van. Ez esetben egy reneszánsz epitáfiumról van szó, amelynek szövegét és rajzát Tobias Fendt sírversgyűjteménye[11] alapján Iványi Béla adta közre.

A fentiekben taglalt forrásanyag szerint tehát Janus Pannonius sírja és az Aranyos Mária-kápolna között – eddigi ismereteink szerint – nem tudunk kapcsolatot teremteni.

[8] G. SÁNDOR Mária, *A pécsi püspökvár középkori épületei és épületmaradványai = A pécsi püspökvár*, Bp., 1999, 33.

[9] Petrovich Ede szíves szóbeli közlése.

[10] G. SÁNDOR Mária, *A Mária kápolna kőfaragványai = A pécsi püspökvár, i. m.*, 72.

[11] Tobias FENDT, *Monumenta sepulchrorum cum epigraphis*, Breslau, 1574; idézi: IVÁNYI Béla, *Egy 1526 előtti ismeretlen kéziratos formulás könyv*, TT, 1904, 527.

6. Janus Pannonius sírhelyével kapcsolatban nem tényszerű adatok alapján terelődött a gyanú az Aranyos Mária-kápolnára. Klimó püspök hivatali ideje alatt az e területen végzett „ásatás" alkalmával megtalálták Vilmos püspök gyűrűjét, s ezzel együtt a gótika e nagyszerű alkotására Bonfininak az az említése terelte rá a figyelmet, amely a kápolnába temetésről szólt. Egyébként a „kápolna" kifejezés a székesegyházon belül az altemplomra is vonatkozott.[12] A kápolna megnevezés tehát Janus Pannonius sírjával kapcsolatban az altemplomot is jelölhette. A székesegyháznak e téregysége a humanista püspök számára rangjának és tekintélyének megfelelő, sőt megtisztelő temetkezési helynek számított. A XV. század második harmadában is temetkeztek az altemplomban, mégpedig a feltételezett Janus-sír közvetlen közelében. Itt ugyanazon alkalommal került napvilágra Szekcsői János magister archidiaconus címeres sírfedlapja is 1435-ből.[13]

7. Valamely oknál fogva még a XVIII. században is élt a köztudatban a nyilván nem alap nélküli hagyomány, amely szerint Janus Pannonius koporsóját az altemplomban helyezték el. Kevéssé lehet ismert az a XIX. század elején készült, tanulmányunk mellékleteként látható metszet, amely a fiatalon elhunyt püspök nyitott koporsója felett elérzékenyült Mátyás királyt ábrázolja karinges egyházi személyek, illetve testőrsége társaságában. A háttér részleteiben minden kétséget kizáróan az altemplom déli lejáratát, illetve pilléreit, boltozatait érzékeltette a rajzoló. A helyszínre vonatkozó utalás szándékát a háttérben álló fáklyás alakok is megerősítik, lévén, hogy az altemplomban derengő homály uralkodik ma is. A jelenet szereplői közül a testőrök XVIII. századi ruhája éppen úgy anakronisztikus, mint a koporsóban nyugvó püspök valószínűtlenül friss tetemének barokk kazulája. A halott összekulcsolt kezében feszületet tart, ami a ruházatokkal együtt a rajzoló fantáziájának, illetve kora ízlésének felel meg. A képmező felett „Zum Janus Pannonius", alatta pedig a következő szöveg olvasható: „Es entfielen Thränen des Mitleids, dem Auge des besten Fürsten." (A legjobb fejedelem szeméből a részvét könnyei hullanak.)[14]

A jelzések szerint a metszetet Johann Mansfeld (1770–1825) bécsi rézmetsző Buck József (1755–1815) pécsi rajztanár (1786–1815) rajza alapján metszette. Buck – amint más témával kapcsolatban is – a rajziskola szomszédságában lakó Koller József (1745–1832)

[12] Ezért szerepelhet például Aiglnál 1838-ból a *Sacella Templi Cathedralis* cím alatt: *Sub uno, eademque tecto Basilica haec sacella quina numerat. 1. Catacumba. Est sacellum in medio Templi versus sanctuarium, subterraneum, Honoribus SS. Salvatoris dicatum.* Paulus AIGL, *Historia brevis Venerabilis Capituli Cathedralis Ecclesiae Quinque-Ecclesiensis*, Quinque-Ecclesiis, 1838, 237.

[13] II. Pál pápa – többek között – Janus Pannoniushoz intézett 1468-as brevéje, a *Super Cathedram* bulla szabályozta a templomokba temetkezés lehetőségeit. A világi klérus e kérdésben a nem papi személyek számára tilalmat rendelt el. L. HARSÁNYI András, *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen, 1938, 319.

[14] A metszetet egy soproni antikváriumban vásárolta Jékely Zoltán költő, akitől közvetve Dr. Tóth István tanárhoz került. Ő a Dunántúli Napló 1980. október 9-i számában egy cikk keretében mutatta be. Fotómásolatát ajándékba kaptam. Petrovich Ede szerint elődje, Szentkirályi István püspöki és káptalani levéltáros, aki – mint utólag beigazolódott – a még feltáratlan Aranyos Mária-kápolna helyét helyesen határozta meg, azt állította, hogy Janus Pannoniust az altemplomban temették el. Kocsis László lector-kanonok e kérdésben hasonló álláspontot képviselt. Megbízható forrásadatra egyikük sem hivatkozott, ezért szóbeli jelzésüket nem vehetjük figyelembe. A székesegyház és Janus Pannonius sírhelyének Kollertől is támogatott összekapcsolásában azonban egy helyi hagyomány fennmaradásának eshetőségével mégiscsak számolnunk kell.

nagypréposttól szerezhetett tudomást Bonfininek, illetőleg Pierio Valerianónak Janus temetésével kapcsolatos megjegyzéséről, amelyben Mátyás királynak Janus teteme láttán történt megrendülését ecsetelte. Kollernek tudnia kellett valamit, hogy a rajzolónak az esemény színhelyeként éppen az altemplomot jelölte meg.

Összefoglalásul tehát Janus Pannonius sírhelyével kapcsolatban a bizonytalan és hézagos, sokszor ellentmondó források alapján határozott állásfoglalásra nem vállalkozhattunk. E kérdésben ellenben két biztos támpontot vehet figyelembe a kutatás: egyrészt a Pécsett történt temetkezés tényét, másrészt a feltételezett Janus-sír mellékletét. Ez utóbbi nem hagy kétséget afelől, hogy a pécsi székesegyház altemplomába a XV. század második felében

magas rangú egyházi személyt temettek, aki 1471 előtt II. Pál pápával kapcsolatba került, tőle elismerő kitüntetést kapott.

Minden más ide vonatkozó tényező csak kiegészítő adalék lehet. Ilyenek a szurkos koporsódeszka-maradványok, a csontváz alapján megítélhető, a Janusének megfelelő fiatal életkor és az, hogy 1464 és 1471 között, vagyis II. Pál pápa hivatali ideje alatt – Janus Pannoniuson kívül – a pécsi egyházmegyében nem tudtunk kimutatni más, a pápai elismerésre érdemes személyt. Ilyen bizonyíték a Mátyás király Janus Pannoniushoz címzett, 1464-ben kelt adományozó levelében a püspök érdemeit méltató királyi elismerés,[15] továbbá Janus II. Pál pápa által is nagyra értékelt műveltsége, diplomáciai tevékenysége, az Európát fenyegető török veszéllyel kapcsolatos, a pápáéval megegyező állásfoglalása, valamint a huszitizmussal szembeni fellépése, olyan, az egyházfő nagyrabecsülését kiváltó tényezők, amelyekkel Janus Pannonius kiérdemelte a magas helyről származó kitüntetést. Az altemplomból hiányzó síremlék kérdésében támaskodó ellenvélemények alaptalanok, mert adatolni tudjuk, hogy Vecchi generális 1686 után alapos pusztítást végzett a székesegyházban és külön az altemplomban.[16]

Az 1991-ben előkerült jelentős sírlelet folytatandó, körültekintő elemzést igényel. A pápai bulla és hitelesítő medaillon kiadása körülményeinek felderítése, valamint a további, költségesebb antropológiai vizsgálatok szolgáltathatnak újabb eredményt.

Janus Pannonius sírhelyének kutatásában a források összevetésével igyekeztünk rámutatni a bennük rejlő ellentmondásokra. Közülük – éppen a hitelesség kérdésében ingatag természetük miatt – egyiküket sem kezelhetjük a bizonyosság megnyugtató érzésével. Ebből következőleg dolgozatunknak nem lehetett célja, hogy alapvető kérdésekben állást foglaljon, mindössze olyan észrevételek összesítésére vállalkozott, amelyek a jövő kutatása számára segítséget nyújthatnak.

László Boros:
Documents to the Question of the Burial Place of Janus Pannonius

The essay gives a summary of the documents on the circumstances and place of Janus' burial. In the cathedrals of Hungary, as in the cathedral of Pécs, privileged persons were buried in the undercroft. It was in the crypt of the Cathedral of Pécs where, in 1991, Gábor Kárpáti discovered a skeleton under whose left palm the leaden bull of Pope Paul II was found. According to Kárpáti, the skeleton may have been the skeleton of Janus. Although Bonfini mentions a chapel as the burial place of Janus, at that time, the expression 'chapel' meant the crypt as well. The common belief that the undercroft was the place where Janus' coffin had been placed still lived on in the 18th century as the enclosed engraving from the early 19th century on the reburial of the bishop proves.

[15] *Magyar humanisták levelei: XV–XVI. század*, kiad. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Gondolat, 1971, 235.

[16] Radonay Mátyás, a török megszállás utáni első pécsi püspök (1687–1703) tizenhárom panaszlevelet intézett az udvarhoz Gabriele Vecchi garázdálkodásai miatt. Az altemplomot érintő kártételekről írja: *capellam inferiorem marmoreo pavimento et lapidibus ornatam effodi, monumenta marmoreis lapidibus ornata aperiri, uti et monumentum Episcoporum consilliariorum adornatum non abhorruit aperiri et defoedari.* Pécsi Káptalani Levéltár, fasc. XIII., XIV., a Hofkammerarchiv fasc. 13. Ecclesiae Quinque-Ecclesiensi alapján. További adatokat l. BOROS, *i. m.*, 12–13.

BARTÓK ISTVÁN

Janus Pannonius és a magyarországi grammatikai irodalom

Minél messzebbre megyünk vissza az időben a magyar irodalom kritikatörténeti szempontú feldolgozása során, annál inkább tekintettel kell lenni a mai értelemben vett irodalomhoz kapcsolódó egyéb szakterületekre. Ezek közé tartoznak a grammatikai nézetek, a nyelvszemlélet kérdései. A középkor irodalmi gondolkodását tárgyaló monográfiájában Tarnai Andor áttekintette Priscianus, Alexander de Villa Dei, Donatus és mások hazai ismeretének nyomait a XII. század elejétől a XVI. század elejéig.[1]

A kritikatörténet az európai szerzők recepciója mellett nem hagyhatja figyelmen kívül az esetleges itthoni szerkesztésű nyelvtani kézikönyvek lehetőségét sem. A korszak ide kapcsolódó legnyugtalanítóbb problémája Janus Pannonius állítólagos magyar–latin grammatikája. Írhatott-e Janus ilyet vagy nem – a kérdés a magyar nyelvtudomány történetében, a Janus- és a Sylvester-kutatásban immár több mint egy évszázada újra meg újra felvetődik. Még ha jelenlegi ismereteink alapján a vitát eldönteni nem is lehet, több okból mégis szükségesnek tartom az újabb vizsgálódásokat.

Az utóbbi évtizedekben európai vonatkozásban sokat foglalkoztak a párhuzamos latin–vulgáris grammatikákkal. Egyre világosabban rajzolódik ki, milyen fontos volt szerepük mind az oktatásban, mind a nemzeti nyelvek tudományos rendszerezésének kialakulásában.[2] Egy esetleges magyar kiegészítésekkel ellátott latin nyelvtani összefoglaló a XV. század közepéről európai összehasonlításban is igen jelentős. Ezért nem szabad a kérdést egy kézlegyintéssel elintézni, még kevésbé megalapozatlanul, részigazságokra hivatkozva kétségbe vonni a Janus-grammatika egykori létezését.

Tudománytörténeti szempontból is érdekes a vita minél teljesebb áttekintése. Érdemes feleleveníteni a kibontakozás feledésbe merült mozzanatait, továbbá kiegészíteni a sokszor idézett állásfoglalásokat az újabb fejleményekkel. Úgy tűnik, az ismert források értelmezése némely esetben meglehetősen önkényes, és a szövegek alapos átgondolása az eddigiekkel szemben másfajta következtetéseket is lehetővé tesz. Az eddig elhanyagolt részletek figyelembevétele is új megvilágításba helyezi a problémát.

---

[1] TARNAI Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik": Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., 1984, 16–17, 48–52.

[2] Erika ISING, *Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa*, Berlin, 1970; *Latein und Volkssprache im Deutschen Mittelalter: 1100–1500*, szerk. Nikolaus HENKEL, Nigel F. PALMER, Tübingen, 1992; Claudia MOULIN-FANKHÄNEL, *Bibliographie der deutschen Grammatiken und Orthographienlehren*, I: *Von den Anfängen der Überlieferung zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Heidelberg, 1994; Helmut PUFF, *„Von dem schlüssel aller Künsten/ nemblich der Grammatica": Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480–1560*, Tübingen–Basel, 1995.

Az állítólagos Janus-grammatikáról szóló vitának 1957-ig tartó szakaszát a legalaposabban Balázs János tekinti át egy 1958-as tanulmányában.[3] Ugyanabban az évben megjelent Sylvester-monográfiájában is összefoglalja az ismertetett nézeteket, legrészletesebben a jegyzetekben.[4] Közel harminc évvel később, a magyar nyelvbölcseletről szóló munkájában már csak vázlatosan utal a legfontosabb mozzanatokra.[5]

Saját álláspontja józan mértékletességet tükröz. Mindhárom hivatkozott helyen kifejtett véleményének lényege: nem lehetetlen, hogy Janus Pannonius szerkesztett latin–magyar grammatikát, de amíg a jelenleginél többet nem tudunk, Sylvester Jánost kell tartanunk nyelvtanirodalmunk úttörőjének. Az idő előrehaladtával Janus grammatikusi mivoltát illetően mintha erősödnének a kételyei.[6]

Balázs János történeti áttekintése a vita kibontakozásával kapcsolatban szorul kiegészítésre. Mint közismert, Baranyai Decsi Jánosig vezethető vissza az az állítás, mely szerint Janus Pannonius írt egy magyar–latin grammatikát. A hír Bod Péter *Magyar Athenas*a nyomán vált literátus körökben ismertté; tudott róla Batsányi János[7] és Kazinczy Ferenc[8] is, hogy csak a legismertebbeket említsem. A hír valódiságában nem kételkedett XIX. századi irodalomtörténet-írásunk legnagyobb tekintélye, Toldy Ferenc sem. A régi magyar nyelvtanokat összegyűjtő kiadványában tényként fogadja el Janus grammatikaszerzőségét.[9]

Balázs János tudomása szerint ezt először Jancsó Benedek tagadta. Ez annál is meglepőbb, mert a Balázs által is idézett tanulmányában Jancsó leírja, hogy az ötlet nem tőle

[3] BALÁZS János, *Ki írta az első magyar nyelvtant?*, FK, 4(1958), 116–120.

[4] BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958, 66–67, 400–403.

[5] BALÁZS János, *Hermész nyomában: A magyar nyelvbölcselet alapkérdései*, Bp., 1987, 322–323.

[6] „...mindaddig, amíg Janus Pannonius ... művéről nem tudunk meg valami kézzelfoghatóbbat, továbbra is Sylvester Jánost kell tekintenünk a magyar grammatikai irodalom úttörőjének." BALÁZS, *Sylvester...*, *i. m.*, 67. „Korábban magam se tartottam lehetetlennek, hogy nagy humanista költőnk, az olaszok példáját követve, esetleg valóban szerkesztett olyan latin nyelvtant, amelyben a latin példákat magyar nyelvű tolmácsolatokkal látta el." Áttekintve a hivatkozásokat: „E tudósításokat azonban csak nagy kétkedéssel fogadhatjuk. Valószínű, hogy Sylvester nevét tévesztették össze a fentebb említettek Janus Pannoniuséval. Így hát leghelyesebb, ha továbbra is Sylvestert tekintjük a magyar nyelvtanirodalom úttörőjének." BALÁZS, *Hermész...*, *i. m.*, 323.

[7] A *Magyar Museum Bé-vezetésé*ben (1788) említett Cesinge Jánoshoz Batsányi a jegyzetben a következőket fűzi: „Janus Pannonius. Úgy írják, hogy Cesinge János valójában egy Magyar Grammaticát készített légyen; de a' melly a' mostoha idők miatt el-veszett." *Batsányi János összes művei*, sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, II: *Prózai művek*, 1. kötet, Bp., 1960, 99.

[8] „Szerencsésb sorsú ifjúságunk Bononiába, Rómába s Párizsba ment-ki tanulni: de tompa bámulására szokván annak, a mi idegen, felejtették, hogy ott gyűjtött kincseiket ide haza a nemzeti nyelv médiuma által illett s kellett volna közhaszonra ereszteni." A jegyzetben: „Vitéz Cesinge János Pécsi Püspök (poetai nevével Janus Pannonius) ugy mondják, hogy csakugyan dolgozott eggy magyar Grammatikát." KAZINCZY Ferencz *Tübingiai pályaműve a magyar nyelvről* (1808), kiad. HEINRICH Gusztáv, Bp., 1916, 150.

[9] „...a mí nyelvészeink sorát az 1472-ben meghalt Cesinge János nyitja meg, mint ki első vette nyelvünk szabályait módszerbe; de munkája ki nem nyomatván, a XV. század végén immár elveszett volt... Alig kételkedhetünk, hogy külföldi tudós barátaival folyt eszmecseréi ösztönözhették Cesingét egy magyar nyelvtan írására; s hogy benne megbecsűlhetetlen kincset vesztettünk, főleg a nyelvtörténet tekintetében, mert ha tán néhány paradigmánál egyébből nem állt volna is az, biztos kulcsot nyújtana többnyire évszám nélküli, középkori nyelvemlékeink meghatározásához!" *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum, A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*, kiad. TOLDY Ferencz, Pest, 1866, VI.

származik. „Magán körben" többen is kételkedtek;[10] a kételyek egyre szélesebb körű nyilvánosságot kaptak. „Janus Pannonius grammatica szerzőségét legelőször Imre Sándor úr vonta kétségbe a magyar nyelvtudomány történetéről tartott egyetemi előadásaiban."[11]

A kolozsvári egyetem professzorának véleménye nyomtatásban is megjelent a Budapesti Szemle lapjain. Az olasz költészet itthoni hatását vizsgálva megállapítja, hogy az itáliai humanisták a latin bűvöletében nem törődtek saját anyanyelvükkel. Ezt a szemléletet Janus is magáévá tette. „S ez az egyik okom – folytatja Imre Sándor –, melynél fogva nem hihetem, hogy Janus Pannonius valaha magyar nyelvtant írt volna. A művet nem látta senki soha. Decsi említi először 1598-ban, mint már elveszettet. Utána Bod Péter s mindig csak az ő tekintélyökre hivatkozva, az utóbbiak (Jani Opuscula II. 237.). Senki semmi nyomát nem mutathatta ki, sőt okoskodás vagy következtetés által sem tette hihetővé egykori létezését senki. Erősen gyaníthatni, hogy itt Johannes (Joannes = Janus) Sylvester Pannonius, azaz Erdősi neve van amazéval összezavarva és fölcserélve."[12]

Imre Sándor közleménye azért rendkívül fontos, mert világosan megfogalmazza azt a két érvet, amelyeket később gyakran hangoztatnak a kételkedők. Az egyiket nevezhetjük a lenézés elméletének: a latinul író humanisták semmire sem becsülték a vulgáris nyelveket, tehát nem is foglalkozhattak velük. A másikat hívhatjuk az összetévesztés elméletének. Ez egy később említendő esettel kapcsolatban már Toldy Ferencnél felbukkant: a Janus-grammatikáról szóló hírek Sylvester János *Grammatica Hungarolatinájá*ra vonatkoznak.

Jancsó Benedek más cikkeiben is érinti a szóban forgó problémát. Hivatkozásaiból kiderül, hogy vannak, akik továbbra is hisznek Janus grammatikaszerzőségében. Mint elítélően megjegyzi: „nem hagyhatom említetlenűl azt a kritikátlan dogmatismust, melylyel e kérdést illetőn embereink viseltetnek. Erre vonatkozóan hivatkozom Dr. Ábel Jenőnek a »Literarische Berichte aus Ungarn« című folyóirat legutolsó füzetében megjelent cikkére, melyben minden kétség nélkül Janus Pannoniust említi az első magyar grammatika írójául."[13]

[10] „Mikor a múlt évben a Corvina-kódexek visszakerűltek, a hírlapok hírét hozták, hogy e könyvek között levő grammatica Janus Pannonius grammaticája volna; de bizony nem volt az, s így fájdalom nem csalódtak azok, kik magán körben Janus Pannonius grammatica szerzőségét kétségbe vonták; sőt ha jól emlékszem, Pulszky Ferenc úr sajnálkozott is ez ügyről tett előterjesztésében a fölött, hogy irodalmunk egy becses fölfedezéssel ez úttal nem gazdagodhatott." JANCSÓ Benedek, *Ki írta az első magyar nyelvtant?*, Figyelő, 5(1878), 44–49, az idézett rész 45.

[11] JANCSÓ, *Ki írta...*, *i. m.*, 46.

[12] IMRE Sándor, *Az olasz költészet hatása a magyarra: Első közlemény*, BpSz, 31(1878), 1–37, az idézett rész 5.

[13] JANCSÓ Benedek, *Az első magyar nyelvtan*, Figyelő, 6(1879), 139–145, az idézett rész 145. A hivatkozott tanulmány: Dr. Eugen ÁBEL, *Die classische Philologie in Ungarn*, Literarische Berichte aus Ungarn, (1878), 239–262, Janus Pannoniusról: „Papst Nicolaus V. hatte den ungarischen Jüngling dazu ausersehen, den sehnlichsten Wunsch seines lebens zu erfüllen, den Homer in's Lateinesche übertragen; Cosimo de' Medici, die Markgrafen von Ferrara und Mantua, Poggio und Argyropulos, waren dem jungen Dichter äusserst gewogen, den manche seiner Elegien, und besonders seine Epigramme und epischen Dichtungen den ersten lateinischen Dichtern seiner Zeit würdig zur Seite stellen, während seine leider verloren gegangene ungarische Grammatik (die erste Grammatik eines *sermo vernaculus* in ganz Europa!) beweist, dass er im Gegensatze mit einem herrschenden Vorurtheile der Humanisten seiner Zeit bestrebt war, die

Balázs János Sylvester-monográfiájának megjelenése után a legtöbben az ott olvasható áttekintés alapján foglalták össze hosszabban-rövidebben a vita történetét, mielőtt megfogalmazták saját álláspontjukat. Szathmári István a magyar nyelvtanirodalom kezdeteit vizsgálva Balázs mértéktartó véleményéhez csatlakozik: „Ilyenformán – mivel csak feltételezzük, hogy Janus Pannonius szintén írt magyar nyelvtant – teljes bizonysággal továbbra is Sylvester Jánost kell az első magyar grammatika írójának tekintenünk."[14]

Kardos Tibor szintén nem veti el a Janus-grammatika egykori létezését: „Janus magyar grammatikája nem olyan képzelgés – ha nincs is rá jelen pillanatban bizonyíték –, mint ahogy Janus kritikusai közül többen feltételezték."[15] Bán Imre viszont Huszti Józseffel ért egyet, aki 1931-ben így próbálta lezárni a vitát: „A kérdést véglegesen eldöntöttnek vehetjük: Janus sohasem írt magyar nyelvtant."[16] Huszti két mondatba sűríti a lenézés elméletét;[17] ehhez Bán Imre a következőket fűzi: „A magam részéről teljesen elfogadom Huszti érveit: ez a nyelvtan sohasem létezett".[18]

Érdekes színfolt a vita történetében Vékony Gábor tanulmánya, amelyben az utóbb idézett véleményekkel szemben éppen az ellenkező végletet képviseli. Határozottan állítja, hogy Janus magyar grammatikája igenis létezett. Az sem lehet kétséges, hogy 1467-ben fejezte be, Brassóban. Mind a mai napig megvan egy lap a műhöz készült jegyzetekből, mégpedig Janus saját kézírásával. Ez nem egyéb, mint a nikolsburgi rovásábécé néven számon tartott nyelvemlékünk. A teljes munka elvesztén sem kell bánkódnunk, hiszen Sylvester *Grammatica Hungarolatinájának* jelentős része Janus nyelvtanának az átvétele.[19]

Láthatjuk, hogy a vita során a legtávolabbi szélsőségekre éppúgy van példa, mint a józan középútra. A grammatika egykori létezését Vékony Gábor állítja a leghatározottabban. Érveit nem találom meggyőzőnek, részletes cáfolatukat nem tartom feladatomnak. A Janus–Sylvester átvételekkel kapcsolatban megemlítem, hogy a *Grammatica Hungarolatina* forrá-

Resultate seiner gelehrten Studien auf die Veredelung und den Ausbau seiner Muttersprache zu verwenden, und unter anderem die von Georg Trapezuntios ihm gewidmete lateinische Uebersetzung eines »de spiritu sancto« betitelten Werkes des heil. Basilius uns vermuthen lässt, dass er, was die Förderung humanistischer Studien durch Unterstützung ausgezeichneter Gelehrten anbelangt, dem beispiele seines Oheims mit glück nacheiferte." 242.

[14] SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp., 1968, 68.

[15] A forrás megjelölése nélkül idézi VÉKONY Gábor, *Ótörök felirat a homokmégy-halomi honfoglalás kori temetőből*, Életünk, (1993), 8–9. sz., 783–796, az idézet 786.

[16] HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931, 254.

[17] „Ugyancsak aligha lehetett Janus műve az a tudományos irodalmunkban sokat vitatott elveszett vagy inkább soha meg nem írt magyar nyelvtan, amelyet egyesek Baranyai Decsi János följegyzése alapján próbáltak költőnknek tulajdonítani. A kérdést véglegesen eldöntöttnek vehetjük: Janus sohasem írt magyar nyelvtant. Aránylag még hosszú idő kellett ahhoz, hogy egy másik magyar humanista – Szilveszter János – anyanyelvének titkai iránt behatóbb érdeklődést tanúsítson! Guarino iskolájában általában kevésre becsülték az olasz nyelvet is, pedig az a bálványozott latin nyelv leszármazottjaként szerepelhetett. Annál nehezebb elképzelnünk, hogy egy volt Guarino-tanítvány magyar nyelvtan írására adta volna a fejét." HUSZTI, *Janus Pannonius*, *i. m.*, 254–255, a hozzá tartozó jegyzet: 390–391.

[18] BÁN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány = Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1975, 491–507, az idézett rész 495.

[19] VÉKONY Gábor, *Ótörök felirat*, *i. m.*

saihoz bőséges adalékokkal szolgál az a nyelvtani irodalom, amelyhez Sylvester tanulmányai során Krakkóban és Wittenbergben hozzájuthatott.[20]

A kételkedők egyik fő érve a lenézés elmélete. Kétségtelenül nélkülözhetetlen annak a szellemi környezetnek az ismerete, amelyben Janus alkotott. Valóban hosszasan sorolhatjuk azokat a példákat, amelyek azt bizonyítják: a magasan képzett, latinul író humanisták nem becsülték sokra a vulgáris nyelveket. Ugyanakkor ennek ellenkezőjére is sok példát hozhatunk. Aligha vitathatjuk a humanista filológia nyelvészeti érdeklődését, amely sokszor a nemzeti nyelvekre is kiterjedt. A latin grammatikákat igen gyakran látták el vulgáris nyelvű kiegészítésekkel. A kompendiumok szerkesztői anyanyelvükön csatolták a megfelelő példákat, sokszor teljes paradigmasorokat; az egyes szakkifejezéseket, definíciókat lefordították vagy nemzeti nyelven magyarázták. A párhuzamokra nagymértékben támaszkodtak az oktatásban; így volt ez Guarino mester iskolájában is.[21]

A Magyarországon élő olasz humanistákat is foglalkoztatta a számukra egzotikus magyar nyelv; erre a leggyakrabban idézett példák Galeotto Marzio megjegyzései. Ezért tartották többen is lehetségesnek, hogy környezetének ösztönzésére Janus kísérletet tehetett a magyar nyelvnek a latin grammatikához kapcsolódó rendszerezésére.

A lenézés elméletével tehát bízvást szembeállíthatjuk az érdeklődés elméletét. A két tendencia ellentmond egymásnak, mégis párhuzamosan hatottak, és mindkettőnek megvoltak az eredményei. A legrégebbi ismert híradásból, Baranyai Decsi János megfogalmazásából is pontosan az derül ki, hogy az ellentmondás létezett, de nem feloldhatatlan: „Ama Janus Pannonius pécsi püspök, költőink legjelesebbje oly nagy tudománya és tekintélye ellenére sem restellt magyar nyelvtant írni."[22]

[20] BARTÓK István, *Sylvester János Krakkóban = Krakkó művelődéstörténete*, Bp., 2001, megjelenés előtt. UŐ, *Grammatica Hungarolatina – Grammatica Latinogermanica: Sylvester János és Marcus Crodelius*, ItK, 102(1998), 642–654.

[21] „Janus szempontjából nem érdektelen, hogy Guarino a Regulae-hoz csatolt gyakorlatokat olasz nyelven végeztette: ez annyit jelentett, hogy Janusnak a latin mellett hamarosan meg kellett tanulnia a vulgáris (olasz) nyelvet is." HUSZTI, *Janus Pannonius*, *i. m.*, 19, idézi BALÁZS, *Sylvester...*, *i. m.*, 402, 57. jegyzet. Itt Huszti mintha ellentmondásba keveredne önmagával; l. a 17. jegyzetet. Janus lehetséges mintáiról Balázs így ír: „...se szeri, se száma az olasz könyvtárakban őrzött, XIV–XV. századi latin–olasz grammatikai értekezéseknek. ... Efféle kétnyelvű grammatikákat 12 éves itáliai tanulmányai során Janus Pannonius bizonyára láthatott. Elképzelhető tehát, hogy ezek mintájára ő maga is szerkesztett egy magyar értelmezésekkel ellátott latin grammatikát, mely a maga nemében az első ílynemű kísérlet." BALÁZS, *Sylvester...*, *i. m.*, 403, 57. jegyzet. „A korábbi kutatók némelyikének teljesen elutasító véleményével ellentétben éppen nem tartom lehetetlennek, hogy Janus az olasz humanisták példájára szerkesztett olyan latin nyelvtant, amelyben a latin példákat vulgáris (=magyar) nyelvű értelmezésekkel egészítette ki. Mesterének, Guarinónak híres latin nyelvtanait is ellátták akkoriban olasz nyelvű tolmácsolatokkal." BALÁZS, *Sylvester...*, *i. m.*, 66. Az európai párhuzamos grammatikákról l. a 2. jegyzetet.

[22] *Ianus ille Pannonius episcopus Quinque Ecclesiensis, nostrorum Poëtarum celeberrimus cum tanta doctrina et auctoritate praeditus fuisset, tamen non erubuit Vngaricam Grammaticam conscribere...*" Balázs János fordítását l. BALÁZS, *Sylvester...*, *i. m.*, 400, 52. jegyzet. Baranyai Decsi János ajánlólevelét Telegdi János *Rudimentájához* (Marosvásárhely, 1598. márc. 5.) l. BARANYAI DECSI János, *Epistola ad Io. Telegdium* = UŐ. *Magyar Historiája*, kiad. TOLDY Ferencz, *Monumenta Hungariae Historica*, Második Osztály, XVII, Bp., 1866, LXVIII–LXXI, LXX; Telegdi munkája: *Rudimenta priscae Hunnorum linguae, brevibus quaestionibus et responsionibus comprehensa.* Irodalomtörténészeink sokáig hittek benne, hogy

Úgy tűnik, egyedül Ábel Jenő értette meg Baranyai Decsi közlésének lényegét, amikor azt írta: Janus kora humanistáinak uralkodó előítéletével szembehelyezkedve törekedett arra, hogy tudós képzettségét anyanyelve kiművelésére fordítsa.[23]

Azért nem érdemes a kelleténél hosszasabban elmélkednünk a humanista nyelvszemlélet egymásnak ellentmondó sajátosságairól, mert ezen az alapon soha nem dönthetjük el, hogy Janus Pannonius írt-e latin–magyar grammatikát vagy sem. A párhuzamok érdekesek, érvként szolgálhatnak akár az állítás, akár a tagadás mellett, de önmagukban nem bizonyítékok. Úgy vélem, sokkal nagyobb valószínűséggel kockáztathatjuk meg feltételezéseinket, ha inkább a grammatika példányaira vonatkozó adatokat vizsgáljuk meg alaposabban. Ennek során lesz alkalom kitérni a kételkedők másik fő érvére, az összetévesztés elméletére.

Baranyai Decsi Jánosnak a példányokról szóló adata negatív: nincsenek példányok, mert „őseink gondatlansága" folytán elvesztek.[24] Baranyai Decsi ajánlólevelét Bod Péter beillesztette a *Magyar Athenas* előszavába, hogy „közönségesen olvashassák a' kik az efféle tsemegék körüll egertsélni gyönyörüségnek tartják."[25]

Szempontunkból még érdekesebb „egertsélni" Pápai Páriz Ferenc szótárának Bod Péter-féle, 1767-es kiadása körül. Ennek a végén olvasható ugyanis Tsétsi János *Observationes Orthographico-Grammaticae...* című, először 1708-ban megjelent munkája, amelyhez ez alkalommal Bod írt „előszavacskát". Röviden áttekinti a magyar nyelvtani irodalom előzményeit. Említi Janus grammatikáját, és azt is hozzáteszi, hogy példánya nem maradt fenn. Ennek okát azonban nem a gondatlanságban, hanem a politikai körülményekben látja: „[Janus Pannonius] a tizenötödik század közepe táján dicsőséges első Mátyás királyunk alatt pécsi püspök volt, magyar nyelvtant írt, amelyet azonban a szerző keserű végzetének beteljesedése után kivontak a közforgalomból."[26] Majd így folytatja: „Hacsak nem az volt az, amiről Miskolci István – akkortájt Magyarország tanult emberei között igen ismert férfiú – írt Molnár Albertnek 1610. június 4-én: »Küldök neked egy magyar–latin grammatikát, amit azért könyörögtem ki egy honfitársamtól, hogy segítségedre legyen a nyelvtanod elkészítéséhez. Legyen gondod rá, hogy ne kallódjon el, hanem küldd vissza, hogy visszaadhassam korábbi tulajdonosának.«"[27]

A Baranyai Decsi utáni hivatkozásokat a Janus-grammatikára úgy szokás emlegetni, mint az ő közlésének átvételét. Valójában azonban Bod Péter több új információval szolgál. A Mátyás elleni összeesküvésre való célzás az egyik. Ezzel függ össze, hogy a munka nemcsak egyszerűen elkallódott, hanem „kivonták a közforgalomból" (*utilitati publicae subtracta est*). A szóhasználatból akár arra is lehetne következtetni, hogy a grammatika nyomtatásban is megjelent, vagy legalábbis sok kéziratos másolata forgott közkézen. A legkorábbi Janus-kiadások előszavaiból kitűnik: már a XVI. század során közhellyé vált annak emlegetése, hogy a költő ellenségeinek irigysége és gyűlölködése miatt sok munkája nyomtalanul eltűnt.[28]

Bod Péter megjegyzése „a szerző keserű végzetének beteljesedéséről" (*acerbo Autoris fato*) a korábbiaknál határozottabban utal a valóságos politikai eseményekre. Honnan vette értesüléseit Bod Péter, nem tudni. Az viszont közismert, hogy a *Magyar Athenas*hoz és más műveihez hatalmas mennyiségű forrásanyagot tanulmányozott át. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy a Janus grammatikájára vonatkozó újabb adatokat nem kitalálta, hanem olvasta valahol.

Az idézett levélrészlet azért rendkívül fontos, mert ennek alapján merül fel először annak a lehetősége, hogy az elveszettnek hitt műből esetleg mégis létezik példány. Akármi is volt a szóban forgó *Grammatica Hungaro–Latina*, az bizonyos, hogy tulajdonosa tisztában lehetett az értékével, hiszen Miskolcinak úgy kellett „kikönyörögnie" (*exorare*).

Ezzel a levélrészlettel kapcsolatban veti fel Toldy Ferenc az összetévesztés elméletét. Sylvester grammatikájáról írva ugyanis megállapítja: „Ez kétségtelenül azon »Grammatica Hungaro–Latina«, melyet Miskolczi István 1610. június 4-kén küldött meg az akkor szinte magyar nyelvtan írásával foglalkodó Molnár Albertnek, ezt írván neki: ...; de úgy látszik, elveszett az a küldésben, a levéllel együtt, mert Molnár, ha őszintének tartjuk, nincs pedig okunk nem annak tartani, azt írja előszavában: »Ego vero quem sequerer, quemque fugerem, habebam prorsus neminem.«" A jegyzetben Toldy hivatkozik forrására, Bod Pé-

---

jóllehet példánya nem ismeretes, a mű megjelent nyomtatásban, mégpedig Leidenben, 1598-ban. BARANYAI DECSI, *Epistola...*, *i. m.*, XXIII. Az újabb kutatások szerint azonban erre nem került sor, csak kéziratos másolatai maradtak fenn. SEBESTYÉN Gyula, *A magyar rovásírás hiteles emlékei*, Bp., 1915, 91–117.

[23] L. a 13. jegyzetet.

[24] *...quam si maiorum nostrorum negligentia non amisissemus, haberemus certe, quo in hoc quoque studii genere gloriaremur.* BARANYAI DECSI, *Epistola...*, *i. m.*, LXX. „Ha ezt őseink gondatlansága miatt el nem veszítettük volna, bizonyára volna mivel dicsekednünk a tudománynak ebben a nemében is." Balázs János fordítása: BALÁZS, *Sylvester...*, *i. m.*, 400.

[25] BOD Péter, *Hazádat és Magyar Nemzetedet igazán szerető Kegyes Olvasó!* = Uő, *Magyar Athenas...*, Szeben, 1766, 4^r–6^r.

[26] *JANUS PANNONIUS, qui circa medium saeculi decimi quinti sub rege glorioso Matthia Primo, Episcopus Quinqueecclesiarum vixit, Gramm. Hungar. conscripsit, quae tamen acerbo Autoris fato, utilitati publicae subtracta est.* BOD Péter, *Praefatiuncula editoris moderni* = Johannes TSÉTSI, *Observationes orthographico-grammaticae de recta Hungarice scribendi et loquendi ratione*, Szeben, 1767^2, 2 (PÁPAI PÁRIZ Ferenc *Dictionarium*ának ugyanott, ugyanakkor megjelent kiadásával egybekötve); Balázs János fordítása: BALÁZS, *Sylvester...*, *i. m.*, 401, 57. jegyzet.

[27] *Nisi ea fuerit, de qua STEPHANUS MISKOLTZI celeberrimi ea aetate inter Hungariae eruditos nominis d. 4. Junii An. 1610. ad Alb. Molnár scripsit: Grammaticam Hungaro–Latinam, en mitto, quam in juvamen tuae Grammaticae exoravi a quodam nostratae. Dabis operam ne amittantur, sed a te reduce pristino possessori restituatur.* BOD, *Praefatiuncula...*, *i. m.*, 2; vö. BALÁZS, *Sylvester...*, *i. m.*, 401, 57. jegyzet.

[28] Teleki Sámuel a kiadásához csatolt Janus-életrajzban külön fejezetet szentel az elveszett műveknek. Ebben idézi a korábbi kiadók előszavaiból azokat a részleteket, amelyek az eltűnések körülményeire utalnak. Az elveszett munkák között Baranyai Decsire hivatkozva Teleki is említi a magyar grammatikát: *Desiderantur pariter Bruti et Galbae vitae e Plutarcho versae; item Grammatica Vngarica, quae a Iano conscripta fuisse memoratur a Io. Decio Barovio in epistola ad Io. Telegdium A. 1597. Quem locum postea in Iudiciis et testimoniis producemus.* (Hasonlóképpen hiányoznak a Plutarchosból fordított Brutus- és Galba-életrajzok, ugyancsak a *Magyar grammatika*; Baranyai Decsi János a Telegdi Jánosnak 1597-ben írt levelében megemlékezik arról, hogy Janus szerezte ezt. A szöveghelyet később a *Bírálatok és tanúbizonyságok* részben közöljük.) Samuel TELEKI, *Vita Iani Pannonii* = IANUS PANNONIUS, *Opusculorum* ... pars altera, ed. Samuel TELEKI, Alexander KOVÁSZNAI, Traiecti ad Rhenum, 1784, 234–239, 235. A XII. tanúbizonyság: *Ioannes Decius Barovius in Epistola ad Io. Telegdium A. 1591.*, a vonatkozó részlet idézésével, IANUS PANNONIUS, *Opusculorum...*, *i. m.*, 329. Baranyai Decsi levelének kelte mindkét helyen hibás.

terre, „ki nem ismervén Erdősiét, Janus Pannonius nyelvtanát sejtette e »Gramm. Hungaro–Latina« alatt."[29]

A magyar–latin grammatikát közvetítő Stephánus Miskoltzi nem más, mint Miskolci Csulyak István, a későbbi zempléni esperes. Szóban forgó levele nem veszett el, többször ki is adták.[30] Keltezése: *Triduo ante festum Pentecostes.* Ezt értelmezte Bod Péter június 4-ének, Dézsi Lajos viszont – helyesen – május 27-nek. Az eltérés Bod Péter figyelmetlenségéből ered. Pünkösd napja az idézett előszó megírásának évében, 1767-ben június 7-ére esett, Bod nyilván ez alapján „fordította" gépiesen a dátumot június 4-ének. 1610-ben azonban pünkösd május 30-án volt, így a helyes keltezés május 27-e. Bizonyosan ugyanarról a levélről van szó, hiszen a Bod Péter által idézett részlet – egy szó eltéréstől eltekintve[31] – megegyezik az újabb közlések szövegével. A kiadók Toldyhoz hasonlóan úgy vélik, hogy a csatolt küldemény „minden bizonnyal", „nyilván" Sylvester *Grammatica Hungarolatinája* lehetett; esetleg Dévai Bíró Mátyás *Orthographiája.*[32] Még Miskolci szerzősége is felmerült, de ezt utóbb cáfolták.[33]

Szenci Molnár őszinteségében valóban nem kell kételkednünk, hiszen a rejtélyes *Grammatica Hungaro–Latinát* bizonyosan nyelvtanának megjelenése után kaphatta meg. A levél Szepsiből május 27-én indult útjára, és hetekbe telt, amíg eljutott a címzetthez. Szenci május 29-én nyelvtanának kiadása ügyében Hanauba utazott. A *Nova Grammatica Ungaricae*-t június 9-én kezdték nyomtatni, 23-án fejezték be a munkát. Szenci 26-án tért vissza Marburgba.[34]

Toldy Ferenc tehát el tudta képzelni, hogy Sylvester munkáját tulajdonítsa valaki Janusnak. Bod Péter esetében ezt kétségtelennek tartja. Az viszont eszébe sem jutott Toldynak, hogy ugyanezen az alapon Baranyai Decsi értesülésének hitelességét is kétségbe vonja. Balázs János ezt különösnek tartja,[35] szerintem viszont egyáltalán nem az. Kritikai érzékét az irodalomtörténész különböző személyekkel szemben érvényesítheti különböző-képpen, ha erre alapos okot talál. Toldyhoz hasonlóan Békési Emil sem tartotta elképzelhetőnek a Sylvester–Janus összetévesztést Baranyai Decsinél: „[Baranyai] Tehát ama nyelvtanról csak hallott, vagy olvasott. – Hogy azonban ő a hallott, vagy olvasott Joannest Janus-sal összetévessze, arra oly idiotának kellett volna lennie, minő nem volt. Bár mennyire hasonló hangzású is e két név, az egyik pogány, a másik keresztény név, a Janus még azonkívül felette ritka használatú, míg a Joannes nagyon is gyakori lévén, csak egy tökéletesen értetlen és tudatlan ember eshetett volna azon tévedésbe, melyet Jancsó úr, Imre S[ándor]. után Decsire fog."[36]

Jómagam nemcsak Baranyai Decsi, hanem Bod Péter esetében sem látok olyan okot, ami egyértelműen kizárná, hogy értesüléseik nem Sylvester *Grammatica Hungarolatinájára* vonatkoztak.

Baranyai Decsi János csak a hírét hallotta vagy olvasta Janus grammatikájának, Bod Péter Miskolci Csulyak István levele alapján következtet egy esetleges példányra. A következő két említés viszont olyanoktól származik, akik magát a munkát látták – legalábbis ezt állítják. Naláczi József báró Bécsben látta Janus magyar–latin nyelvtanát, a soproni Magyar Társaság tagjai pedig egy levelükben felsorolnak 22 olyan grammatikát, amelyek a birtokukban vannak, köztük Janus Pannoniusét is.

Naláczi megjegyzésére a szakirodalom különösebb figyelmet nem fordított. Szinte automatikusan működésbe léphet az összetévesztés elmélete: bizonyára Sylvester *Grammatica Hungarolatinájának* egy példányával találkozott. Arra nem gondolt senki, hogy ez az említés a soproni adattal könnyen összefüggésbe hozható.

Naláczi széljegyzete Ponori Thewrewk József nyomán került be a szakirodalomba. A szerző Keresztesi József grammatikai munkáját ismerteti; előtte azonban könyvének első részében áttekinti a diszciplína magyarországi történetét. Janus Pannoniusszal kapcsolatban idézi Baranyai Decsi tudósítását, ami a *Magyar Athenas*ban is olvasható, majd hozzáfűzi: „Üdvözült b. Naláczi József Bod Péter »Magyar Athenása« egy példányának azon oldalára, hol a' most idézett diák szavak állanak, saját kezével följegyzé: »Én ezt a grammaticát láttam katonakoromban Bécsben.«"[37]

Naláczi József a bécsi magyar testőríróknak ha nem is a legismertebb, de nem is elhanyagolható képviselője. A nyelvek és a nyelvművelés iránt egyáltalán nem volt közömbös. A *Jámbor szándék* megjelenése után elsőként ajánlott fel pénzt egy magyar tudós társaság létrehozásához, mégpedig ezer forintot. Négy franciából fordított könyve jelent meg nyomtatásban. Hadi műszótárt is szerkesztett, ez kéziratban maradt.[38] Békési Emil kifejezéseit kölcsön véve megkockáztathatjuk: talán Naláczi sem volt „tökéletesen értetlen és tudatlan ember", így nem lehetett „oly idiota", hogy Janus Pannonius munkájaként említsen egy grammatikát, amelyen Johannes Sylvester nevét olvasta.

Naláczi 1766 és 1788 között tartózkodott Bécsben. A soproni Magyar Társaság 1790-ben alakult, nevezetes levelüket 1794-ben írták. A két említés között talán néhány év, de legfeljebb két-három évtized telhetett el.

Ismeretes, hogy a soproniak hamar pártfogókra találtak. „Általában jellemző a soproni társaságra egészen a tízes évek végéig az írókkal, szerkesztőkkel való szorosabb kapcsolat, így sok könyvet és folyóiratot kaptak ajándékba. Már 1790 májusában ezt írhatják jegyző-

[29] *Corpus Grammaticorum..., i. m.*, VII.

[30] SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1898, 342–344; *Régi Magyar Költők Tára* (a továbbiakban: RMKT), XVII. század, 2, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., 1962, 321–322.

[31] Bod Péter és követői: *pristino possessori*; Dézsi Lajos és követői: *pristino suo possessori.*

[32] RMKT, XVII, 2, 303, 321; SZENCZI MOLNÁR *Naplója..., i. m.*, 343.

[33] HARSÁNYI István, *Adalék Szenczi Molnár Albert Grammatikájának létrejöttéhez*, MNy, 22(1926), 273–275; RMKT XVII, 2, 303; SZATHMÁRI, *i. m.*, 176–177.

[34] SZENCZI MOLNÁR *Naplója..., i. m.*, 51.

[35] BALÁZS, *Sylvester..., i. m.*, 401, 57. jegyzet.

[36] BÉKÉSI Emil, *„Ki írta ez első magyar nyelvtant?"*, Figyelő, 5(1878), 92–95, az idézett rész 94–95.

[37] PONORI THEWREWK József, *Keresztesi József 1799-iki magyar nyelvtudományi művének felfödözése 's megismertetése, 1: Mátyás király óta jelenkorunkig készült és megtudhatott magyar nyelvtanok és némi nyelvészeti munkák előbocsátott följegyzése 's itt-ott szemléjével együtt*, Pozsony, 1844, 5.

[38] SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IX, Bp., 1903, 799–800.

könyvükbe: »Eggy olly váratlan szerentsénk történt, a' mellyen való örömünket nem is tudtuk elegendőképpen érezni. A' Hadi Történetek' érdemes Irói e' következendő könyvekkel méltóztattak meg ajándékozni: ...«".[39]

Ezen a listán történetesen nem szerepel Janus Pannonius latin–magyar grammatikája, de nem ismerjük tételesen az összes ajándékot. Az azonban tény, hogy a társaság a bécsi magyar újságok közül nemcsak a Hadi és Más Nevezetes Történetek támogatását élvezte, hanem a többiekét is. A magyar nemesi-nemzeti reformmozgalom bécsi képviselői szívesen segítették a lelkes soproni fiatalokat, akiknek elsődleges céljuk a magyar nyelv művelése volt. Vajon csodálkoznunk kellene azon, ha a küldemények között grammatikai tárgyú könyvek, netalán kéziratok is szerepeltek volna? Naláczi József Bécsben látta Janus grammatikáját – nem sokkal később megindult az ajándékok áramlása Bécsből Sopronba –, és a következő hír Sopronból származik. Érdemes elgondolkozni rajta, hogy az adott körülmények között ezt tévedések véletlen egybeesésének kell-e tekintenünk, vagy inkább logikusan kapcsolódó, egymást erősítő adatoknak.

A soproni levél keletkezésének körülményei megérdemlik az alaposabb vizsgálatot, mert minden korábbi utalásnál határozottabb támpontokkal szolgálnak. Az ügyhöz kapcsolódó soproni dokumentumokat Peéry Dezső adta ki 1957-ben: néhány részletet a társaság jegyzőkönyveiből és két levelet. „Az egyik levél eredeti: az Erdélyi Magyar Társaság Marosvásárhelyt 1794. május 29-én kelt, Teleki László aláírta megkeresése a Soproni Magyar Társasághoz, mely a soproni társaktól egy tervezett magyar nyelvtan előmunkálataként a magyar nyelvtanokra vonatkozó véleményt kér. A másik a Soproni Magyar Társaság 1794. december 27-én kelt levelének másolata, melyben a sopronlak huszonkét nyelvtant sorolnak fel, és rövid értékelést fogalmaznak meg e nyelvtanok használhatóságára vonatkozóan."[40]

A szakirodalom állásfoglalását e tekintetben Balázs János véleménye határozta meg: „Kérdés, hogy a Soproni Magyar Társaság tagjai valóban látták-e a kétnyelvű grammatika valamely példányát, másolatát, mint ahogyan idézett levelükben állítják, vagy ők is csak Baronyai Decsi vagy Bod Péter idézett tudósításaiból értesültek felőle, de jegyzékükbe – a bibliográfiai teljesség kedvéért – azért mégis felvették."[41] Balázs kételyeit ismétli Bodolay Géza[42] és Szathmári István.[43]

[39] BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok: 1785–1848*, Bp., 1963, 72–73.

[40] PEÉRY Dezső, *Soproni adalék 1794-ből az erdélyi magyar nyelvmívelő mozgalomhoz*, MNy, 53(1957), 274–278, a levélmásolat: 274. A sopronlaknak küldendő levélről a marosvásárhelyi társaság üléseinek jegyzőkönyveiben: JANCSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*, Bukarest, 1955, 165, 167.

[41] BALÁZS, *Ki írta...*, *i. m.*, 120. „Ebben [a levélben] a sopronlak felsorolják a náluk meglevő magyar grammatikákat, köztük Janus Pannoniusét is. Kérdés mármost, hogy e nyelvtan valamely kéziratos példánya valóban birtokukban volt-e, vagy pedig csak Baronyai Decsi és Bod nyomán említették." BALÁZS, *Sylvester...*, *i. m.*, 66.

[42] „Nem tudjuk, hogy alapos volt-e a nyelvtanok tanulmányozása. Balázs János Sylvester János és kora (Bp. 1958) című műve 66. lapján hivatkozik erre a soproni levélre, amely Janus Pannonius nyelvtanát is említi, de Balázs valószínűnek tartja, hogy ilyen nyelvtan nem volt a kezükben, csak a korábbi utalásokat vették át ők is, ma ugyanis ilyen nyelvtan nincs már a társaság könyvtárában. Lehet tehát, hogy több nyelvtant csak emlegettek, de nem tanulmányozták őket." BODOLAY, *i. m.*, 133.

[43] „Hogy valóban kezükben volt-e [a sopronlaknak] Janus Pannonius latin–magyar nyelvtanának egy másolata, vagy csupán Baranyai Decsi nyomán, a bibliográfiai teljességért vették fel a huszonkét munka közé, ma már nem tudhatjuk." SZATHMÁRI, *i. m.*, 68.

Vannak, akik nemcsak kételkednek a soproni példányban, hanem határozottan tagadják, hogy valaha is létezhetett. Sólyom Jenő ezért látja úgy, hogy „a Janus Pannonius állítólagos magyar grammatikája körüli vitában ezentúl bízvást mellőzhető az érvelés a »soproni példánnyal«, legalább is a Magyar Társaság könyvtárával kapcsolatban".[44] Grüll Tibor sem hisz az egykori levélíróknak: „Tudományos körökben sok zavart okozott az általuk említett Janus Pannonius-féle nyelvtankönyv, amely természetesen sohasem létezett."[45]

Vajon valóban indokolt Balázs Jánosnak és követőinek kételkedése, vagy mások elutasító véleménye? Grüll semmivel sem támasztja alá állítását; Sólyom érveire még visszatérek.

A társaság üléseinek jegyzőkönyveiből kiderül, hogy komolyan vették a marosvásárhelyiek felkérését, és a válaszra alaposan felkészültek.

„Nyilas [szeptember] 15 kén tartott rendes Gyülésünkbe ... Tanátsnok T. Prof. Wietoris úr jelen lévén javaslotta Társaságunknak, a Maros Wásárhelyi Levélre való feleletre nézve, ... hogy a felelő ... 1) Nevezze meg a nálunk esméretesebb Gramatikákat. 2) Ezek közzül azt-is, a' mellyet Társaságunk leg-helyessebbnek gondol...

Nyilas [szeptember] 22 kén ... Meg-állapodtunk T. T. Tanátsnok Urunk javaslásán. Hogy az itt található M. Gramatikák közzül a' leg-jobbat ki-lehessen tanúlni; Ki-neveztettek e' végre Tsaplovits, Halász, Weörös, Horváth János, Horváth Sámuel és Madarassy Társak. Ezen Deputatio a jövő Hétfőre halasztotta el munkája kezdését.

Bak [december] 6 dikán tartott rendes gyülésünkbe fel-olvasta a Gramatikák meg-olvasása eránt kirendelt Deputatio naponként tett munkáját és itélését.

Bak [december] 20 kán Fel-olvastatott a Maros Wásárhelyi M. Társasághoz küldendő Levél, és elküldése a jövő Szombatra határozódott.

Bak [december] 24-kén [helyesen: 27-kén] utnak botsáttatott a Maros Wásárhelyre Szándékozó Levél."[46]

Tehát egy hattagú bizottság két és fél hónap alatt végezte el a grammatikák feldolgozását. Munkájukról jegyzeteket készítettek, amelyekben napokra lebontva ismertették és értékelték az elvégzett részfeladatokat. Ennek eredménye a levél, amelyben a jegyzőkönyvvel összhangban határozottan és félreérthetetlenül állítják: „Nem elégedtünk meg tsupán tsak a' mások itéletével: Hanem magunk-is által-néztük az itt található Grammatikákat, a' mellyek név szerént ezek voltak:

[44] SÓLYOM Jenő, *„Janus Pannonius magyar grammatikájának" állítólagos soproni példányáról*, ItK, 58(1962), 74.

[45] *Kétszáz éves a Soproni Magyar Társaság: Kiállítási katalógus*, írta és a képeket válogatta GRÜLL Tibor, Sopron, 1990, 29.

[46] PEÉRY, *i. m.*, 277–278. Másoknak is feltűnt, hogy a jegyzőkönyv szerint 24-én „bocsáttatott útnak" a levél, a másolat keltezése viszont december 27-e. Peéry Dezső kiadásában a 24-e félreolvasás, elütés vagy sajtóhiba eredménye: a kéziratban egyértelműen „Bak 27-kén" áll. Az eredeti jegyzőkönyv: *A' Sopronyi Magyar Tanuló Társaság Jegyző Könyve Sopronyba 1792–1806*. Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium könyvtára, *A II. 1.* jelzet.

1. Johanis Sylvester (:alias Erdössy:) Grammatica Hungarico-Latina, in usum puerorum recens scripta Neanesi 1539 14 Junii.

2. Jani Pannonii Grammatica Hungarico-Latina.

3. Albert Molnár Gramatica Hungarico-Latina Hannoviae 1610 in 8vo

4. Joannis Telegdy Rudimenta" – és így tovább, egészen a 22. tételig.[47]

A szövegezés nagyon is világos és egyértelmű, ezért semmiképpen sem érthetek egyet Sólyom Jenővel, aki szerint: „Csak a fogalmazás szabatosságának hiánya miatt kél bennünk az a benyomás, hogy a felsorolt magyar grammatikák nálunk mind megtalálhatók voltak."[48]

A jegyzőkönyvből tudni lehet, hogy felmerült a grammatikák kivonatolásának gondolata, de ezt később elvetették. Ha erre nem is került sor, a feldolgozás menetét rögzítő munkanapló viszont elkészült, és mint a korábbiakból kitűnik, a társaság december 6-i ülésén fel is olvasták. Ha ez meglenne, a puszta címnél bizonyára többet árulna el az áttanulmányozott grammatikákról. 2000 szeptemberében Sopronban rövid ideig ismerkedhettem a Magyar Társaság iratanyagával. E helyen köszönöm meg a Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium könyvtárosának, Némethné Káldy Zsuzsának a segítségét. Másfél nap alatt nem találtam meg a munkanaplót. Mégsem tartom lehetetlennek, hogy az 1794 decemberében felolvasott dokumentum vagy valami annál bővebb anyag még előkerülhet. Reményteljes feltételezésemet a társaság irattárára alapozom.

A kéziratgyűjtemény legrégebbi összeírásai 1823-ból és 1824-ből maradtak fenn. Mindkettőben három tétel szerepel a marosvásárhelyi üggyel kapcsolatban: az erdélyi Magyar Társaság felkérő levele, „a magyar grammatikák megolvasására rendelt deputatio" gyűléseinek anyaga és a válaszlevél „párja", azaz másolata.[49] A bizottság tehát két és fél hónapos munkája során gyűléseket tartott, és amit leírtak, az még 50 évvel a történtek után is külön levéltári tételként létezett. A következő lajstrom 1827-ből származik. A korábbi három tétel közül ebben már csak egy szerepel. Nincs szó sem a marosvásárhelyiek leveléről, sem a deputatio gyűléseinek anyagáról. Az „elegyes írások" között viszont az egyik tétel egy levél 1794-ből, melyet a társaság az „Elöl-Ülö Urnak" írt.[50] Ez nem lehet más,

[47] PEÉRY, *i. m.*, 275–276.

[48] SÓLYOM, *i. m.*, 74.

[49] *A' Sopronyi N. M. Társaság Archivumja 1823. eszt. registrálva*, Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium könyvtára, *A. IV. 5.* jelzet.
18.25. Az Erdélyi M. Társaság levele 1794.
20.27. A' Magyar Grammatikák meg olvasására rendelt deputatio gyülései
21.28. Az Erdélyi Társaság levelére való felelet párja

A Sopronyi N. Magyar Társaság Archivumában Található Irományok Lajstroma 1824. Julii 6^{dikán}, Uo., *A. IV. 7.* jelzet.
25. Az Erdélyi M. Társaság levele
27. A' magyar Grammatikák meg-olvasására ki rendelt Deputatio gyülései
28. Az Erdélyi Társaság levelére való felelet párja.

[50] *A Sopronyi N. Magyar Társaság Levél-tárában találtató Irományok Lajstroma az 1827dik esztendöben történt megvisgáltatás 's szerkeztetés szerint*, Uo., jelzet nélkül.
Elegyes Írások
88. Egy Levél mellyben a' Tár' az Elöl-Ülö Urnak ir 1794

mint a válaszlevél másolata. Azt valóban az „Elöl-Ülö Urnak" címezték, és az aláírás is csak „A' Sopronyi Mr. Társaság Tagjai".

Mindebből levonhatnánk azt a következtetést, hogy a felkérő levél és a feldolgozás dokumentációja 1824 és 1827 között, alkalmasint az 1825-ben kezdődő nagy rendezés során[51] elveszett. Viszont a marosvásárhelyi levél a válasz másolatával együtt mind a mai napig megvan.[52] Talán nem kell végképp lemondanunk arról a lehetőségről sem, hogy a két levéllel együtt a grammatikák „megolvasásának" írásbeli összefoglalója is átvészelte az évszázadokat, és még előkerülhet a társaság eddig feldolgozatlan iratanyagából.

Ami a válaszlevelet illeti: egy rendkívül fontos mozzanat jelentősége elkerülte az eddigi kutatók figyelmét. Ez az egyetlen olyan forrás, amelyben Janus Pannonius és Sylvester János grammatikájának példányait egyszerre említik. A feldolgozás körülményeinek ismeretében aligha feltételezhetjük, hogy egy munkát két különböző tételként, más-más szerzővel vettek volna fel a jegyzékbe. A korábbi említéseknél, ahol egyetlen szerzőről vagy egyetlen műről van szó, végül is elképzelhető, hogy a Janushoz kapcsolt hír valójában Sylvesterre vonatkozik. Ebben az esetben azonban az összetévesztés elmélete kizárható.

Közbevetőleg jegyzem meg: a kritikatörténet számára az is értékelhető, ha Baranyai Decsi János és Bod Péter valamennyi forrása, Miskolci Csulyak István levele, Naláczi József említése nem Janus Pannoniusról, hanem Sylvester Jánosról szólna. Ami veszteség a Janus-filológiának, az nyereség a Sylvester-kutatásnak. Ahány esetben helytálló lenne az összetévesztés elmélete, annyi adat cáfolná a *Grammatica Hungarolatina* korábbi ismeretlenségét. Mindez persze csak akkor igaz, ha a régiségben csak a szóban forgó két szerző szerkesztett volna párhuzamos nyelvtanokat, és csak két *Grammatica Hungarolatina* létezett volna. Biztos tudomásunk kétségtelenül csak egyről van, a Sylvesteréről. Hogy ezen kívül nulla, egy vagy több létezett, azt biztosan senki sem tudhatja!

Visszatérve a soproni Magyar Társasághoz: a két munka együttes említése mellett egy másik fontos körülmény is arra utal, hogy a „Jani Pannonii Grammatica Hungarico-Latina" a maga fizikai valóságában megvolt a társaság könyvtárában. A szeptember 15-i ülésen a „tanácsnok úrnak", Vietorisz Jonathánnak volt egy harmadik javaslata is: „3) Ha a Maros Vásárhelyi M. Társaság valamellyiknek a' meg-nevezendő Gramatikák közzül hijjával volna, [a válaszlevél írója] igérje-meg, hogy Társaságunk meg fogja küldeni." A levél valóban ezzel az ígérettel zárul: „Ezekből, ha valamellyiknek hejával volna a' Tekéntetes Társaság: mi e' felől tudósíttatván leg örömestebb fogunk véle szolgálni."[53]

A szövegösszefüggésből nem derül ki határozottan, hogy az előzetes javaslat és a megfogalmazott ígéret vajon az összes felsorolt grammatikára vonatkozott-e, vagy pedig csak azokra, amelyeket alkalmas forrásnak tartottak a tervezett új magyar nyelvtanhoz. Ismét ellent kell mondanom Sólyom Jenőnek, aki szerint a nemes gesztust „csak az ajánlott három grammatikára értették".[54] Legalább ugyanennyire valószínűsíthető az előbbi lehetőség is.

[51] L. az 58, 59. jegyzetet.

[52] A marosvásárhelyiek levele: D I. 5/a; a válaszlevél másolata: D I. 5/b.

[53] PEÉRY, *i. m.*, 277.

[54] SÓLYOM, *i. m.*, 74.

Ha pedig az lenne igaz, akkor az cáfolhatatlan bizonyíték volna a munka egykori meglétére. Hiszen bizonyosra vehetjük, hogy a soproniak nem ígértek volna oda kölcsönbe olyasmit, ami nekik sincs meg.

Még ha nem is egyértelmű, hogy a soproniak mit is ajánlottak fel, az ígéretet összevetve a korábbi hírekkel, a Bécs–Sopron összefüggéssel, továbbá Janus és Sylvester együttes említésével, úgy vélem, hogy semmi okunk kételkedni a soproni adat hitelességében. Ne vitassuk tehát, hogy a társaság birtokában volt egy Janus Pannoniusnak tulajdonított latin–magyar grammatika; kérdéses sokkal inkább az lehet, hogy a munkának vajon mennyi köze volt a pécsi püspökhöz. A kegyes utókor megbecsült személyiségekhez szívesen kapcsol olyasmit is, amihez semmi közük nincs. Hogy az adott esetben mi a helyzet, azt még a példány ismeretében sem volna könnyű eldönteni, hacsak nem bizonyítaná valami egyértelműen Janus szerzőségét. Ehhez azonban magát a munkát kellene kézbe vennünk. Erre vajon milyen esélyeink vannak?

A legrosszabb, ami történhetett, hogy a XVIII. század végén már csak egyetlen példány volt az állítólagos Janus-grammatikából, és azóta az is elveszett – Sopronban vagy máshol. Ha ma nincs is meg a munka Sopronban, az nem jelenti azt, hogy 1794-ben sem lehetett meg. Sólyom Jenő legfőbb érve, hogy a nevezetes levél keletkezése körüli könyvjegyzékekben „a nyomozott grammatika" nem található. Ugyanakkor ő maga is kénytelen belátni: „Igaz, hogy a levélben felsorolt grammatikák közül egy sem."[55] A Janus-grammatika említetlenségének legfőbb oka az lehet, hogy bizonyára nem könyvről, hanem kéziratos másolatról volt szó, így nem is vehették fel a könyvek lajstromába. Hasonló a helyzet Telegdi János *Rudimentájával*, amelynek csak kéziratai ismertek. Egyébként Sylvester János és Szenci Molnár Albert nyomtatásban megjelent grammatikáiról sem esik később említés a soproni könyvek között – ezeket pedig igazán nem tarthatjuk a fantázia szüleményeinek.

Nehéz elképzelni, hogy Sylvester munkájának csaknem betű szerinti címleírása példány ismerete nélkül kerülhetett a jegyzékbe. Ha pedig – a levélben állított autopszia ellenére – mégsem lett volna meg a könyvecske Sopronban, akkor léteznie kellett valamilyen iránynak, ahonnan a hosszú címet lemásolhatták.

Szenci Molnár Albert magyar nyelvtanáról bizonyosan állíthatjuk, hogy a soproniak birtokában volt. A társaság munkálkodásának első éveiben a tagok nyelvészeti, retorikai, poétikai és esztétikai könyveket tanulmányoztak; ezeket kijegyzetelték, a jegyzeteket az üléseken felolvasták. A jegyzőkönyvek megőrizték az 1790-ben ilyen módon feldolgozott munkákat. A levélben említettek közül szerepel Szenci magyar grammatikája, valamint

[55] „Nos, igaz ugyan, hogy a levélben ajánlott három grammatika címe sem található a XVIII. sz. utolsó évtizedéből való könyvtári naplóban, tehát mondhatná valaki, hogy Janus Pannonius magyar grammatikájának említetlensége nem perdöntő. Igen ám, de az ajánlottak mégis meglehettek a diákok és tanáraik birtokában, vagy éppen az iskolai nagykönyvtárban." Uo. Ugyanezen az alapon miért ne lehetett volna meg „a nyomozott grammatika" is?

Adami, Melibeus [Bél Mátyás], Tsétsi, Kalmár, Kövesdi és Klein munkái – tehát összesen 7 darab, a 22 tételnek egyharmada.[56]

Nehéz volna rekonstruálni, hogy a társaság és a líceum könyvtára között milyen átfedések voltak, mikor, honnan, hová kerültek a könyvek. A levélben felsorolt 22 grammatika közül a Magyar Társaság könyvtárában ma 2 darab van meg, az idézett jegyzőkönyvben szereplő Kalmár és Klein; a líceumi „nagy" könyvtárban 9. Kérdéses persze, hogy ezek vajon ugyanazok a példányok-e, amelyeket a „társak" 1794-ben kézbe vettek.

Kétszáz év alatt sajnos bőven adódott rá alkalom, hogy könyvek és kéziratok elvesszenek, megsemmisüljenek. A soproni Magyar Társaság 1790-ben a líceumban alakult meg. „A társaság kis könyvtárának nem jutott hely az intézet épületében; rendesen valamelyik tisztviselő lakásán tartották. 1809-ben, a franczia táborozás idején Kis János adott neki menedéket. Csak évek múlva talált állandó otthont a főiskola falai közt."[57] A többszöri költöztetés lakásról lakásra nyilván nem kedvezett az állománynak.

A soproni könyvtártörténet fontos eseménye a konventi és a líceumi könyvtár egyesítése.[58] A XIX. századi beszámolóból az derül ki, hogy ez szempontunkból veszteséget is jelenthetett: „1824-ben a Gymnasium – 1787 óta Lyceum – régi rozzant épülete lerontatván s helyébe új építmény állíttatván, a gyülekezet vezérfiai czélszerűbb könyvtár-helyiségre is kiterjesztették figyelmüket, öt terem jelöltetvén ki ennek számára. S miután igy elég nagy volt a tér, a gyülekezet elhatározta, hogy az eddig külön kezelt conventi könyvtár is a lyceumba tétessék át, a két könyvtár egybeolvasztassék s a tanárok közül választandó külön könyvtárnok által kezeltessék, kinek fáradozásáért a lyceumi épületben szabad lakása legyen. A kinevezett új könyvtárnok meg lett bízva mind a két könyvtár átvizsgálásával, a felesleges, hiányos, rongált s haszonvehetetleneknek mutatkozó könyvek kimustrálásával, a megtartandóknak pedig szakok szerinti lajstromozásával s czélszerű elrendezésével, mely munkát 1829-ben el is végezte."[59] Vajon egy elrongyolódott kéziratos másolat – ha ugyan ekkor még megvolt – nem kerülhetett „a haszonvehetetlennek mutatkozó könyvekkel" egyetemben „kimustrálásra"?

[56] „Bika Hav. 9 napján. El olvastuk hárman ugy mint N. P. és K. [Németh László, Potyondi László és Kis János] a' Magyar nyelv tanitó könyvböl szedegetett jegyzéseinket; Szedtük pedig ezekböl a' könyvekböl: N. az Adamiból: P. a' Melibeusbol, Molnárból és Tsétsiböl: K. pedig Kalmárbol.
Bikának 24 napján. H. [Hrabovszky István vagy Halasi Mihály] a' magyar Gramatikábol való jegyzéseit mellyeket Kövesdiböl és Kleinbol szedegetett.
Ikernek 8 napján. N. is el olvasta Adelungbol szedett jegyzéseit a' nyelvnek Philosophiájárol." *Az 1790 Esztendöbe öszve állott Társasságnak végzése és tettei: SMT I. jegyzőkönyv*, 10–11. A jegyzőkönyv – címével ellentétben – az 1790–91-es évek eseményeit is megörökíti.

[57] KOVÁCS Sándor, *A Soproni Ev. Lyceumi Magyar Társaság története: 1790–1890*, Sopron, 1890, 19.

[58] Mindkettő eredete messzire vezethető vissza. Az evangélikus konvent könyvtára középkori plébániai gyűjtemények anyagára épül; a líceum az 1557-ben alapított evangélikus szellemű iskolát tekinti elődjének. GRÜLL Tibor, *A soproni evangélikus könyvtárak rövid története*, Diakónia, (1993/2), 59–64.

[59] MÜLLNER Mátyás, *Adatok a soproni ev. lyceumi könyvtár történetéhez*, MKsz, (1880), 1–8, az idézett rész 2–3.

Az 1848-as események a könyvtárban is éreztették hatásukat. Az 1846-oshoz képest az 1856-os könyvtárjegyzék kevesebb tételt tartalmaz, és annak is egy része a szabadságharc után kiadott munka.[60] A második világháború idején a líceum épületében német, majd szovjet hadikórházat rendeztek be. Hogy legyen elegendő hely a sebesülteknek, a könyvtár állományát kirakták az udvarra. Az időjárás viszontagságai, a gátlástalan fosztogatók és az igényes gyűjtők ellen az egyedüli védelmet a könyvhalomra vetett ponyva jelentette. Még az 1990-es években is kerültek elő Sopronból és környékéről a líceumi könyvtár pecsétjét viselő kötetek.[61]

Az ismert adatok nyomán végig kell gondolnunk azt is, hogy ha a Janus-grammatika netalán mégsem veszett el Sopronban, akkor hol lenne érdemes keresni. Bármennyire is valószínű, hogy a Naláczi József által említett bécsi példány került Sopronba, azért Bécsben is utána lehetne járni a dolognak. Ami a marosvásárhelyi kapcsolatot illeti: nem tudni, hogy végül a soproniak küldtek-e valamit a grammatikákból Erdélybe – hátha ennek is maradt valahol valami nyoma. Kolozsvár sem zárható ki a vizsgálódásból, ugyanis Balázs János a soproni Magyar Társaság mind ez idáig csak másolatból ismert leveléről ezt írja: „Klaniczay Tibor szíves szóbeli közléséből tudom, hogy az eredeti válaszlevél is megvan az egyik kolozsvári levéltárban; ő ott nemrégiben látta."[62] Hogyan került az eredeti levél Kolozsvárra, mire lehetne következtetni a körülményekből – ezt sem volna érdektelen tisztázni.

Összefoglalásként megállapíthatjuk: a XVI. század végétől fel-felbukkantak olyan hírek, amelyek szerint Janus Pannonius szerkesztett egy latin–magyar nyelvtant. Az elmondottak alapján igen nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a XVIII. század második felében példányból is ismertek a régiségből egy kétnyelvű grammatikát, ami nem volt azonos Sylvester János *Grammatica Hungarolatinájával*. A kritikatörténetnek így számot kell vetni azzal a lehetőséggel, hogy a magyar nyelvtani irodalom kezdeteit nem feltétlenül Sylvester Jánoshoz kell kapcsolni. Ami pedig a Janus-kutatást illeti: az állítólagos grammatika szerzőségéről folyó, immár több mint egy évszázados vita során egyetlen olyan bizonyíték sem került elő, amelynek alapján kizárhatnánk, hogy a Janus Pannoniusnak tulajdonított, elveszett vagy lappangó latin–magyar grammatika valóban az ő munkája.

[60] BODOLAY, *i. m.*, 390.

[61] P. KOVÁCS Imre, *Régi és mai epizódok a soproni líceumi könyvtár történetéből*, Könyv, könyvtár, könyvtáros, (1996. január), 28–37.

[62] BALÁZS, *Ki írta...*, *i. m.*, 117. Jelen kötet szerkesztésének lezárásáig annyit sikerült megtudnom, hogy a kolozsvári Állami Levéltárban az Aranka György-gyűjtemény lajstromában 1794-ből a 11. sz. levél „A' Soproni Magyar Társaság leírása", jelzete: F 258. A levél nincs a helyén, de keresik. Az utánjárásért Gábor Csillának, a keresésért Kiss Andrásnak mondok köszönetet.

István Bartók:

Janus Pannonius and Hungarian Grammar Books

János Sylvester, who published his Latin–Hungarian grammar in 1539, has been held to be the writer of the first Hungarian grammar book. Since the end of the 16th century rumours have been going around on the supposed existence of a similar compendium by Janus Pannonius. There is no existing copy of it so we must restrict ourselves only to some assumptions. There have been debates on the authority of this supposed grammar book for more than a century among Hungarian literary historians. But no evidence has been found that could exclude the possibility that the Latin–Hungarian grammar book in question was truly written by Janus. This paper makes an attempt to give an analysis, more detailed than previous studies, of the contexts in which references were made to the work.

We do not know the sources where some of the data derive from. The authenticity of other details, however, cannot be doubted. Relying on the latter we can assume in all probability that in the latter half of the 18th century there was known an existing copy of a bilingual grammar which was not identical with János Sylvester's *Grammatica Hungarolatina*. Thus it is possible that the history of Hungarian grammar books did not begin with János Sylvester but with someone else, who might have been Janus Pannonius. The systematization of a vulgar language in relation to the Latin in the middle of the 15th century could be a promising discovery in the European context as well.

JANKOVITS LÁSZLÓ

Erasmus, Piso és az iszákos bohóc

„Janus Pannonius után vitathatatlanul Jacobus Piso a magyarországi humanizmusnak az a következő személyisége, akit egyenrangú társként fogadott be Európa irodalmi respublikája" – ezzel az értékeléssel kezdődik Klaniczay Tibor posztumusz Piso-tanulmánya.[1] Az erdélyi szász humanista kisebb verseinek gyűjteménye, amelyet *Schedia* címmel halála után adott ki barátja, Georg Wernher (Bécs, Zimmermann, 1554), a közelmúltban került elő. Tartalmát a kutatás Borsa Gedeon felfedezése, illetve Klaniczay Tibor említett tanulmánya révén ismeri. Sajnos Klaniczay már nem tudott részletesebben foglalkozni a témával, de megállapította, melyek az addig ismert Piso-versek közül a valódiak, s a kötet alapján pontosabban meg tudta fogalmazni Piso jelentőségét a kor európai és magyar humanistái között. Előadásom Klaniczay időtálló értékelését illusztrálja néhány adalékkal.

Az itt tárgyalandó versek egy téma változatai, a *Schedia* a *Schurila, a költő és iszákos sírfelirata* cím alatt közli őket a C3a–C4a oldalakon. A téma Piso egy régóta ismert levelében is megjelenik. Az 1509. június 30-án, Rómában kelt levél címzettje Rotterdami Erasmus. A vonatkozó rész a levél utóirata: *Expecto abs te epitaphia scurrulae istius merobibi. Te precor ne me fallas. Ab aliis doctis tuis amicis alia super eo impetrabis et ad me mittes.* (Szepessy Tibor fordításában: Várom sírversedet arról az idétlen borzsákról. Kérlek, ne okozz nekem csalódást. Más tudós barátaidtól eszközölj ki egyéb róla szóló írásokat is, és juttasd el hozzám.)[2]

A szóban forgó személy megnevezése a latin eredetiben *scurrula merobibus*, színborissza bohóc. Érdekessége, hogy mind a jelző, mind a jelzett szó csak egy alkalommal fordul elő a Piso által tisztelt régieknél: a *scurrula* Apuleiusnál (met. 10, 16), a *merobibus* nőnemben Plautusnál (Curc. 77). Nehezen feltételezhető, hogy a kifejezéseinek választékosságára ügyelő, abban Erasmustól elmaradni aligha akaró Piso megváltoztatta a

[1] KLANICZAY Tibor, *A valódi és az ál Piso-versek*, ItK, 97(1993), 52. – A dolgozat megírása része a reformáció előtti kisebb humanista költők kritikai kiadásának, amelyen az OKTK (A.1741/VIII.a) támogatásával dolgozom.

[2] Desiderius ERASMUS Roterodamus, *Opus epistolarium*, ed. P. S. ALLEN, I, p. 454, ll. 41–43; az Allen-kiadáson alapuló kétnyelvű kiadása: *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény, I: Humanizmus*, szerk. ÁCS Pál, JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter, a Janus Pannonius-verseket sajtó alá rendezte TÖRÖK László, Bp., Balassi, 1998, 454–455.

szót. A nyomtatott Piso-verskiadás sírverseiben szereplő *Schurila* név tehát inkább a verset kiadó Wernher, vagy még inkább a nyomdász félreolvasása.[3]

A *merobibus* jelző a bor hígítatlan fogyasztására utal, ami az alkoholizmus biztos jele. A magyar kiadásoknak a század eleji Allen-féle levelezés-kiadásból kiinduló jegyzetei szerint ez a különös figura „alighanem az Erasmus Adagiáiban (3702) említett »portugál származású Hermicus«, aki ez idő tájt halt meg Rómában. Erasmus sírverse 1511-ben jelent meg."[4] Az új Erasmus-irodalomból és az új Erasmus-életműkiadásból már tudhatjuk, ki lehetett ez a bizonyos Hermicus, illetve Henrique Caiado. Ezek alapján érdemes röviden bemutatnunk az illetőt.[5]

Hermicus Caiadus, Henrique Caiado a lisszaboni egyetemen kezdte tanulmányait, ezután ment Itáliába, Bolognába, ahol Beroaldo tanítványa volt. Itt jelentek meg 1501-ben költeményei *Aeglogae et Sylvae et Epigrammata Hermici Caiadi* címmel. Kánonjogi doktorátusát Padovában szerezte. Rómában találkozott Erasmusszal, aki nagyra tartotta őt epigrammáiért, s megemlékezett különös haláláról nagy hatású szólásmagyarázó gyűjteményében, az *Adagiá*ban. A 3702. számú szólás az *angina vinaria*, a bor okozta torokgyulladás (borokgyík?) kifejezés magyarázatát tartalmazza. A magyarázatban felhozott különös eset főszereplőjét a kutatás általában Caiadóval azonosítja:

> Ipse novi Romae quendam haud vulgariter eruditum qui hac angina serio periit. Hermicus appellabatur, natione Lusitanus. Correptus erat febricula vir corpore supra modum obeso et ob id spirituosus. Decumbentem invisit Christophorus Fischerus, patria Anglus. 'Vin tu' inquit 'Hermice, auscultare medicis meras nugas praescribentibus? Bono vino rectius proluetur hoc malum' simulque iussit adferri vinum Corsicum quadrimum. Propinavit aegroto, iubens bono esse animo. Ille persuasus hausit affatim ac mox intercluso spiritu coepit animam agere. (*Adagia*, 3702.)
> (Magam is ismertem Rómában egy különösen kifinomult műveltségű embert, aki komolyan belepusztult ebbe a torokgyulladásba. Henriquének hívták, nemzetségére nézve portugál volt. Ez a módfelett kövér testű, ezért nehezen lélegző ember kissé belázasodott. Miközben az ágyat nyomta, meglátogatta az angol Christopher Fischer. „Henrique – mondta neki –, csak nem hallgatsz az orvosokra, akik csupa vackot írnak fel? A jó bor jobban kiöblíti ezt a bajt!" – s azonmód négyéves korzikai bort hozatott. Inni adott belőle a betegnek, s ráparancsolt, hogy bízzon benne. Az engedett, s nagyot húzott a borból, mire rögtön elállt a lélegzete, s haldokolni kezdett.)

[3] Számos más félreolvasással együtt. A *citharoedi* szó például a *cytha redi* alakban szerepel; a nyolcadik epigramma 1. sorában a Proetus név helyett Phoetus áll. A félreolvasásban szerepe lehetett a sokkal gyakoribb *scurrilis* jelzőnek, illetve – amennyiben az a korban is ismert volt – az abból származó német *skurril* jelzőnek. Erre a lehetőségre Ritoók Zsigmond hívta fel figyelmemet.

[4] ERASMUS, *Opus epistolarium, i. m.*, 454; *Magyar humanisták levelei: XV–XVI. század*, kiad. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Gondolat, 1971, 451, 7. jegyzet; *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény, i. m.*, 460, 7. jegyzet.

[5] *Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, I–III, ed. Peter G. BIETENHOLZ, Thomas B. DEUTSCHER, Toronto, etc., University of Toronto Press, 1985, I, 239, *Caiado* címszó; Desiderius ERASMUS Roterodamus, *Carmina* = UŐ, *Opera omnia* ord. 1, tom. 7 (a továbbiakban: *ASD* I, 7), Amsterdam, stb., Elsevier, 1995, carm. 52, 206–207; *Adagia* = *ASD* II, 8, 1997, adag. 3702, 131, jegyzet a 20. sorhoz. Caiadóról l. még Mario E. COSENZA, *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists and of the World of Classical Scholarship in Italy*, I–VI, Boston, G. K. Hall, 1967, I, 759–760.

Ez eseménnyel kapcsolatban szerezte Erasmus tréfás epitáfiumát, amelyet Piso tőle kér levelében. A levelezés nemrég még egy városban élő emberek között zajlott. Erasmus ez idő tájt volt útban Rómából Anglia felé.[6] Távozására, angliai meghívására Piso is utal, s közös barátjukként említi az *Adagiá*ban szereplő Christophorust, Christopher Fischer angol humanistát is.

A költőként is kiváló Erasmus feladatát ugyanolyan elegánsan és tapintatosan oldotta meg, mint többi versében:

EPITAPHIVM SCVRRULAE TEMULENTI. SCAZON.

Pax sit, viator, tacitus hos legas versus,
Ut sacra verba mussitant sacerdotes,
Ne mihi suavem strepitus auferat somnum
Repetatque vigiles ilico sitis fauces.
Nam scurrula hocce sterto conditus saxo,
Quondam ille magni clarus Euii mystes,
Ut qui bis octo lustra perbibi tota.
Oculis profundus deinde somnus obrepsit,
Ut fit, benigno membra cum madent Baccho,
Atque ita peractis suaviter bonis annis
Idem bibendi finis atque vivendi
Fuit. Sed etiam me aliquis ebrium credat
Aut somniare, qui ista dormiens dicam.
Vale, viator. Iam silenter abscede. (*Carmina*, *ASD*, 52.)

Egy részeges bohóc sírfelirata scazonban.

Csitt, utazó, halkan olvasd ezeket a sorokat, ahogy a papok mormolják a szent szavakat, nehogy a zaj elűzze édes álmom, s nyugtalan torkom legott újra megszomjazzon. Mert e kő alatt eltemetve én hortyogok, a bohóc, aki hajdan a nagy Euhius [Bacchus] híres papja voltam, miután végigittam kétszer nyolcszor öt teljes

[6] Johan HUIZINGA, *Erasmus*, Bp., Európa, 1995 (Mérleg), 147.

évet. Aztán szememre mély álom ereszkedett, szokás szerint, mivel testemet jótékonyan eláztatta Bacchus, s így a kellemesen leélt szép napok után az ivásnak és az életnek egyszerre lett vége. De még azt hiszi valaki, hogy én, aki alvás közben ezt mondom, részeg vagyok, vagy félrebeszélek. Üdv néked, vándor. Távozz immár csöndben el.

A kritikai kiadás fontos adalékokkal szolgál a vershez. A *bis octo lustra*, kétszer nyolcszor öt, vagyis nyolcvan év a vers kritikai kiadása szerint túlzás: Caiado negyven éves kora előtt halt meg. Az ókori szerzőknél is ismert,[7] Erasmus által másutt is felhasznált[8] *bibere–vivere* (inni–élni) szójátéknak Caiado esetében többletjelentése lehet: célzást olvashatunk ki belőle a portugál humanista kiejtésére. Caiado ugyanis a 'b' hangot a 'v'-hez közel álló bilabiális ejtéssel használta. Erre a jelenségre általánosságban Erasmus is rámutatott *A kiejtésről* szóló munkájában.[9]

Erasmus sírverse az *éthopoiia*, a személyköltés, valamely eleve adott személy jellemének megjelenítése műfajába tartozik. Ebben nem elődök nélküli. A kritikai kiadás az utazó ilyen megszólításának Erasmus által ismert és részben lefordított példáját a görög epigrammaköltészetben, Gaetulicus Archilochosra írt epitaphiumában találja meg (Anth. Pal. 7, 71).

A részegesekre írt tréfás sírvers ilyen hagyományát egészen biztosan nem Erasmus teremtette meg. A Boda Miklós által már idézett sírversgyűjtemény, Ottone Aicher munkája[10] csak az *Epitaphia potatorum* (Iszákosok sírversei) cím alatt 43 ilyen epigrammát tartalmaz. Ez a sírversgyűjtemény jórészt szerző nélkül közli az epigrammákat. Az egyik ilyen névtelen epigramma eredetét azonban ismerjük: ez a humanista pajzán és tréfás versírás XV.

[7] A szójátékokat kedvelő Ovidius felhasználja a két szó hasonlóságát az *Átváltozások* pestis-leírásában (7, 568): *nec sitis est exstincta prius quam* vita bibendo (Devecseri Gábor fordításában: isznak, a szomjuknál hamarabb oltják el az éltük). Az idősebb Seneca *Controversiae*-jában (6, 4, 1) egy feleségével a méregitalt megosztó, de a mérgezést túlélő férj elleni vádbeszédben hangzik el: *sic bibit, ut viveret* (úgy ivott, hogy életben maradjon), s a védekező férj szavaiban is megtalálható a szójáték: *venenum bibam et vivam* (mérget iszom, s mégis életben maradok). Az ifjabb Seneca levelezésében az erkölcsi romlottságra jellemző beszédet írja le úgy, hogy a két szó egymás mellé kerül (epist. 123, 10. *una felicitas est bene vitae facere; esse, bibere, frui patrimonio, hoc est vivere* (Barcza János fordításában: enni, inni, élvezni vagyonunkat; ezt hívják életnek...). Juvenalis feltehetően nem véletlenül játszik azzal, hogy a sor végére a *bibebat*, a következő sor elejére a *vivendum* szót helyezi IX. szatírájának 117–118. sorában. Quintilianus szónoklattanában a velős mondások között találunk példát a szójátékra (8, 5, 31): *Vis scire venenum esse amatorium? Viveret homo nisi illud bibisset.* (Prácser Albert fordításában: Akarod tudni, hogy a szerelemital méreg? Ez az ember még élne, ha nem ivott volna belőle.)

[8] *...viuite, bibite. = Moriae encomium, id est stultitiae laus, ASD*, IV, 3, 1979, 194; magyar fordítása: Rotterdami ERASMUS, *A Balgaság dicsérete*, ford., jegyz., tan. KARDOS Tibor, Bp., Európa, 1987[3], 189.

[9] *De recta latini graecique sermonis pronuntiatione dialogus, ASD*, I, 4, 1973, 75–76, 45–48. sor.

[10] Dodone RICHEA [Ottone AICHER], *Theatrum funebre exhibens [...] epitaphia nova, antiqua, seria, jocosa [...]*, Salzburg, Mayr, 1675; vö. BODA Miklós, *A „sevillai kódexek" és a Janus Pannonius-szöveghagyomány kérdőjelei*, Baranyai Helytörténetírás, (1985–1986), 485–486; UŐ, *A „két Róma" vonzásában: Adalékok Janus Pannonius Itáliájához = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, JPTE, 1996, 43, 38. jegyzet, valamint a jelen kötetben közölt tanulmányának 30. jegyzete.

századi nagyságától, a Panormitának nevezett Antonio Beccadellitől származik (Herm. 2, 12):

Epitaphium Haerasmi Biberii ebrii

Qui legis, Haerasmi sunt contumulata Biberi
ossa sub hoc sicco non requieta loco.
Erue, vel saltem vino consperge cadaver;
eripe: sic, quaeso, sint rata quaeque voles!
Ossa sub oenophoro posthac erepta madenti
Conde, natent temeto fac: requietus ero.

A részeges Haerasmus Biberius sírfelirata

Haerasmus sírját leled itt, aki kocsmabolond volt,
S most kiaszott földben csontja pihenni se tud.
Vidd innen, vagy hintsd meg rögtön borral a hullát,
Vidd innen, kérlek, s teljesül az, mire vágysz!
És amit elcsentél, a boroskupa nedve hadd érje,
Ússzon a borban a csont, úgy nyugovásra lelek.

(Csehy Zoltán fordítása)

Ha figyelembe vesszük az olaszos latinban a Haerasmus Biberius és a (H)erasmus Desiderius név hasonló hangzását, illetve azt, hogy a kéziratos hagyományban fennmaradt kódexek szerint a *Hermaphroditus* kéziratát a XVI. század elején Itáliában számosan birtokolták,[11] talán feltételezhetjük, hogy Erasmus ismerte az egykori majdnem-névrokonára írt sírverset.

Piso levelében, amelyből az előadás elején idéztünk, nemcsak Erasmus versét kérte, hanem más munkákat is Erasmus tudós barátaitól. Nos, a kritikai kiadás két Erasmus-kortársat is említ, akik megverselték valamely részeges ember halálát – ezeket a verseket azonban Piso aligha kaphatta meg Erasmustól. Az utánzók egyike Helius Eobanus Hessus, a kiváló német humanista költő és tudós,[12] másika jóval később Gilbert Cousin, Erasmus titkára.[13] Közülük Piso talán csak Hessus 1515-ben kinyomtatott imitációját ismerhette meg, jóval a Rómában történtek után. A tudós férfiak kért verseit, ha voltak is, egyelőre nem

[11] Antonius PANHORMITA [Antonio BECCADELLI], *Hermaphroditus*, a cura di Donatella COPPINI, I, Roma, Bulzoni, 1990, XIII–LXXVIII.

[12] Harry VREDEVELD, *Traces of Erasmus' Poetry in the Work of Helius Eobanus Hessus*, Humanistica Lovaniensia, 35(1986), 57–59.

[13] *ASD*, I, 7, 206.

ismerjük. Mindazonáltal érdemes rámutatni a különbségre Hessus és Cousin Erasmus-imitációi, illetve Piso sírversei között.

Hessus és Cousin megváltoztatja a témát: egyikük egy tékozló, illetve egy részeges ifjú, másikuk egy Iacobus Normanus nevű nagyevő-nagyivó epitaphiumát írja meg. Nyilvánvalóan a már megszületett vers és nem az azt kiváltó esemény szolgált alkalmul az imitációra. Ugyanakkor számos elemet megtartanak: a vándor megszólítását, csendre intését, Cousin még a versmértéket is.

A továbbiakban először összevetem Erasmus sírversét és Piso epigrammaciklusát, majd külön foglalkozom Piso egyik epigrammájával.

Az Erasmus-kiadásban említett biográfiai hanyagság Piso verseiben is megtalálható: míg Erasmus a *bis octo lustra*, kétszer nyolcszor öt év, addig Piso a *bis novem lustra* (kétszer kilencszer öt év), illetve a *trieterica ter decies acta* (háromszor tíz alkalommal megült hároméves Bacchus-ünnep) kormegjelölést használja, vagyis Erasmus nyolcvan, Piso kilencven évesen temeti el versének szereplőjét. Ez az eltérés arra is utal, hogy mindkét költő a versben megfogalmazható és elég hatásosan előadható számot választott, s egyikük sem bajlódott a tényleges, de nem érdekes életkor versbe foglalásával. Mindketten élnek a már említett *bibere–vivere* szójátékkal, s mindketten Bacchus tisztelőjeként mutatják be az elhunytat.

Ám a Piso-versek más metrumban íródtak. Piso nemcsak az iszákos, hanem a költő bohóc figuráját is megénekli. Több szöveg jelentését kifinomult szövésű allegória rejti. A hatodik versben például mint kerülendő példa jelenik meg két hérosz, aki Bacchus ellen tört, s ez okozta vesztét, vagyis egyfelől Pentheus, aki megsértette az isten ünnepét, s ezért saját anyja tépte szét, másfelől Lycurgus, aki űzőbe vette az isten dajkáit, s ezért azzal bűnhődött, hogy saját lábait hasogatta fel. Ezekkel szemben a nagy testű poéta mindvégig tisztelte Bacchust, s most mégis azért kell könyörögnie, nehogy feldarabolva szuszakolják a koporsóba:

Scurrula sic senui, lacerum ne corpus Agaue
  Spargeret, aut sectus crura bipenne forem.
Est aliquid totum si colligat urna cadaver,
  Trunca nec Elysium si colat umbra nemus.

A 7. versben a görög csillagász, Eudoxos által felállított naptár, illetve a konzulok nevével jelzett római naptár helyett a hároméves Bacchus-ünnep jelenik meg megbízható számítási módszerként:

Nil moror Eudoxi vinosus Scurrula fastos,
  Nec numerat nostros consul uterque dies.
Sed nec Olympiadas teneo, trieterica vidit
  Ter decies aevo Bassaris acta meo.

Piso versciklusán belül is megállapíthatunk eltéréseket az első tíz és a tizenegyedik vers között. Ez utolsó mintha terjedelmében, szerkezetében is közelebb állna Erasmus epitáfiumához, s versmértéke is az Erasmus használta scazonhoz közel álló hendecasyllabus:

Hac qui pergis, et aspicis sepulcrum
Non pulcrum, nimio dedi quod omnes
Vino vivus opes, gradum rogatus
Paulum siste, siti nequit palatum
Siccum multa loqui, lyra et Lyaeo
Notus Scurrula sum, viam locari
Qui propter volui, frequens mearet
Qua plebs, quaque senatus, ut monerem
Me donaria, visceratione,
Mirrham, thura, faces, rosas, crocum, undas
Lustrales, pia verba, serta, frondes
Non assis facere, et nihil morari.
Sic haec sint tibi defutura nunquam,
Sic Dii dent tibi, quod viator optas
Adspergas bibulae merum favillae.

(Ki erre jársz, s e sírhantra tekintesz, amely nem szép hant, mivel életemben minden vagyonomat a töméntelen borra áldoztam, kérlek, állj meg kicsit – kiszáradt szám nem képes hosszasan szólni: a lantról és Bacchusról ismert bohóc vagyok, aki azt akartam, hogy az út mellett helyezzenek nyugalomra, ahol gyakorta jár a köznép s a szenátus is, hogy intsem őket: számomra az adományok, a húsosztogatás, a mirrha, a tömjén, a fáklya, a rózsák, a sáfrány, az olaj, a megszentelt víz, a kegyes szavak, a virág-, a lombkoszorúk fityinget sem érnek, s nem gondolok velük. Akkor nem szenvedsz hiányt ezekből majd sohasem, akkor adják meg majd neked az istenek, vándor, amit kívánsz, ha az iszákos hamvaira bort hintesz.)

A két szerző mintha szándékosan térne el egymástól. Erasmus beszélő személye csendre inti a vándort – Pisóé a zajos út mellett szólaltatja meg. Erasmus bohóca úgy beszél, hogy nem beszél, legfeljebb álmában – Pisónál az iszákos mindenáron szólni akar. Az első versben a bohóc nyugalomra vágyik, a másik versben bort akar újra és újra.

Nem lehet biztosan megállapítani, hogy ki írta meg előbb a maga versét 1509-ben, Rómában. Piso levele megengedi azt is, hogy Erasmus egy már ismert és a levélíró által is feldolgozott témát versel meg, hogy Piso saját versei birtokában érdeklődik Erasmus munkája iránt. A Piso-versek belső eltérése megenged egy harmadik értelmezést. A témára írott első tíz négysoros vers mintegy körbejárja a témát, tollára veszi a furcsa eset korábbi mozzanatait is, nemcsak a sírvers műfajában. Talán elképzelhető az is, hogy Piso már kész volt egy tíz versből álló ciklussal, amikor értesült Erasmus epitáfiumáról, s a tizenegyedik verset

annak alapján, azzal versengve alakította ki. Mindenesetre a későbbi utánzókkal összemérve önállóbban, találékonyabban tette mindezt.

A történet, a versek környezetének vizsgálata még nem fejeződött be. Sajnos még nem olvastam Caiado már említett saját verseskötetét, pedig fontos volna, mert az ott található versek, különösen az epigrammák nagyban kiegészítenék a portugál humanista portréját.

Zárásképpen mindenesetre érdemes idézni Erasmust. Az eset után majdnem húsz évvel, 1528-ban kiadott dialógusa, a *Ciceronianus* az oktalan és túlbuzgó Cicero-követés ellen érvel. Az érveléshez tartozik a régi és jelenkori jó stílusú szerzők áttekintése. Az érvelő személy, Bulephorus szerint Pannoniában *neminem novi praeter Iacobum Pisonem, studiosum eloquentiae Tullianae candidatum, sed primum aula, deinde calamitas, nuper etiam mors hominem nobis abripuit* (senkit sem ismerek Iacobus Pisón kívül, aki buzgón törekszik a ciceroi ékesszólásra, de őt először az udvar, majd a szerencsétlenség, a minap pedig a halál is elragadta közülünk). Amikor néhány sorral lejjebb, a lengyelek és a spanyolok után a felsorolás végén a *Lusitani*, a portugálok is szóba kerülnek, a megfogalmazás hasonló: *neminem novi praeter Hermicum quendam in epigrammatibus felicem, in oratione soluta promptum ac facilem, ad argutandum dexterrimae dicacitatis* (senkit sem ismerek egy bizonyos Hermicuson kívül, aki termékeny volt az epigrammákban, ügyesen és könnyedén fogalmazott prózában, el a legszélsőségesebb gúnyolódásig).[14]

Az utóbbi, Caiadóról szóló értékelés fontos adalék ahhoz a hangnemhez, amely a római humanista körökben a portugál humanistát hírhedtté, mintegy bohóccá tehette. Az viszont, hogy Pisót és Caiadót Erasmus egyetlenként és egyformán emeli ki, azt mutatja, hogy a filológusok fejedelme haláluk után is egyaránt nagyra becsülte két költő kortársát.

László Jankovits:
Erasmus, Piso and the Drunken Jokester

Erasmus and Jacobus Piso both composed a poem on the occasion of the death of their friend, the Portuguese humanist poet, Henrique Caiado. According to Erasmus' *Adagia* Caiado the drunkard died because of the wine which he swallowed as medicine. This theme is mentioned by Piso in one of his letters to Erasmus, too. The paper summarizes the career of Caiado, the circumstances of his death and the poems written on the occasion of this event. There is an epitaph written by Antonio Beccadelli on a drunkard, namely Haerasmus Biberius; this name is similar to the name of Erasmus, and he perhaps knew the epitaph of Beccadelli. Piso wrote eleven epigrams on Caiado. He elaborated the theme differently from Erasmus. The meaning of the first ten epigrams is hidden in an allegory consisting of erudite allusions. The eleventh epigram of Piso is an emulation of the epitaph of Erasmus: the former poem creates the figure of the drunkard tactfully whose passion for drinking is already calmed, while in the latter there appears a drunken poet who is begging for wine eloquently even after his death. Erasmus had a high opinion of both Piso and Caiado: he praised them in his *Ciceronianus* as being the only Humanists of their country worth mentioning.

[14] *Dialogus, cui titulus Ciceronianus, sive de optimo dicendi genere*, *ASD*, I, 2, 689–692.

BÉKÉS ENIKŐ

Tu princeps hominum, princeps leo nempe ferarum, avagy Mátyás király és az oroszlán-fiziognómia

A Corvin Mátyás portréit elemző szakirodalomban mára már elfogadott állásponttá vált, hogy ezeket az ábrázolásokat nem hiteles képmásoknak, hanem sokkal inkább ideálképeknek kell tekintenünk.[1] Azt is tudjuk, hogy mind a Mátyás királyról készült ábrázolások, mind a róla alkotott személyleírások vizsgálatakor figyelembe kell vennünk a kortárs itáliai humanisták által kidolgozott Mátyás-képet. Az *image* bemutatásának, ábrázolásának egyik fontos eszköze volt az antik eredetű fiziognómia tanítása. Előadásom célja, hogy ennek a pszeudo-tudományágnak a Corvin Mátyás udvarában játszott szerepét mutassam be. A dolgozat, jóllehet a Janus Pannonius-kutatáshoz közvetlenül nem járul hozzá új eredményekkel, a Mátyás-ikonográfia közelebbi megértéséhez – melynek kidolgozásában Janusnak nagy jelentőséget tulajdoníthatunk – új adalékokkal szolgálhat.[2]

A fiziognómia tanítása szerint a külső jegyekből, testfelépítésből, arcvonásokból következtetni lehet a belső jellemre, karakterre.[3] Alaptézise az, hogy a test és a lélek kölcsönös összefüggésben áll egymással. Ez a meghatározás már Aristotelés *Analytica Priora* című munkájában is megtalálható, s ezzel találkozunk később a fiziognómiai traktátusokban is.[4] A fiziognómia feltalálójaként a hagyomány Pythagorast, illetve Hippokratést tartja számon.[5] A fiziognómusok megjelenésének pontos idejét nem lehet meghatározni, de a több szerző által is hagyományozott Zópyros-történet tanúsága szerint Athénban már Sókratés életében ismertek voltak a tanok.[6] A fiziognómia széles körű elterjedése és tudománnyá válása a hellénizmus korában következett be, az első ismert, a

[1] MIKÓ Árpád, *Imago Historiae = Történelem – Kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, kiállítás katalógusa, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., 2000, 39–40.

[2] MIKÓ Árpád, *Divinus Hercules és Attila Secundus: Mátyás király műpártolásának humanista aspektusai*, Ars Hungarica, 10(1991/2), 151.

[3] Johanna SCHMIDT, *Physiognomik* = August Friedrich PAULY, Georg WISSOWA, *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, I–XXIV, IA–XA, Suppl. I–XV, reprint, München–Zürich, Alfred Druckenmüller in Artemis, 1988, XX, col. 1064.

[4] ARISTOTELÉS, *Analytica Priora*, II, 27, 70b, 7. ff.

[5] GELLIUS, *Noctes Atticae*, 1, 9; GALÉNOS, *Quod animi mores corporis temperamenta sequantur*, 4, 797–798.

[6] CICERO, *De fato*, V, 10; UŐ, *Tusculanae disputationes*, IV, 37, 80; ALEXANDROS APHRODISIAS, *De fato*, 6.

témában írt traktátus, a *Physiognomonica* tévesen Aristotelés neve alatt hagyományozódott.[7]

A *Physiognomonica* hatása igen nagy volt az ókortól kezdve a középkoron át, Suetonius és Polemón is ismerhette, valamint szír és arab szerzők, s a későbbi évszázadokban számos fiziognómiai tárgyú mű született, legnagyobb hatású ezek közül a *Secretum Secretorum* című enciklopédikus munka. Erről a műről Nagy Lajos számára is készült kézirat, s a kódex feltehetően Mátyás király könyvtárában is megtalálható volt.[8] A humanizmus korában ismét virágzásnak indult a fiziognómia, s az antikvitásból sokat merítő, az individuumot hangsúlyozó portréfestészet és szobrászat egyik elméleti alapjává vált. A XV. században a *Physiognomonicá*nak újabb kiadásai és kommentárjai láttak napvilágot, s mintájára írt újabb traktátust Michele Savonarola, Bartholomeus Cocles, Pomponius Gauricus és Giovanni Battista della Porta.[9]

A fiziognómiai irodalomban az ideális férfinak az oroszlán-karakter felel meg,[10] ezzel jellemezte Plutarchos is Nagy Sándort,[11] így ábrázolta őt Lysippos,[12] majd ennek nyomán az oroszlán-fiziognómiát alkalmazták uralkodók és kiváló egyéniségek, így Mátyás király jellemzésére is. Az oroszlán-fiziognómia továbbélését még a keresztény ikonográfiában is megfigyelhetjük, ez az antik képalkotási módszer hatással volt Krisztus ábrázolásaira is.[13] Az Apokalipszis könyve Krisztust az „oroszlán, Júda törzséből" elnevezéssel illeti, és az oroszlánnal állítja párhuzamba őt a *Physiologus* is.[14] Pseudo-Dionysios Areopagités pedig *A mennyei hierarchiáról* írt művében a következőket állítja az oroszlán-alakról: „...utánozzák a kimondhatatlan ősistenség titkát, mivel elrejtik a szellemi nyomait, és misztikus egyszerűséggel leplezik az isteni megvilágosítás segítségével magához istenhez emelkedő haladásukat".[15] Az oroszlán-fiziognómia keresztény interpretációjának említését azért tartottam fontosnak itt, mert a humanisták az antikvitás

[7] Elisabeth C. EVANS, *Physiognomics in the Ancient World*, Transactions of the American Philological Society, n. s., 59(1969), 7; *Scriptores Physiognomonici Graeci et Latini*, I–II, hrsg. Richard FOERSTER, Lipsiae, 1893, XIX. A latin és a görög nyelvű fiziognómiai traktátusok eddigi legbővebb kiadását nyújtja Foerster, a dolgozatban a fiziognómiai traktátusokból vett idézetek ebből a kiadásból származnak.

[8] MAROSI Ernő, *Kép és hasonmás: Művészet és valóság a XIV–XV. századi Magyarországon*, Bp., 1995, 99; CSAPODI Csaba, *The Corvinian Library: History and Stock*, Bp., 1973, 140.

[9] SCHMIDT, *i. m.*, coll. 1067–1068.

[10] PSEUDO-ARISTOTELÉS (a továbbiakban rövidítve PS-ARIST.), cap. 41.

[11] PLUTARCHOS, *Nagy Sándor szerencséje vagy kiválósága*, II, 2 = UŐ, *Párhuzamos életrajzok, Nagy Sándor*, 2.

[12] *Uo.*, 4.

[13] Moshe BARASH, *Imago hominis: Studies in the language of art*, Vienna, 1991, 113–114; H. W. HAUSSIG, *Der Einfluss der Hellenistischen Physiognomik auf die Frühchristliche Bildgestaltung = Atti del VI Congresso Internazionale dell'Archeologia Cristiana: Ravenna, 29-30 sett., 1962*, Città del Vaticano, 1965, 199–205.

[14] Peter BLOCH, *Löwe = Lexikon der christlichen Ikonographie*, hrsg. E. KIRSCHBAUM, Freiburg, 1971, coll. 111–118.

[15] PSEUDO-DIONYSIOS Areopagités, *A mennyei hierarchiáról*, ford. ERDŐ Péter = *Az isteni és az emberi természetről: Görög egyházatyák*, I–II, vál. VIDRÁNYI Katalin, szerk. HÁY János, Bp., 1994, II, 256.

újjáélesztését nem a keresztény teológia megtagadásával igyekeztek megvalósítani, tehát ez esetben sem pusztán pogány hagyomány adaptációjáról van szó. Pseudo-Dionysios Areopagités műve pedig a Corvina Könyvtárban is olvasható volt,[16] és nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a budai udvar szellemi életére oly nagy hatást gyakorló firenzei neoplatonizmus, és elsősorban Ficino számára ez a mű legalább olyan fontos volt, mint Platón dialógusai.

Szovák Kornél gyűjtötte össze az oroszlán-szimbolika különböző megjelenési formáit a középkorban. Az uralkodói állatkertekben szokás volt oroszlánokat tartani, Oroszlánszívű Richárd és Oroszlán Henrik bajor herceg sem véletlenül kapták ezt a melléknevet. A magyar királyok is használták a jelképet. III. Béla egyik pénzén a két királyi állat, a sas és az oroszlán látható, II. András az Árpád-sávos címerbe helyezett oroszlánokat,[17] Mátyás címerein pedig besztercei grófi címének és a névlegesen elnyert cseh királyi címének köszönhetően szerepelhettek. A visegrádi Herkules-kút vörösmárvány lapjait is többek között ez a két címer díszíti, de oroszlánok tartják az úgynevezett Oroszlános kút oszlopait is. Az oroszlán-fiziognómiát alkalmazza P. mester egy Dares Phrygiustól vett hasonlattal Taksony fejedelem leírására: *comam habebat ut leo*.[18] Az oroszlán-fiziognómia expressis verbis szerepel a Szent László-legenda egyik szövegváltozatában: *erat enim manu fortis et visu desiderabilis et secundum phisionomiam leonis magnas habens extremitates*.[19] Mezey László a szemléletes descriptiót még a római auktorok gyakorlatára, illetve a *Physiologus*ra vezette vissza,[20] végül Szovák Kornél találta meg a szöveghely valószínűbb eredetét Aristotelés *Analytica Priorá*jának azon részletében, amelyre a fiziognómia történetének kapcsán már hivatkoztunk.[21]

Nagy Sándor lett a példaképe a legtöbb uralkodónak az antikvitástól kezdve a középkoron át, s ezért szívesen választották jelképüknek a rá utaló oroszlánt. Láthattuk, hogy az oroszlán-fiziognómia a magyarországi irodalomban már Mátyás király előtt is éreztette hatását,[22] az ő azonosítását az oroszlánnal azonban elsősorban az itáliai humanisták által kidolgozott Nagy Sándor-hasonlat tette lehetővé. Az évszázadokon át tovább élő, részben a Nagy Sándor-regény népszerűségének is köszönhető példakép ekkor új, konkrét értelmet nyert az adott történelmi körülmények között, hiszen Itália Mátyástól

[16] CSAPODI, *The Corvinian Library*, *i. m.*, 207.

[17] SZOVÁK Kornél, *P. Mester Gesta Hungaroruma és a Szent László-legenda*, kandidátusi értekezés kézirata, 1994, 176-181; l. még erről H. FICHTENAU, *Lebensordnungen des zehnten Jahrhunderts*, München, 1992, 223.

[18] *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, I–II, edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY, Bp., 1937, I, 111.

[19] *Scriptores*, *i. m.*, II, 139; GOMBOS A. F., *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae... ab a Christi DCCC ad a MCCCI*, Bp., 1938, III, 2458.

[20] MEZEY László, *Athleta Patriae = Athleta Patriae: Szent László-tanulmányok*, szerk. UŐ, Bp., 1980, 24–25.

[21] Vö. 4. jegyzet; SZOVÁK, *i. m.*, 181–182. A Mátyás-kori Szent László-kultuszról l. még MAROSI Ernő, *Mátyás király és korának művészete: A mecénás nevelése*, Ars Hungarica, 12(1993/1), 30–32.

[22] L. még erről BORZSÁK István, *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon*, Bp., 1984.

remélte a török visszaszorítását s a kereszténység megvédelmezését.[23] Ezért küldhette Lorenzo il Magnifico a budai udvarnak Verrocchio reliefpárját, amely a Keletet leigázó Nagy Sándort és ellenfelét, a törökre is utaló Dareiost ábrázolta,[24] és ezzel magyarázható a híres firenzei oroszlánküldés is. Az ajándékról tudósító levél tanúsága szerint a Signoria azért küldött két oroszlánt, mert az egyik városuk szimbólumaként értelmezendő, a másik viszont Mátyáshoz méltó, mert miként a levélben olvasható: *Credimus te his delectari, quod inter cetera animalia nobile genus sit. Est enim in his precipua quedam animi magnitudo et vis insuperabilis. Habent igitur illi quidem cum regibus similitudinem quandam.*[25] Janus Pannonius az oroszlánküldés eseményének négy epigrammát szentelt.[26] A tanulmányunk címében található idézetben Janus szintén párhuzamot von a *rex invictissimus* és az oroszlán között. Méltán küldték ezt az ajándékot Mátyásnak, hiszen (Ep. I, 295, 5–6, 8):

tu princeps hominum, princeps leo nempe ferarum
nobilis illa iuba, pulcher es ipse coma
(...)
parcere tu victis, parcere et ille solet.

Ez utóbbi sorban Janus az oroszlán és Mátyás király közös tulajdonságára, a könyörületességre, nagylelkűségre utal. Az *animi magnitudo* kifejezéssel már a levélben is találkozhattunk, és a *magnanimitas*nak máshol is kiemelt jelentősége volt Mátyás uralkodói reprezentációjában. A források szerint a budai palota trónterének a bejárata fölött egy felirat a királyt a nagylelkű jelzővel illette: *Magnanimum principem victoria sequitur Anno 1479.*[27] Ezek az erények fontos szerepet töltöttek be a középkori, majd reneszánsz kori állam- és idoneitás-elméletekben is. Pseudo-Aristotelés is ugyanezekkel a tulajdonságokkal ruházza fel az oroszlánt, amikor az állat külső leírása után áttér erénykatalógusára: *dativum et liberale, magnanimum et amativum victoriae et mansuetum et iustum et amativum cum quibus associabitur.* A fiziognómia tanítása szerint tehát, aki külsőre hasonlatos az oroszlánhoz, ezekkel az erényekkel rendelkezik.[28]

[23] Vö. PAJORIN Klára, *Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére = Hunyadi Mátyás: Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*, szerk. RÁZSÓ Gyula, V. MOLNÁR László, Bp., 1990, 333–363; JÁSZAY Magda, *Milyen volt Mátyás király? = Mátyás király: 1458–1490*, szerk. BARTA Gábor, Bp., 1990, 156–183.

[24] VAYER Lajos, *Alexandrosz és Corvinus: A Verrocchio-oeuvre és az olasz–magyar humanizmus ikonológiája*, MűvtÉrt, 24(1975/1), 25–36.

[25] *Mátyás király levelei: Külügyi osztály*, I–II, kiad., bev. FRAKNÓI Vilmos, I, 241–242.

[26] Ep. I, 295–298. L. még erről PAJORIN Klára, *Janus Pannonius és Mars Hungaricus = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete–Balassi, 1994, 57–72.

[27] BALOGH Jolán, *Művészet Mátyás király udvarában*, I–II, Bp., 1966, I, 66; a témáról l. még bővebben PÓCS Dániel, *Holy Spirit in the Library: The title page of the Didymus corvina and neoplatonic theology at the court of King Mathias Corvinus*, Acta Historiae Artium, megjelenés előtt.

[28] PS-ARIST., cap. 41, Bartholomeus de Messana XIII. századi latin fordítása.

Ismeretes, mennyire erősen továbbélt az „igazságos Mátyás"-kép a népmesék világában, Bonfini is így jellemezte az uralkodót: *Mathias enim suapte natura liberalis et magnificus, laudis plus equo cupidus.*[29] Mátyás király azonosítását az oroszlánnal Johannes Sambucus is alátámasztja *Emblemata* című munkájában, szerinte ugyanis az oroszlán nem csak a király szimbóluma, hanem *et ipse leo est.*[30]

A Corvin Mátyásra vonatkozó irodalmi és képi forrásokban egyaránt az oroszlánfiziognómia hatása mutatható ki, csakúgy, mint Nagy Sándor esetében. A humanista panegyricusokba szívesen illesztettek antik toposzokat, ezeknek a jelzőknek a megválasztása és alkalmazása azonban visszavezethető a fiziognómiai tanok ismeretére is. A következőkben ezt igyekszem kimutatni Galeotto Marziónál, aki Janus Pannonius ferrarai iskolatársa és jó barátja, valamint Mátyás kedvelt humanistája volt.

Mátyás királyról két, idealizáló személyleírás maradt az utókorra, a korábbi Galeotto Marzio *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae* című, Corvin Jánosnak ajánlott művében olvasható: *cum rex Mathias virium mediocrium pulchritudinisque virilis sit videaturque. Nam capillo non plene rutilo, subcrispo, denso atque promisso, oculis vividis et ardentibus, colore genarum rubicundo, longis manuum digitis, quorum minimos non plene extendit, Martiali potius quam Venerea pulchritudine decoratur.*[31] Ha a leírás elemeit összevetjük a fiziognómiai traktátusokkal, az oroszlánfiziognómiához hasonló pozitív karakter rajzolódik ki előttünk.[32] A vöröses, enyhén hullámos és sűrű, hosszan leomló haj egyértelműen az oroszlánsörényre emlékeztet bennünket (vö. Pseudo-Aristotelés, cap. 41, cap. 69). Az élénk, ragyogó szem a bátor, okos, rátermett és jólelkű ember ismertetőjegye (vö. Pseudo-Aristotelés, cap. 13, cap. 15, cap. 68), a pirosas arc pedig a szenvedélyes férfiaké, ám ez is egybevág Mátyás király jellemével, hiszen Bonfini azt írja róla, hogy *non difficilis ad iram.*[33] A hosszú ujjak a *Secretum Secretorum* szerint a művészetekben jártas, bölcs és az uralkodáshoz értő külső vonásai.[34] A leírásból még azt is megtudhatjuk, hogy a király nem tudta teljesen kinyújtani kisujját. Galeotto Mátyás-képére az egész műben az emberközeliség a jellemző, nem olyan hibátlan személynek mutatja be az uralkodót, mint a többi, őt dicsőítő írás.[35] Egy kis testi hiba megemlítése nem rontja le az összképet.

[29] Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, I–IV, edd. Iosephus FÓGEL, Bela IVÁNYI, Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, 1934, 4, 4, p. 103–114.

[30] Johannes SAMBUCUS, *Emblemata*, Antwerpiae, 1564, hasonmás kiadás: Bp., 1982, 162. Az észrevételt köszönöm Pócs Dánielnek.

[31] Galeottus MARTIUS Narnensis, *De Egregie, Sapienter, Iocose Dictis ac Factis Regis Mathiae ad Ducem Iohannem eius Filium Liber*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, 1934, 22, cap. 23. A marsi jelzőnek itt feltehetően pozitív jelentést tulajdoníthatunk, Janus egyes szöveghelyeivel ellentétben. Vö. PAJORIN Klára, *Janus Pannonius és Mars Hungaricus = Klaniczay-emlékkönyv*, *i. m.*, 67.

[32] Az összevetés alapjául más fiziognómiai traktátust is választhattam volna, de lényegét tekintve mind megegyeznek Pseudo-Aristotelés meghatározásaival. Az egyeztetést elvégeztem a *Secretum Secretorum* szövegével is, és ugyanerre az eredményre jutottam.

[33] BONFINIS, *i. m.*, 4, 8, p. 250–251.

[34] FOERSTER, *i. m.*, II, 215.

[35] PAJORIN, *Humanista irodalmi művek...*, *i. m.*, 346.

Galeotto maga is használja a fiziognómia szót ebben a művében, amikor leírja, hogy Mátyás jó emberismeretéhez hozzájárult fiziognómiai tudása is.[36] A fiziognómia alaptanításának megfelelően a test és a lélek kölcsönösen függnek egymástól, ezt vallotta Galeotto is, sőt szerinte a lelki tulajdonságokat a fizikai, testi tényezők határozzák meg.[37] Ez a gondolkodásmód tükröződik abban a fejezetben is, amikor egy hatujjú emberről ír, aki megfordult Mátyás udvarában, majd a végén ezt teszi hozzá: „az ilyen torz dolgok rossz előjelet szoktak mutatni", a „lélek ugyanis, mint ezt tudós férfiaktól hallottam, az orvosok véleménye szerint a test külsejét formázza."[38] Galeotto Marzio filozófiai érveinek az alátámasztására gyakran hívta segítségül az asztrológia, mágia, alkímia, fiziognómia és a chiromantia tanításait. Erre talán a legjobb bizonyíték *Chiromantia* című munkája, de más műveiben is gyakran utal ezekre az okkult, ám a reneszánsz korban kedvelt tudományágakra. Még a firenzei neoplatonista akadémia vezetője, Marsilio Ficino is írt a fiziognómiáról.[39] Galeotto, akit a hagyomány szerint *Zopyrus Europae*-nak is neveztek,[40] Padovában, ahol egyszerre tanított irodalmat és tanult orvostudományt, bekerült a Pietro d'Abano-féle szellemi áramlatba.[41] Pietro d'Abano témánk szempontjából azért is érdekes, mert ő is írt művet a fiziognómiáról, s ennek hatását a művészettörténeti szakirodalom többek között Giotto Scrovegni-kápolnájának az alakjain véli felismerni.[42] Az arab filozófus, Avicenna neve és elmélete is gyakran visszaköszön Galeotto írásaiban,[43] s tudjuk, hogy Avicenna is foglalkozott a fiziognómiával, tudományokat osztályozó rendszerében a fizikához sorolta a mágiával és az alkímiával együtt.[44] Avicenna néhány műve egyébként a Corvina Könyvtárba is bekerült.[45] A fiziognómia tanai tehát, ha máshogy nem, Galeotto Marziónak köszönhetően bizonyára ismertté váltak a budai udvarban, s ez a képalkotási módszer fontos szerepet játszott Mátyás portréinak a kialakításában.[46] A

[36] *Physionomiae scientia; physionomiae peritus*, vö. MARTIUS, *De Egregie, i. m.*, 12, cap. 13.

[37] L. erről SZÖRÉNYI László, *Galeotto filozófiai értekezésének antik forrásai*, ItK, 86(1982), 46–52.

[38] MARTIUS, *De Egregie, i. m.*, 20, cap. 22.

[39] *Composui physionomiam*, írja Ficino egyik levelében Angelo Polizianónak. Vö. André CHASTEL, *Marsile Ficin et l'art*, Genève–Lille, 1954, 94.

[40] Paolo CORTESE, *De cardinalatu*, Roma, 1530.

[41] KARDOS Tibor, *Néhány adalék a magyarországi humanizmus történetéhez*, Pécs, 1933, 5.

[42] Hubert STEINKE, *Giotto und die Physiognomik*, Zeitschrift für Kunstgeschichte, 4(1996), 526–546; Johannes THOMANN, *Pietro d'Abano on Giotto*, Journal of the Warburg and Courtauld Institute, (1991), 238–244.

[43] KARDOS Tibor, *Utószó* = Galeotto MARZIO, *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*, ford., tan. KARDOS Tibor, Bp., 1977, 111–115.

[44] Johannes THOMANN, *Avicenna über die Physiognomische Methode = Geschichten der Physiognomik*, hrsg. Rüdiger CAMPE, Manfred SCHNEIDER, Freiburg im Breisgau, 1996, 47–62.

[45] CSAPODI, *The Corvinian Library, i. m.*, 1973, 151.

[46] MIKÓ, *Imago Historiae, i. m.*, 39–40. Galeottónál a fiziognómia az asztrológia részeként a mikrokozmosz és a makrokozmosz egységét hivatott kifejezni. Galeotto filozófiai és természettudományos műveinek forrásáról lásd még Galeotto MARZIO, *Chiromanzia*, a cura di Mario FREZZA, Nápoly, 1951; UŐ, *Varia dottrina*, a cura di Mario FREZZA, Nápoly, 1949; Alessandro d'ALESSANDRO, *Astrologia, religione e scienza nella cultura di Galeotto Marzio = Italia e Ungheria all'epoca dell'umanesimo corviniano*, Firenze, 1994, 133–177.

tanok ismertségét a Budán megfordult tudósok körében igazolhatja szoros összefüggésük az asztrológiával is. Mátyás udvarában számos asztrológus fordult meg, a pozsonyi egyetem alapításának kedvező időpontjáról horoszkóp készült, s a budai palotában a könyvtár mellett csillagvizsgálót rendeztek be.[47] Az asztrológia és a fiziognómia XVI. századi utóéletét jól szemlélteti Regiomontanus kalendáriumának Heltai Gáspár-féle fordítása. Ebben a kiadásban már a chiromantia és a fiziognómia is szerepel a hasznos ismeretek tárházában.[48]

A másik, bővebb személyleírás Mátyás királyról Antonio Bonfinitől származik,[49] akinek fő forrása Plutarchos Nagy Sándor-életrajza volt.[50] Bonfini helyenként feltehetően szándékosan szóról szóra Nagy Sándor-i jelzőkkel illeti Mátyást, akinek a makedón uralkodó volt a példaképe (*quem semper vitae habuit archetypum*).[51] Bonfini itt ismét említi Mátyás *magnanimitas*át, s a plutarchosi leírásból átvett panelek a Galeotto-leíráshoz hasonlóan az oroszlán-karaktert jelenítik meg előttünk: pirosas arcszín, szőke haj, ragyogó, oroszláni tekintet, kissé széles ajkak, magas homlok, széles vállak és mellkas – ugyanezek a vonások illenek az oroszlán, illetve az okos, bátor, rátermett emberek külsejére a fiziognómiai traktátusokban.[52] Polemónnál a fehéres-pirosas bőrszín az irodalmat kedvelő, a *Secretum Secretorum*ban pedig az igazságos ember jellemzője.[53] Mi sem illik jobban a műpártoló és igazságos Mátyáshoz, mint egy ilyen ismertetőjel.

Véleményem szerint nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy Bonfini suetoniusi szófordulatokat illesztett a Nagy Sándor-életrajzból átvett elemek közé. Néhány vonás ugyanis Julius Caesar és Augustus suetoniusi portréit juttatja eszünkbe, nem véletlenül, hiszen az ő fiziognómiájuk is az oroszlán-karakter mintájára lett megalkotva.

Antonio Bonfini *Decades*	Suetonius *Vita Caesarum*
statura corporis... plus quam mediocris	excelsa statura (Caesar, 45.)
flava coma	capillum subflavum (Augustus, 79.)
obducta supercilia	supercilia coniuncta (Augustus, ibid.)

[47] SZATHMÁRY László, *Az asztrológia, alkémia és misztika Mátyás kiráy udvarában = Mátyás király: Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára*, I–II, szerk. LUKINICH Imre, Bp., é. n., II, 415–451; NAGY Zoltán, *Ricerche cosmologiche nella corte umanistica di Giovanni Vitéz = Rapporti Veneto–Ungheresi all'epoca del Rinascimento*, a cura di Tibor KLANICZAY, Bp., 1975, 65–93.

[48] Vö. *Csízió, vagyis a csillagászati tudománynak rövid és értelmes leírása*, tan. BORSA Gedeon, Bp., 1986.

[49] BONFINIS, *i. m.*, 4, 8, p. 244–286.

[50] KULCSÁR Péter, *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*, Bp., 1973, 145–202; MIKÓ, *Divinus Hercules, i. m.*, 151; UŐ, *Imago Historiae, i. m.*, 39–40.

[51] BONFINIS, *i. m.*, uo.

[52] PS-ARIST., cap. 13, 15, 41.

[53] *Secretum Secretorum*, 23; POLEMÓN, cap. 55.

Az összevont szemöldök nemcsak a komorságot szimbolizálja, hanem már az antik portrészobrászatban is az írók, filozófusok, uralkodók elgondolkodó, bölcs tekintetéhez járult hozzá.[54]

Bonfini	Suetonius
vegeti et subnigricantes oculi	nigris vegetisque oculis (Caesar, ibid.)
ore aliquanto latiore	ore paulo pleniore (Caesar, ibid.)
brachio terete	teretibus membris (Caesar, ibid.)

Kulcsár Péter Bonfini lehetséges forrásai között jelölte meg Suetoniust, Ammianus Marcellinust, valamint a *Historia Augusta* szerzőit és Einhardust.[55] Mindannyian alkalmazták ezt az ikonisztikus típusú leírást, melyet mindig összehangoltak szereplőik jellemrajzával. Bonfini ezzel a módszerrel jellemezte Corvin Jánost is. Az ő esetében fontosnak tartotta megemlíteni, hogy a trónörökösnek szánt gyermek nem forgatta fejét össze-vissza, szeme még csak meg sem rezzent, és járása is méltóságteljes volt.[56] A pislogó szem Pseudo-Aristotelésnél a félénkség jele, akinek pedig a feje hajladozik, és bizonytalan a járása, az fajtalankodó.[57] Az összevetés önmagában még nem igazolja Bonfini fiziognómiai jártasságát. Az ő munkamódszerére leginkább a toposzok, panelek megfelelő átvétele volt a jellemző, azt azonban biztonsággal állíthatjuk, hogy értette ezeket a szófordulatokat.[58] Az itáliai humanisták Corvin Mátyást nemcsak új Nagy Sándorként, hanem új Caesarként is emlegették,[59] Bonfini leírása is így lett teljes, megtestesült benne mind a két példakép.

A Nagy Sándor-i oroszlán-fiziognómia, valamint Galeotto és Bonfini leírása tükröződik Mátyás király portréin is. A homloknál felemelkedő anastolé, a nyakszirtig érő hullámos haj, a szemöldök feletti dudor, a mélyen ülő szemek, az egymástól finoman elválasztott, telt ajkak és a kissé felemelt fejtartás kivétel nélkül megtalálhatóak Mátyás király ikonográfiájában is.[60] Ez a típusú fiziognómia a quattrocento számos uralkodóportréján visszaköszön. Meller Péter Donatello Gattamelatáján és Verrocchio Colleoni zsoldosvezért ábrázoló alkotásán mutatta ki többek között az alexandrosi fiziognómia továbbélését.[61] Verrocchio szobra a mi témánk szempontjából azért is említésre méltó, mert a budai udvarnak küldött, azóta elveszett reliefek stiláris kapcsolatai ide vezethetők vissza.[62] Meller Péter az oroszlán szelíd, könyörületes aspektusát vélte felfedezni Gattamelata arcán, míg a vad, vérszomjas állatot Colleonién.[63] Ha összevetjük egymással ez utóbbi ábrázolást és a Mátyásnak küldött Dareios-reliefről készült másolatot, feltűnő azonosságokat állapíthatunk meg. Az alexandrosi fiziognómiában kifejeződő erényekkel szemben Dareios kemény arcvonásaiban és a kampós orrban az ellenség képe tükröződik. Dareios képmásának törökökre értendő utalását az is alátámaszthatja, hogy egy, a Pollaiuolo-műhelyben készült, II. Mohammedet ábrázoló metszeten ugyanezzel a fiziognómiával találkozhatunk.[64]

Erdélyben igen sok, Nagy Sándort ábrázoló pénz került elő,[65] és nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy ilyen pénzek már Mátyás budai udvarában is ismertek voltak. Antik pénzek és érmek gyűjtése ugyanis szintén a műpártolásról kialakított humanista eszmeiség elvárásai közé tartozott. Nem tudhatjuk pontosan, hogy milyen mintakép alapján dolgozták ki Mátyás Nagy Sándorhoz hasonlatos portrétípusát, de a Lorenzo il Magnifico által küldött relief mellett ezek a pénzek is előképül szolgálhattak.

Corvin Mátyás all'antica ábrázolása a művészettörténeti szakirodalom egybehangzó véleménye szerint a *Marti fautori* felirattal ellátott érmen jelenik meg először a nyolcvanas években.[66] Ez az éremtípus nagy hatást gyakorolt a későbbi ábrázolásokra, ugyanez az ikonográfia tér vissza többek között az erlangeni kódex kötésén, a budapesti Philostratos-, a volterrai Marlianus-, a budapesti és a bécsi Hieronymus-corvinák díszlapjain.[67] A nyolcvanas évek második felére tehát Mátyás portréin végleg meghonosodott az oroszlán-fiziognómia.

Láthattuk tehát, hogy Mátyás ikonográfiájában milyen kiemelkedő szerepet játszott az oroszlán-szimbolika, akár a szöveges forrásokat olvassuk, akár a portré-ábrázolásokat vesszük szemügyre. De Mátyás erényeit nem csak az oroszlán volt hivatott megörökíteni. Az antik hérosz, Héraklés is hasonlóan fontos szerepet töltött be Mátyás udvari reprezentációjában, a magyar király azonban ezzel is a makedón hadvezérre akart hasonlítani.

---

[54] Luca GIULIANI, *Bildnis und Botschaft*, Frankfurt am Main, 1986, 134–140, 156–162.

[55] KULCSÁR, *Bonfini...*, *i. m.*, 166–177.

[56] BONFINIS, *i. m.*, 4, 7, p. 125–129.

[57] PS-ARIST., cap. 14, 20, 21.

[58] L. még MIKÓ Árpád, *Ekphraseis: A budapesti Philostratos-kódex és a Bibliotheca Corvina*, A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, (1991), 69; FEUERNÉ TÓTH Rózsa, *Művészet és humanizmus a korareneszánsz Magyarországon*, MűvtÉrt, 36(1987), 1–4.

[59] PAJORIN, *Humanista irodalmi művek...*, *i. m.*

[60] BALOGH Jolán, *Mátyás király ikonográfiája = Mátyás király: Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára*, *i. m.*, I, 435–548. Az égre tekintő, felemelt fejtartásról l. még Martin WARNKE, *Erhobenen Hauptes = Die Beredsamkeit des Leibes: Zur Körpersprache in der Kunst*, hrsg. Ilsebill B. FLIEDL, Christoph GEISSMAR, Wien, 1992, 190–194.

[61] MELLER Péter, *Physiognomical theory in Renaissance Heroic Portraits = Acts of the XXth International Congress of the History of Art: Studies in Western Art, Renaissance and Mannerism*, I–II, Princeton, 1963, II, 54–55.

[62] VAYER Lajos, *Alexandrosz és Corvinus*, *i. m.*, 25.

[63] MELLER, *Physiognomical theory*, *i. m.*, 64–65.

[64] VAYER, *Alexandrosz és Corvinus*, *i. m.*, 35.

[65] *Történelem – Kép*, *i. m.*, 248–249.

[66] BALOGH, *Mátyás király ikonográfiája*, *i. m.*, 443–444; G. HÉRI Vera, *Hunyadi Mátyás érmei a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében*, HK, 103(1990), 100–103; MIKÓ, *Imago Historiae*, *i. m.*, 39–40. Nem értek egyet VARGA Lívia cikkével: *The Reconsideration of the Portrait Reliefs of King Matthias Corvinus (1458–1490) and Queen Beatrix of Aragon (1476–1508)*, Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 90/91(1999), 53–72. Varga véleményem szerint félreérti a Mátyás-fiziognómiát.

[67] Erlangen, Universitätsbibliothek, Cod. Lat. 231, Biblia; Philostratos-corvina, OSZK, Cod. Lat. 417, fol. I^{v}; Hieronymus-corvina, OSZK, Cod. Lat. 347, fol. 2; Wien, Universitätsbibliothek, Cod. Lat. 930, fol. I^{r}; Marlianus-corvina, Volterra, Biblioteca Guarnacci, Cod. Lat. 5518, IV, 49.3.7, fol. 4.

Nagy Sándor ugyanis szívesen rokonította magát a Zeustól származó hérosszal, ezért ábrázoltatta érmein Héraklést az övéhez hasonló oroszláni fürtökkel.[68] Ennek tárgyalása már túlmutatna írásunk témakörén, csakúgy, mint Mátyás király másik arcának, az Attila–faun ikonográfiának az elemzése. A Sókratésig visszavezethető satyros-fiziognómia már egy külön előadást érdemel.

Enikő Békés:
Tu princeps hominum, princeps leo nempe ferarum *or,*
King Matthias and the Physiognomy of the Lion

The paper gives an account of the history of physiognomy, especially of the forms of appearance of lion physiognomy in the antiquity and in Hungary which influenced the iconography of King Matthias. Mainly through the works of Galeotto Marzio, it exemplifies the contemporary knowledge of physiognomical doctrines in the intellectual life of the Buda court. In his works as well as in the historical work of Antonio Bonfini we can read about the descriptions of King Matthias. In these descriptions the king is endowed with the characteristic features of a lion. The portraits of Matthias Corvinus also support this kind of presentation of the king.

[68] Bente KIILERICH, *Physiognomics and the Iconography of Alexander*, Symbolae Osloenses, 63(1988), 61.

FARBAKY PÉTER

Szatmári György és a pécsi reneszánsz

A magyar középkor utolsó hosszabb, nyugodt periódusa köszöntött Pécsre, amikor Szatmári György a püspöki széket megkapta. II. Gyula pápa 1505. december 19-én erősítette meg a kinevezést.[1] A következő tizenhét év, amelyet esztergomi érsekké kinevezéséig Szatmári itt töltött, a Jagelló-kori reneszánsz egyik legszebb fejezete. Szatmári a Jagelló-kor Bakócz mellett legfontosabb államférfija és főpapja volt. Gazdag kassai német polgárcsaládból származott, 1457 körül született, krakkói tanulmányai után 1490 körül kerülhetett a kancelláriára, ahol – a kor szokása szerint – egyházi javadalmakat kapott szolgálatai jutalmául: 1495-től különféle prépostságokat, 1499–1501 között a veszprémi, majd 1501–1505 közt a váradi püspökséget. Közben a kancellárián 1494-ben *secretarius* (titkár), 1498-tól pedig a kancellária vezetője, amelyhez 1503-ban a titkos kancellári címet is megkapta. Az 1514/15 fordulóján történt rövid háttérbe szorítását leszámítva a Jagelló-kor egyik legfontosabb politikusa, a diplomácia irányítója.[2]

Mindmáig homályos, miért került át Szatmári Váradról Pécsre. A magyar püspökségek javadalmainak rangsorában nincs nagy különbség Várad és Pécs között. Valószínű, hogy Biharból a köznemesi, Szapolyai-párt által kezdeményezett helyi megmozdulások miatt kellett Szatmárinak távoznia.[3] Hasonlóan rejtélyes pécsi püspökelődjének, Ernuszt Zsigmondnak (1473–1505) a halála. Kubinyi András szerint meggyilkolták, erre vonatkozó iratokat talált a római pálos levéltár anyagában. Mindenesetre a gyilkosságot sikerült eltitkolni, s nem tisztázott, volt-e ebben Szatmárinak bármiféle szerepe.[4]

Szatmári leghosszabb püspöki ténykedése a Dunántúl déli részében fekvő Pécs városához kapcsolódik. Itt vált igazi reneszánsz mecénássá. A városról és Szatmáriról így emlékezett meg Oláh Miklós *Hungaria* című művében: „Eztán Pécs tűnik szemünkbe, várát a magas Mecsek hegy lábánál építették, annak lejtőit és csúcsát hatalmas tölgyek övezik, a pécsi püspök székhelye. Híres a Szent Péter székesegyházáról, valamint azokról az épüle-

[1] Pécsi püspökségéről Josephus KOLLER, *Historia Episcopatus Quinque-Ecclesiarum*, I–VII, Posonii–Pesthini, 1782–1812, V, 10–15.

[2] Pályafutásáról: TÓTH-SZABÓ Pál, *Szatmári György prímás: 1457–1524*, Bp., 1906 (Magyar Történeti Életrajzok, 49); BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., 1971, 311–313.

[3] TÓTH-SZABÓ, *i. m.*, 68.

[4] KUBINYI András, *Egy különös középkori per: Ernuszt Zsigmond püspök meggyilkolása és hagyatéka elsikkasztása*, História, 22(2000/4), 19–21. Vö. Lorenz WEINRICH, *Hungarici monasterii ordinis Sancti Pauli primi heremitae de urbe Romae instrumenta et priorum registra*, Roma–Bp., 1995, 355. Az utóbbi adatért Font Mártának tartozom köszönettel.

tekről, melyeket Szatmári György, egykor itteni püspök, aki aztán esztergomi érsek lett, ez az igen kegyes és igazságos és helyes gondolkodású s hozzá még nem kis műveltséggel rendelkező férfiú emeltetett, a vár nagy díszére... Van egy püspöki kert a mondott hegy északi oldalán, ahol forrás buzog, melynek forrása a város felé haladtában mintegy negyven malmot forgat sorjában."[5]

Mielőtt a Szatmári létrehozta műalkotásokkal foglalkoznánk, a pécsi püspöki udvar szellemi hátterét kell felvázolnunk. Szatmárit állami hivatala, a kancellária vezetése Budához kötötte. De első püspöki székhelyeivel, Veszprémmel és Váraddal szemben döntő változást kell észrevennünk: a sok itteni építkezés azt jelzi, hogy székvárosát Szatmári állandó lakóhelyének tekintette, ahol hosszabb időt tölt, összemérhetőt budai tartózkodásával.

Ha áttekintjük Szatmári pártfogoltjainak körét, észrevehetjük, hogy az 1505–1522 közötti időszakban milyen sok dél-magyarországi, tehát Pécs vonzáskörzetéből származó ifjú került a főpap környezetébe. Így a Szerémségből származó Brodarics István, akinek a zágrábi püspökkel, Szegedi Lukáccsal támadt nézeteltérése, 1508-tól már a kancellárián dolgozott, 1512-től Szatmári titkára. Szolgálataiért kapta 1516 tájától a pécsi kanonokságot, 1517-ben a pécsi Szt. András-kápolna *comes*e, igazgatója.[6] Hagymási Bálint (Valentinus Cybeleius Varasdiensis), aki 1490 körül született Varasdon, 1506-tól Szatmári támogatásával már Itáliában tanult, 1512-től pedig pécsi kanonok. Az 1516-ban általa írt *Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae* (Művecske a bor és víz dicséretéről és kárhoztatásáról) egy 1515. esztendei pécsi, Mihály vikárius házában tartott symposionra való reakció, amely jelzi Pécs humanista szellemi életének színvonalát. Klaniczay Tibor ezt a tényt a magyar akadémiai mozgalom előtörténetébe sorolja.[7]

Szatmári Pécsett tudatos mecénásként az összes püspöki épületet átépíttette: mintegy programszerűen következtek egymás után az egyes helyszínek.

[5] *Hinc occurrunt Quinque Ecclesiae, quarum arx in radice Metsek montis ardui, cuius latera et verticem procera cingunt robora, est condita, sedes episcopi Quinque Ecclesiensis. Haec templo cathedrali divi Petri, tum aedificiis per Georgium Zathmarum eius loci tunc episcopum, qui postea Strigoniensis archiepiscopus fuit, summae pietatis et iustitiae rectique consilii atque non parvae eruditionis virum cum magno arcis decore extructis inclyta est. ... Est hortus episcopi ad septentrionale latus dicti montis, in quo scaturit fons, cuius fluor civitatem versus quadraginta circiter molas ex ordine circumagit.* Nicolaus OLAHUS, *Hungaria – Athila*, ed. Colomannus EPERJESSY et Ladislaus JUHÁSZ, Bp., 1938, p. 15, cap. VIII, 9, 13. Magyar fordítása: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982, 1066; OLÁH Miklós, *Hungária*, ford. NÉMETH Béla, Bp., 1985, 39–40. Pécs Szatmári előtti és utáni képéről: PETROVICH Ede, *Janus Pannonius Pécsett = Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai, 1975 (Memoria saeculorum Hungariae, 2), 119–173; SZAKÁLY Ferenc, *Schreiber Farkas, pécsi bíró: 1527–1542*, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 20–21(1975–1976), 75–102. Pécs ekkori leírása: *uo.*, 75–81.

[6] Életéről l. KUJÁNI Gábor, *Adalékok a Brodarics-család és Brodarics István életéhez*, Bp., 1913.

[7] Valentinus CYBELEIUS Varasdiensis, *Opera*, ed. Maria RÉVÉSZ, Bp., 1939, 13–50; KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában* = UŐ, *Pallas magyar ivadékai*, Bp., 1985, 25.

Püspökelődje, Ernuszt is jeles építő volt, VI. Sándor 1500. október 10-én kelt levelében mint a székesegyház boltozatának készíttetőjét említi.[8] Az 1490-es években elkezdődött építkezés (amelynek során nemcsak a szentély, de esetleg a hajó új késő gótikus boltozata is készült) befejezését jelezhette a főszentély középső ablaka feletti felirat, Demeter kőfaragó nevével és az 1505-ös évszámmal.[9] Így elképzelhető, hogy Szatmári pécsi püspöki hivatalba lépésekor még folytak a befejező munkálatok.

A székesegyházban Ernuszt vagy Szatmári püspökségének idejére keltezhető a szentély főapszisát – a főoltárral együtt – elzáró díszes vasrács. Ez a keleti első pillérpárt kötötte össze, a főoltárhoz felvezető három lépcsőfok mögött. 1690-ben a visszafoglalás utáni második városparancsnok, Gabriele Vecchi tábornok vitette el.[10]

Ez a vasrács zárta el a magyar reneszánsz egyik legkiválóbb szobrászati alkotását is: a Szatmári által készíttetett tabernákulumot. A főapszis evangéliumi (északi) oldalán állt, a főoltár mellett, egy befalazott román kori ablak helyén.[11] Tévesek azok a vélemények, amelyek szerint a tabernákulum a *Domus Sacmarianae*ben lett volna, illetve romként hevert volna száz évig mai helyén. Elképzelhető, hogy akárcsak a pesti (ma Belvárosi) plébániatemplomban, ez is együtt készült (Szatmári megrendelésére) egy reneszánsz főoltárral, és a forrásokban szereplő márvány keresztelőkúttal.[12] Az azóta többször áthelyezett, de ma is meglévő tabernákulum az 1505 végén pécsi püspökké kinevezett Szatmári pécsi mecénásságának első emléke lehet.

A magyar művészettörténet-írás már régóta felfigyelt arra a kapcsolatra, amely az esztergomi Bakócz-kápolna és a Szatmári-tabernákulum plasztikai díszét összefűzi. A rendkívül finoman faragott akantuszleveles-indás díszítés felső-itáliai, velencei eredetű, de Olaszország középső területein, Urbinóban, Firenzében is feltűnik. A XVI. század elején Magyarországon is sok helyen megjelent, többek közt az esztergomi Bakócz-kápolna és a nyéki villa faragványaiban.[13]

[8] KOLLER, *Historia, i. m.*, IV, 506.

[9] SZEKÉR György, *Demetrius lapicida: Egy pécsi kőfaragó mester az 1500 körüli időkből*, Műemlékvédelmi Szemle, (1992/2), 15–24.

[10] *Comes Gabriel Vecchy ... Item ex eodem templo Cathedrali crates ferreas sex variarum portarum et Catacumbae abstulit.* Pécs, Káptalani Levéltár, Fasc. XXXIII, Nr. 15. Lásd BOROS László, *A pécsi székesegyház a XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1985, 12, 70. o., 23. jegyzet.

[11] *Epitome Historica Episcopalis Civitatis Quinque-Ecclesiensis, in Inclyto Comitatu Baranyensi sitae*, collecta Anno Domini 1752, Pécs, Egyetemi könyvtár, Koller-kéziratok 67038. sz., 143 (mai jelzés: fols. 70^{v}–71). A forrást először (kissé hibás címleírással) felhasználta PETROVICH, *i. m.*, 156. A befalazott ablakfülke kibontásáról: CZOBOR Béla, *Legújabb pécsi leletek*, Egyházművészeti lap, 3(1882), 225–232, a vonatkozó hely 227. Szerinte akkor falazhatták be, amikor a szentélyt csúcsíves stylben átalakították. Ez is megerősíti azt a vélekedésünket, hogy az Ernuszt-féle átalakítások Szatmári püspökségének kezdetén folytatódhattak.

[12] BOROS, *i. m.*, 11.

[13] Cornelio de FABRICZY, *Due opere di Andrea Ferrucci, esistenti in Ungheria*, L'Arte, 12(1909), 302–307; BALOGH Jolán, *A renaissance építészet Magyarországon*, MMűv, 9(1933), 24; UŐ, *Az esztergomi Bakócz-kápolna*, Bp., 1955, 36–37; GEREVICH László, *Johannes Fiorentinus und die pannonische Renaissance*,

Szatmári pécsi vörösmárvány tabernákuluma főmű, a maga nemében a legkiválóbb hazai kora reneszánsz emlék. A szentségfülkét aedicula-motívumba komponálták: alsó részét a keretezés nélküli talapzati rész alkotja, felette a szentségfülkét pilaszterek keretezik, háromrészes párkány és félköríves oromzat zárja le. A talapzat középpontjában Szatmári címere kapott helyet. A pajzsot a Sárkány-rend névadó állatának ábrázolása veszi körbe, felül püspöki infula látható, a két alsó szalaggal. A címert szabályos kör alakú babérág övezi.[14] E medaillont kehelyszerűen két finoman faragott akantuszleveles ág fogja közre. A keretező pilaszterek tükrét kandeláber-motívum tölti ki. A pilaszterfejezeteken az akantuszlevelek szélső kihajló elemére a helixek helyén félalakos oroszlánok támaszkodnak, a tengelyben „égő" kandeláber áll. A tabernákulum középpontját az Oltáriszentség őrzésére szolgáló félköríves záródású, fémajtóval lezárt fülke képezi, amelynek dongaboltozatos terét illuzionisztikusan megjelenítő keretarchitektúra veszi körül. Alaplapját perspektivikus hálóbeosztás tagolja. Kétoldalt – szintén félköríves fülkében – három-három imádkozó angyal sorakozik egymás felett, a „csarnok" párkánya felett három kerub néz a szentségfülke felé. Az ívháromszögekben egy-egy lebegő angyalfigura kapott helyet, a bal oldali kenyérkosarat, a jobb oldali égő fáklyát tart. A félköríves, akroterionokkal díszített oromzat lunettájában két kerub kíséri az Atyaisten büsztjét, aki jobbját áldásra emeli, baljában könyvet tart.

A szentséghází az esztergomi Bakócz-kápolna műhelye faragta, vagy 1506–1507 körül, vagy esetleg épp akkor, amikor Bakócz itáliai utazása (1511 októbere–1514 márciusa) miatt feladatai alól részben felszabadult.[15] Mestere (mesterei) elsőrangúak voltak, színvonala a műfaj legjelesebb itáliai alkotásaihoz mérhető, s a maga nemében az egyik legkiválóbb ismert hazai emlék. Összehasonlítani a pesti belvárosi templom két hasonló korú és kvalitású szentséghází vel lehet leginkább. (Ezeket 1500–1507 közé datálhatjuk).[16] Felépítésükben, szerkezetükben sok a hasonlóság, ám a pestieket konzervatívabb, a firenzei quattrocento előképek tradícióit jobban megőrző komponálásmód jellemzi: az eltérő szerkezeti részek határozottan elhatároltak. Struktúrájuk így világosabb, felépítésük architektonikusabb, ebben a vonatkozásban a cinquecento fejlődésbe illeszkednek. A pécsi emlék felfogása sokkal inkább szobrászi, művésze felületekben gondolkodott, ornamentikája a szóban

Acta Historiae Artium, 6(1959), 309–338; HORLER Miklós, *A buda-nyéki királyi villa épületei*, Ars Hungarica, 14(1986), 58.

[14] Hasonló, ám szalagokkal átkötött babérágat faragtak ki egy vörösmárvány sírkőtöredéken, ami 1989-ben a pécsi domonkos kolostor Kárpáti Gábor régész vezette feltárásán került elő. *Pannonia Regia: Művészet a Dunántúlon 1000–1541, a Magyar Nemzeti Galéria kiállításának katalógusa*, szerk. MIKÓ Árpád, TAKÁCS Imre, Bp., 1994, 372–373, KÁRPÁTI Gábor közlése.

[15] FRAKNÓI Vilmos, *Erdődi Bakócz Tamás élete*, Bp., 1889, 114–142. Balogh Jolán szerint 1506–1507 között a belső főpárkányig jutottak, majd 1512-ben már használták a kápolnát: *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541: Ausstellung, Schallaburg, 8. Mai–1. November 1982*, Wien, Amt der Niederösterreichischen Landesregierung, 1982 (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, N. F., 118), 661, 671.

[16] Jolanda BALOGH, *I monumenti del Rinascimento della chiesa parrochiale di Pest*, Rivista d'Arte, 20(1938), 60–77; TÖRÖK Gyöngyi, OSGYÁNYI Vilmos, *Reneszánsz kőfaragványokról, I: A pesti Belvárosi plébániatemplom egykori főoltára*, MűvtÉrt, 30(1981), 95–101; PATTANTYÚS Manga, *Nagyrévy András és a pesti belvárosi plébániatemplom reneszánsz tabernákulumai*, MűvtÉrt, 47(1998), 219–228.

forgó firenzeinél későbbi lombard-velencei divatot követi. Kisebb eltérés, hogy míg a pestieknél a középrészt félkörív zárja le, a pécsi felső íve laposabb. Az anyaghasználat is különbözik: a pécsi homogén vörösmárvány, a pestieknek csak középső részük készült ebből az Esztergom környéki anyagból, a többi rész budai márga.

A pécsi tabernákulum további sorsa viszontagságos volt: elsőként 1748-ban, a sekrestyében állították fel, 1783-ban pedig átvitték a déli Corpus Christi-kápolnába, a leégett faoltár pótlására, s barokk oltárrá alakították át. Az angyalfigurák török kori sérüléseit – elsősorban a fejeket – a barokk korban újrafaragták. A székesegyház Schmidt Frigyes-féle purista restaurációja során 1888-ban eltávolították az oltár barokk részeit, pótolták a szentségház hiányait, s felfényezték a kőanyagot. Azóta a Szatmári-tabernákulum ilyen, nagyjából eredeti reneszánsz formájában áll a székesegyház szentségi kápolnájában.[17]

A püspöki palota átépítése

Az Árpád-kori püspökvárat kapukkal ellátott várfal védte a XIV. századtól. A Püspökvár falainak megerősítésére Ernuszt püspök idején került sor. 1498-ban épült fel a Haüy-alaprajz szerint a várfalaknál jóval vastagabb falú, tehát rendkívül erős kaputorony a déli oldalon, amelyet Ernuszt faragott kőcímere díszített; ezt ma a Reneszánsz Kőtárban őrzik.[18] A székesegyház nyugati homlokzata előtti térhez a püspöki palota déli fala és a belső várfal közti falszoroson (zwingeren, ma: „Sötét folyosó") át, majd a püspöki rezidencia nyugati oldalán lehetett feljutni. Ezt az említett útvonalat járta be Cselebi is.[19]

Ernuszt halála után Szatmárinak már nem kellett a vár erődítésrendszerével törődnie, mert az valószínűleg teljesen elkészült az 1500-as évek elejére. Így figyelmét a reprezentatív építkezéseknek szentelhette, többek közt a püspöki palota átalakításának. A legfontosabb változás a déli szárny átépítése volt: ekkor készülhetett az emeleten az északi traktus és a „Sötét folyosó" feletti beépítés. Koller nevezetes pécsi püspökség-történetében ír arról Oláhra hivatkozva, hogy a püspök a pécsi vár épületeit díszítette, s hogy a kápolna épületrészét is ő építhette, mivel az ajtókereteken Szatmári címerei voltak láthatóak még az ő idejében is. A barokk kori alaprajzok szerint a kápolna egészen biztosan az északi traktus keleti végében volt (ma a főlépcsőház van a helyén), így ezt a helyiségsort alakíthatta át Szatmári.[20] A szárnyban – amelyet az 1777-ben felvett leltár *In Tractu Hospitum ad Capellam*

[17] A Szatmári-szentséghász barokk oltárrá alakításáról és purista restaurálásáról részletes tanulmányunk: FARBAKY Péter, *Reneszánsz a barokkban*, Ars Hungarica, 25(1997), 327–344.

[18] BONCZ Ödön, *Csáktornyai Ernuszt Zsigmond czímere Pécsett*, ArchÉrt, új folyam, 11(1891), 152–157; SZŐNYI Ottó, *A pécsi püspöki múzeum kőtára*, Pécs, 1906, 247–249, 772. sz.

[19] Ezt jól ábrázolja Hermanng 1754-ből származó rajza, amelyet a pécsi Püspöki Levéltárban őriznek. Szőnyi Ottó másolata: OMvH Tervtár, 8926. „A belső kapun bemenve, még egy várfal van. Bemenet sötét boltozatok alatt elhaladva, ha egy kissé megyünk, a Szulejmán szultán dzsámijára találunk." Evlia CSELEBI *török világutazó magyarországi utazásai: 1660–1664*, ford., jegyz. KARÁCSON Imre, Bp., 1904, 198.

[20] *Castrum Quinqueecclesiense aedificiis exornavit.* KOLLER, *Historia, i. m.*, 4. *Censeo eam Palatii Episcopalis partem, in qua nunc sacellum exstitit, Georgii nostri opus fuisse, indicio Insignium Ejus gentilitiorum, quae postibus insculpta visuntur*, uo., 5/s jegyzet. A déli traktus címereiről nyilván azért nem

elnevezéssel tárgyal[21] – középfolyosó fut végig, a folyosóról az északi oldalon lévő helyiségekbe nyíló két ajtó felett lehetett Szatmári-címer.

A déli szárny déli homlokzatának Szatmári idején folyt munkáit bizonyítják azok a reneszánsz ablakkeret-töredékek, amelyeket Dercsényi Balázs az 1967-es homlokzat-helyreállítást megelőző falkutatása során talált meg.[22] A szárny északi, udvari homlokzatát még sohasem kutatták meg, azonban itt is várható a reneszánsz ablakkeretek előbukkanása, a külső falban, legalábbis másodlagos elhelyezésben.

A déli szárny északi oldalának Szatmári-féle beépítésével lehet egykorú – mert oda vezet fel – a nyugati oldalon felvezető lépcső. Ez a látogató számára a „Sötét folyosót" követően a székesegyházhoz felvezető út felől a palota új, reprezentatív megközelítését jelentette. Innen bontakozott ki a reneszánszban átépített püspöki palota új látványa. A külső díszlépcső a terep emelkedése miatt a földszint és emelet közötti közbenső talajszintről indulva egy rövid merőleges szakasz után déli irányban ért fel az első emeletre. A korábbi Haüy-alaprajz és a metszet ugyanezt a lépcsőt jelöli, de még szabad lépcsőként. A barokk alaprajzokon[23] (két és fél évszázaddal később) még mindig megvan ez a lépcső, de itt már falak közötti, zárt kialakításban, nyilván kissé átalakítva. A Szatmári-féle külső díszlépcső minden bizonnyal fontos állomást jelenthetett a reneszánsz lépcsők hazai fejlődésében.

Scitovszky János püspök (1838–1852) idején, 1841-ben a kapuboltozatot áttörték, majd 1840–1846 között készült Windisch Ferenc építész tervei alapján a keleti szárny térre néző homlokzatának déli része és a déli szárny új főlépcsőháza a korábbi kápolna helyén, egyúttal lebontották a nyugati szárny egy részét a reneszánsz eredetű szabad lépcsővel együtt. Ez az átépítés pusztította el azt a két épületrészt, amelyet nagy valószínűséggel Szatmári Györgyhöz lehet kötni: a szabad lépcsőt és az emeleti kápolnát.[24]

írt Oláh, mert ezt a részt a barokkban Klimó György püspök átépítette. Erről l. PETROVICH Ede, *A pécsi püspöki palota: Adalékok a történetéhez*, kézirat, 1981, Pécs, Káptalani Levéltár, 34.

[21] BÓNISNÉ WALLON Emma, KENÉZ Győző, SPRENGER Mária, *Actae Cassae Parochorum*, 4. füzet, Bp., 1973, 216.

[22] D. B. (DERCSÉNYI Balázs), *A pécsi püspöki palota helyreállítása*, Műemlékvédelem, 12(1968), 113–114. Az egyik ablaktípus kőkeretét tükrös mélyített mezők és tárcsák díszítették. G. Sándor Mária és Pusztai Ilona különösebb alap nélkül keresztosztóksént rekonstruálta őket. G. SÁNDOR Mária, *Reneszánsz Baranyában*, Bp., 1984, 126, 25. rajz. A másik típusnál kyma-tagokat és lemeztagokat láthatunk. Ma a pécsi Reneszánsz Kőtárban őrzik a darabokat. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal fotótárában őrzött fényképek (84348, 84350, 84351. neg. sz.) szerint a kannelúrás kőkeretek is innen származnak (84348, 84355 neg. sz.), l. G. SÁNDOR, *i. m.*, 127, 26. képaláírás.

[23] Országos Levéltár, T 1 1. téka, no. 73 (földszinti alaprajz), no. 72 (emeleti alaprajz). Még precízebb Joseph Tallherr XIX. sz. elején készített tervsorozata, amely Király József püspök idején született. Uo., Helytartótanácsi levéltár, C 73, 1819.8.27, 164. raktári csomó, fols. 153–164. A publikálatlan anyagra – az őáltala is őrzött Petrovich Ede-tanulmány, PETROVICH, *i. m.* alapján – Boros László hívta fel a figyelmemet.

[24] Hírnök, 5(1841), június 7, 45. sz., 1; SZŐNYI Ottó, *Útmutató a városban és a környékén*, II. kiadás, Pécs, é. n. [1926], 73-74; DERCSÉNYI Dezső, POGÁNY Frigyes, SZENTKIRÁLYI Zoltán, *Pécs városképei – műemlékei*, Bp., 1966, 189–190; PETROVICH, *A pécsi püspöki palota...*, *i. m.*, 20. jegyzet, 111–118.

A pécsi Püspökvár együttesének még egy további épülete hozható kapcsolatba Szatmárival: ez a forrásokban *Aedes Sacmarianae*nek vagy *Domus Sacmarianae*nek nevezett, a székesegyház déli oldalára merőlegesen állt észak–déli hossztengelyű épület volt, a Püspökvár keleti várfala mentén. Ennek utódjaként épült fel kissé keletebbre a barokk Káptalani Levéltár–Dómplébánia, amely ma is áll.[25]

Hajós Géza szerint a középkorban a székesegyházhoz szigorúan formált kolostor-együttes csatlakozott. Ennek keleti részét képezte az a szárny, amely a székeskáptalan székhelye lehetett.[26] A középkori épület funkciójára a barokk források vetnek fényt. 1735-ben egy közelebbről nem ismert kőművesmester írta össze a pécsi egyházi ingatlanokat. Épületünket itt *Communis domus Capitularis cum conservatorio* néven, azaz közös káptalanháztárházként említik. A leírás szerint a déli torony mellett romok látszódtak, alsó szintjén két kápolnával (tévesen az egyiket a Boldogságos Szűz Aranyos kápolnájának nevezi), három oltárral.[27] Boltozata ép volt, mert azt új kőoszlopok támasztották alá. A másik kápolna boltozata nemrég beomlott. Az épület összesen 20 öl hosszú, 4 és 2/6 öl széles. A falak sérültek, egymástól szétválnak és 15 vasrúd volna szükséges összefogásukhoz.[28] Egy 1752-es leírás ugyancsak ide helyezi a káptalan consistoriumának közös helyiségét, valamint a levéltárat és a könyvtárat.[29] Az épület földszinti északi végén helyezkedett el a káptalanterem, amelyet később kápolnává alakítottak.

Az írásbeli források állításait a képi dokumentumok erősítik meg. A Petrovich által 4. számmal jelölt barokk alaprajz és homlokzatterv örökítette meg a délkeleti toronyhoz csatlakozó hat boltszakaszos, kétoszlopos földszinti teret, amelynek keleti oldalára három oltárt jelöltek be. Belsejéből egy egykarú lépcsőn lehetett a kétpilléres kriptába lemenni: egy kétszintes kápolnáról lehet itt tehát szó.[30]

Szatmári a székesegyházi káptalanház meglévő korábbi épületét építette át reneszánsz stílusban. Ennek több bizonyítéka is van. Oláh már említett Pécs-leírásában a Szatmári által a vár díszére emelt épületekről beszél többes számban, minden további pontosítás nélkül. Koller pécsi egyházmegye-történetében erről szintén Szatmári építkezéseként számol be. A

[25] Ez utóbbi építéstörténetéről l. PETROVICH Ede, *A pécsi Káptalani Levéltár épületének története*, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, (1963), 177–206.

[26] HAJÓS Géza, *A pécsi románkori székesegyház „népoltára"*, MűvtÉrt, 15(1966), 187–188.

[27] Az Aranyos Mária elnevezés valószínűleg téves, mert Oláh és Koller is a székesegyház északi oldalára helyezi ezt. Míg Petrovich Ede a leírásokból a Szt. Móric elnevezésűt helyezi ide, szerintünk a Szt. Mihály titulus a legvalószínűbb, a karner funkció miatt. Egy 1500 körüli forrás szerint a székesegyház déli oldalán állt a Szent Mihály-kápolna, l. PETROVICH, *A pécsi Káptalani Levéltár*, *i. m.*, 181.

[28] Pécs, Káptalani Levéltár, Fasc. 40, Nr. 105. Az irat jelenleg nem fellelhető. Idézi PETROVICH, *A pécsi püspöki palota*, *i. m.*, 179, 201, 2. jegyzet.

[29] *In quo tractu erat locus Consistorii, Archivii et Sacristae mansionesque diversae. Epitome*, *i. m.* Ugyanerre hivatkozik HAJÓS, *i. m.*, 187, 192, 27. jegyzet.

[30] E tervek sajnos a Káptalani Levéltárban jelenleg nem fellelhetők, ezért csak Petrovich cikke (és Sonkoly Károly néhány tervfotója) alapján tudjuk ezeket ismertetni: PETROVICH, *A pécsi Káptalani Levéltár*, *i. m.*, 4. terv: alaprajz 190/8. kép, homlokzat 180/4. kép. Itt szeretném megköszönni Sonkoly Károly pécsi kutatásaimhoz nyújtott önzetlen segítségét.

nyugat felé néző, a székesegyház déli tornyához csatlakozó épület ugyanis címereit viselte.[31] Leginkább a *Domus*hoz kapcsolható két kvalitásos, anyaga miatt alighanem Esztergom környékén kifaragott vörösmárvány nyíláskeretkő-töredék. Arra, hogy az ablakok félköríves vagy egyenes záródásúak lehettek, semmilyen forrásunk nincsen.[32] E faragványok igen közeli rokona a Győrben, a Martinovics tér 1–2. sz. ház falából kibontott nagyméretű keretkő.[33] Az azonosság arra mutat, hogy mindegyiket egy Esztergom környéki műhelyben faraghatták, s onnan szállították őket készen Pécsre, illetve Győrbe. A számításba vehető megrendelő nemcsak Bakócz Tamás öccse, a Szatmári vagy Mester vezetéknévvel emlegetett (Bakócz) Ferenc győri püspök lehet (aki már 1509-ben meghalt), hanem még inkább Gosztonyi János, Szatmári támogatottja és bizalmasa, akivel 1502-ben Prágában is járt.[34] A pécsi építkezések időrendjében az 1510-es évekre datálhatjuk ezeket az ablakkereteket, ami Gosztonyi győri püspökségének idejére (1509–1524) esik.

Az egyemeletes épületet a Pécs ostromát (1686–1687) megörökítő tollrajz ábrázolja.[35] Tetőzete már nincs meg, leéghetett, s csak zárófödéme maradt meg. Ez a rajz teljesen világosan mutatja a székesegyház kvadrumából a keleti épületen kívül a csatlakozó déli földszintes épületrészt is, amely ugyancsak romos, fedés nélküli.

1762-ben az épületet még le akarták bontani a raktárként felhasználandó kápolna kivételével.[36] 1773-tól viszont elindult az új barokk épület tervezése. Tíz éven át az volt a koncepció, hogy az új barokk káptalani épület a korábbi középkori helyén épüljön, annak megmaradt falai felhasználásával. A tervezés során ötféle elképzelés született.[37] E tervekből sok hasznos információ levonható a középkori épületre is. A középkori homlokzati nyílásrendszerre a 4. sz. tervből következtethetünk vissza: ha a középső kétaxisos rizalit helyére is a homlokzat oldalsó szakaszainak ablakkiosztását rajzoljuk fel, kiderül, hogy ide éppen három ablak „fér el", tehát a reneszánsz homlokzaton valószínűleg 13 tengely volt, minden bizonnyal egyenletes kiosztásban.

[31] *...eadem Insignia prodebant aedes, quarum rudera paucis abhinc annis Turri Templi in parte ejus meridionali adhaerebant, atque ad ortum spectabant, nunc autem, ut alteri aedificio locum darent, funditus eruta sunt, ab Eodem constructas fuisse*: KOLLER, *Historia*, *i. m.*, 5.

[32] Nincs alapja tehát Sándor Mária és Pusztai Ilona félköríves rekonstrukciójának. G. SÁNDOR, *i. m.*, 115, 7. sz. kép.

[33] *Lapidarium Hungaricum: Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye*, 1: *Általános helyzetkép*, szerk. FELD István, HORLER Miklós, KOPPÁNY Tibor, LŐVEI Pál, SZEKÉR György, Bp., 1988, 243, 152. sz., valamint MIKÓ Árpád, *Pannonia Regia*, *i. m.*, 367, VII-47. sz.

[34] Szatmári Ferencet feltételezi megrendelőként MIKÓ Árpád, *uo.* Egy másik hipotézisét, a töredék XVIII. század közepe utáni Pécsről Győrbe való szállítását egyáltalán nem tartjuk valószínűnek. Gosztonyi János 1506–1509 között kancelláriai titkár volt. KÖBLÖS József, *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában: A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával*, Bp., 1994 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 12), 293–295.

[35] GOSZTONYI Gyula, PATAKI Vidor, *Pécs legrégibb hiteles ábrázolása*, Sorsunk, 1(1941), 413. Nem azonosítható az épület az 1543–1605 között készült Pécs pecséten. HOLUB József, *Pécs város pecsétjei*, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, (1958), 137–146, reprodukciója 140, 2. kép.

[36] PETROVICH, *A pécsi Káptalani Levéltár*, *i. m.*, 187.

[37] Uo.

A pécsi ókeresztény-középkori kontinuitás kérdése már az újkortól felmerült a történetírásban, s a legtöbb kutató elfogadta ezt. Ennek egyik kézzelfogható pontja éppen az I. sz. sírkamra (*cubiculum*), amely felett nem véletlenül épült ki a középkori káptalanteremkápolna.[38] A román kori kápolnát a reneszánsz idején is respektálták, mert azt – ahogy a 4. sz. barokk változat homlokzati terve mutatja – változatlan homlokzati és belső kialakításával belefoglalták az épületbe. Joggal feltételezhetjük, hogy a kápolnán kívül tudtak az alatta fekvő ókeresztény sírkamráról is, amely számukra a város római, antik előzményét jelenthette, s talán a felső kápolnát is egyidejű antik épületnek gondolták (akárcsak Firenzében a reneszánsz kezdetén a román kori épületeket). Sajnos, erről forrás nem maradt fenn. Viszont Koller megállapítja azt, hogy a középkorban a Szatmári-épület (vagy inkább a kápolna) munkálatai során a sírkamra boltozatát egy kővel megerősítették, tehát szerinte akkor tudtak róla.[39] 1782-ben az új káptalani épület falainak ásása közben bukkantak rá a *sacellum*ra (azaz a festett sírkamrára) és tizenhárom római sírra, amely alapvető változásokat hozott az építkezésben.[40]

Az új épület alapozása miatt el kellett volna pusztítani az ókeresztény sírkamrát, viszont ha az épületet más helyen építik meg, akkor a román kori kápolna nem maradhatott volna meg, mert zavarja a templom összképét. Végül is a római sírkamra vagy középkori kápolna dilemmában az előbbi megtartása győzött, s az új káptalani épületet némileg keletebbre, a ma is álló formájában építették fel.

A középkori, Szatmári által átépített káptalanház maradványait ezután nem bolygatták évszázadokig, míg a Dóm téren századunkban több ásatás is folyt. Elsőként 1913-ban Szőnyi Ottó és Möller István az I. festett sírkamrát víztelenítette. Ekkor bukkantak a *Domus* egyes maradványaira: egy nagy faltömb és két méter vastag fal tűnt elő, mely a folyosótól nyugatra 30 méter hosszúságban húzódik. Találtak egy kis kőtáblát USQ. REG. felirattal, valamint román és gótikus stílusú töredékeket is, bizonyítva, hogy az egykori középkori épület több periódusban épült.[41]

[38] GOSZTONYI Gyula, *A pécsi őskeresztény temető*, Pécs, é. n. (1943), 150; PETROVICH, *A pécsi püspöki palota*, *i. m.*, 181; FÜLEP Ferenc publikációi; DERCSÉNYI, POGÁNY, SZENTKIRÁLYI, *i. m.*, 20, 24. jegyzet; valamint TÓTH Melinda, *Pannonia Regia*, *i. m.*, 123.

[39] Josephus KOLLER, *Prolegomena in historiam Episcopatus Quinqueecclesiarum*, Posonii, 1804, 33.

[40] *Uo.*, 25, 33. Az 1801-es káptalani jegyzőkönyv szerint Batschek hadmérnök fedezte fel 1782 júniusában az I. számú sírkápolnát. PETROVICH, *A pécsi Káptalani Levéltár*, *i. m.*, 194–195 szerint az 1782. márciusi jegyzőkönyvben szereplő tervmódosítás is e felfedezés következménye. Az áthelyezés okáról: KOLLER, *Prolegomena*, *i. m.*, 25, 33.

[41] SZŐNYI Ottó, *A pécsi őskeresztény temető*, I–II, Religio, 72(1913), 577–579, 596–597, az idézett hely 597; SZŐNYI Ottó, *A pécsi őskeresztény sírkamra vizmentesítése: Ásatási napló (jelentés)*. A kétlapos fénymásolatot Sonkoly Károly bocsátotta rendelkezésemre, aki viszont Bachmann Zoltántól kapta. Származási helye valószínűleg Pécs, Káptalani Levéltár, Szőnyi-hagyaték.

A tettyei püspöki villa

A magyarországi korareneszánsz villaépítészet a nyékiek mellett legfontosabb – sőt romosan ma is álló – emlékét, püspöki nyaralópalotáját Szatmári György építtette a Pécs feletti Tettye dombján. Ez az épület a *villa suburbana* típusába tartozik: közel van a városhoz, sőt arra néz. Helykiválasztása eszményi: a gyönyörű kilátás irányába, dél felé orientált. A Tettyén a középkorban használt kőbánya helyének déli részén épült föl Szatmári nyaralója.

A villa mára rommá lett, a tető, illetve födémek nélküli főfalak az első emelet magasságáig állnak. A nyílásoknak a helye látszik, de a formájuk már nem. Az épület feltárása mindmáig csak részleges, tervszerű ásatás csak 1957-ben folyt itt.[42] A falak anyaga tettyei kő, tégla kiegészítésekkel, az egykori nyíláskeretek kőből készültek. Az épület fokozatos romlása miatt az épület eredeti formájáról alkotott képhez fontos információkat adnak a korábbi rajzok, fotók, illetve publikációk.[43]

A tettyei épület alaprajza (bár a régészeti feltárás sajnos csak részleges volt) karakteresen U formájú. E konfiguráció analógiáit az itáliai kortárs építészetben találhatjuk meg.[44] Francesco di Giorgio Martini *Trattato di architettura civile e militare* című művének egyik kézirat-verziójában, a Codice Saluzzianóban láthatunk két épülettervet, amelyeknél a háromosztatú, szélesebb törzsépülethez két keskenyebb oldalszárny csatlakozik, s ezek így U alaprajzot alkotnak. A három szárny árkádos udvart vesz körül. A kétkarú lépcsőházak a fő- és mellékszárnyak találkozási pontjában, az utóbbiakban találhatóak.[45]

Francesco di Giorgio gondolatai, építészeti ideái a Siena mellett álló Villa Chigi a Le Volte-ben valósultak meg. Mariano Chigi valószínűleg 1496-tól kezdte kiépíteni a villát, majd 1504-ben bekövetkezett halála után egyik fia, Sigismondo fejezte be. Az épület U alaprajzú, egyemeletes és felső mezzaninszintes, udvari oldalán eredetileg kétszintes árkádos loggia húzódott (az emeletit később befalazták).[46] Mariano másik fia, Agostino Chigi (1465–1520), a fényes római karriert befutó bankár Rómában Peruzzival építtette meg a Villa Chigi presso porta Settimianát, későbbi ismert nevén a Villa Farnesinát. Ez az U alaprajzú épülettípus legnevezetesebb emléke, amely 1509–1511 között épült fel. Az egyemeletes épületben a főszárny a domináns, a loggia a főszárny oldalára korlátozódik.[47] Annak ellenére, hogy nem tételezünk fel közvetlen kapcsolatot a sienai és római Chigi-villákkal, a pécsi nyaraló tervezője olyan itáliai építész lehetett, aki ismerte Francesco di Giorgio *Trattatóját*, s az ott szereplő U-alaprajzú villatípus egy változatát valósította meg Pécsett. Szatmári az 1510-es években emelte pécsi villáját, a legkorszerűbb reneszánsz építészeti gondolatok jegyében, a hasonló itáliai emlékeket követően alig néhány év késéssel.

Az analógiák alapján valószínűnek tartjuk, hogy a tettyei épületben legalábbis az udvar északi oldalán loggia futott, amelyre a megtalált baluszter és Gosztonyi megfigyelése utal, a lépcsőház(ak) pedig az alaprajzi csuklópontban, a mellékszárny(ak)ban lehetett (lehettek). A régi fényképek alapján valószínűnek tartjuk, hogy a földszinti nyílások eredetileg félkörív záródásúak lehettek,[48] ugyanakkor az emeletiek – csupán az analógiák alapján, miután erre képi forrás már nincs – egyenes záródásúak. Az épület teljes régészeti feltárása és helyreállítása igen fontos lenne!

Feltételezzük, hogy a Szatmári-címeres félköríves, de egyenes szemöldökpárkánnyal záródott két ajtókeret a tettyei villában volt beépítve. Ezek Horváth Antal régész hagyatékából kerültek a kőtárba, és már korábban felmerült tettyei származásuk.[49] Kőanyaguk szemmel láthatóan lényegesen eltér a többi fragmentumtól: színük és rétegesen málló felületük miatt.[50] A pécsi építészeti repertoárból is „kilógnak": a konzervatívabb jellegű egyenes záródású nyíláskeretekhez képest újabb tendenciát képviselnek a félköríves nyílással záródó, ám egyenes szemöldökpárkányú ajtók, amelyek Francesco di Giorgio, majd követői eszköztárában tűnnek fel a XV. század végén, majd terjednek el szerte Itáliában, így például Rómában is, többek között a Palazzo Cancelleria homlokzatainál is feltűnnek. A keretek – anyaguk miatt, ha valóban budai márgák – akár Budán is készülhettek, közepes színvonalúak. Az eltérő címerek miatt bizonyosan nem egy kéztől származnak. E keretek kisugárzását Máréváron vehetjük észre.[51]

1543-ban a törökök elfoglalták Pécset, a villát derviskolostorrá alakították. Talán ekkor épült a keleti oldal mellé a torony, amely minaret lehetett. Ekkor a helyet a „Tekia" (Kolostor) néven kezdték nevezni, amely a magyarban ellágyítva a „Tettye" formába ment át. A török kiűzését követően a romos épületet Gabriele Vecchi tábornok kapta meg. 1830 körül a város Piatsek Antal helyi kőművesmesternek adta, hogy bontsa szét, és követi építőanyagként használja fel, ám a falakkal a munkások nem bírtak, így a munkát félbehagyták. 1897-ben a város a veszélyessé váló omladozó részeket lebontatta, ekkor pusztult el a keleti

[42] PARÁDI Nándor, *Beszámoló a pécsi Tettyén 1957-ben végzett ásatásról*, Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, (1958), 129–134.

[43] REÉH György, *Részletek a Tettye monográfiájából*, A „Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület" értesítője, 4(1911), 4. füzet, 127–136; GOSZTONYI Gyula, *Szathmáry püspök palotájának romjai a pécsi Tettyén*, Építészet, 3(1943), 88–90.

[44] Francesco di Giorgio egy rajzára – mint párhuzamra – először HORLER Miklós hívta fel a figyelmet egy előadásában: *Urbino hatása a magyarországi reneszánsz építészetre Budán keresztül = Urbino és Magyarország: A Magyarországi Olasz Kultúrintézet tudományos ülésszaka*, 1994. április 20.

[45] Francesco DI GIORGIO MARTINI, *Trattato di architettura civile e militare*, Torino, Biblioteca Reale, Codice Saluzziano, foll. 18^{v}, 24^{r}, reprodukciójuk: *Francesco di Giorgio architetto,* a cura di Francesco Paolo FIORE, Manfredo TAFURI, Milano, 1993, 113, középen alul és jobb oldalon felül.

[46] *Uo.*, 318–325.

[47] Christoph Luitpold FROMMEL, *Die Farnesina und Peruzzis architektonisches Frühwerk*, Berlin, 1961. Könyvében foglalkozik a sienai Villa Chigivel is, 106–109.

[48] Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Fotótár, P 4041 és 21.115. sz. felvétel.

[49] PETROVICH, *Janus Pannonius Pécsett*, *i. m.*, 155. a tettyei származást nem fogadta el, éppen az ajtók méreteire hivatkozva. A címeres keretet a tettyei villa részének tartja: FEUERNÉ TÓTH Rózsa, *Reneszánsz építészet Magyarországon*, Bp., 1977, 75. képaláírás és 220. Szőnyi szerint az Aedeshez tartozhattak: SZŐNYI, *i. m.*, 237, 706. sz.

[50] A BME-kővizsgálat csak szemrevételezéses megállapítása szerint anyaguk budai márga lehet: KERTÉSZ Pál, MAREK István, *Felmérés a pécsi Janus Pannonius Múzeum reneszánsz kiállítási és tanulmányi kőtárának kőzetanyagáról*, BME, Ásvány- és Földtani Tanszék, kézirat, 1975, 3, 6–7.

[51] Ún. II. jelű ajtókeret: G. SÁNDOR, *i. m.*, 148, 60. kép.

szárny déli része.[52] 1904-ben a romokat tatarozták, az épületet megerősítették, „a földszinti falnyílások értelmetlen, patkóíves aláfalazásával és a falak felső felületének lebetonozásával."[53] A pusztulás és a kiegészítések miatt műformákat az épület mai állapotáról már nem lehet leolvasni. Szatmári villája ideális helyszíne lehetett pécsi humanista köre összejöveteleinek, symposionjainak is.

Pécsi reneszánsz töredékek

A püspöki palotánál előkerült, már említett, egyszerűbb, kymatagozatos ablaktípus[54] profilja nagyon hasonlít a Káptalan u. 2., a préposti palota kőkeresztes ablakai ablakosztójának tagozataihoz. Ennek reneszánsz átépítését eddig Brodarics István préposttal hozták összefüggésbe, és 1524–1526 közé datálták.[55] Ezt nem tartjuk indokoltnak, mert Brodarics az 1510-es években még kanonok volt, tehát nem lakhatott ebben az épületben, viszont 1521–1524 között II. Lajos itáliai követeként már nem nagyon tartózkodott Pécsett.[56] Így a préposti ház reneszánsz átalakítását – a püspöki palotával való összefüggései miatt az 1510-es évek második felére datálva – talán az akkori prépostnak, Csulai Móré Fülöpnek lehet tulajdonítanunk.[57]

A pécsi kőfaragványoknak csak a kvalitásosabb része hozható kapcsolatba Szatmári építkezéseivel. Közöttük három vörösmárvány pilaszter- vagy kerettöredéket említünk, amelyek finomságuk miatt épületbelsőbe készülhettek. Az egyik gyöngysorral szegélyezett töredékes mezőjében kandelábert (vagy vázát) faragtak ki, középső részén az aulost fújó tritónnal és a hátán ülő Néreisszel. Ugyanilyen profilú egy másik, csak gyöngysoros vörösmárvány-töredék, egy harmadikon kandeláber-részletként ugyancsak fáklyát és szalagot faragtak ki.[58]

[52] REÉH, *i. m.*, 129, 132, 135.

[53] GOSZTONYI, *i. m.*, 90. jegyzet; PARÁDI, *i. m.*, 129, 4. jegyzet.

[54] Országos Műemlékvédelmi Hivatal Fotótára, 84348/2, 84351. sz. negatívok. L. a 22. jegyzetet.

[55] CSEMEGI József, *Jelentés a Pécs, Káptalan utca 2. számú épületben végzett műemléki kutatások eredményeiről*, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, (1956), 8–30; G. SÁNDOR, *i. m.*, 30. Az ablakok felmérése (METZING Ferenc) *uo.*, 133, 37. rajz, b-b metszet.

[56] Brodarics életéről l. KUJÁNI, *i. m.*

[57] A pécsi prépostok eddigi legteljesebb névsorát Koller és Aigl nyomán Petrovich Ede állította össze: PETROVICH Ede, *Adatok a Pécs, Káptalan u. 2. sz. történetéhez*, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, (1956), 33–34. Péter de Laak 1479–1503 között volt prépost. A következő adat Móré Fülöpről származik 1520-ból. Brodarics 1524–1526 közt töltötte be ezt a tisztséget. Csulai az 1520 körüli években volt tehát pécsi prépost. Beroaldónál tanult Bolognában. 1502–1503-ban a Budán tartózkodó Bohuslav Hašistejnský z Lobkovic köréhez tartozott. 1502–1516 közt kancelláriai titkár volt, majd Anna királynő udvarmestere. 1524-től Szatmári utóda volt a pécsi püspöki székben, 1526-ban a mohácsi csatában esett el. Aldus Cicero episztoláit, Beroaldo és Raphael Regius kommentárjaikat ajánlotta neki. Életéről KOLLER, *Historia, i. m.*, 149–153.

[58] SZŐNYI, *i. m.*, 235–236, a 762, 763, 764. számokon; G. SÁNDOR, *i. m.*, 20–21, a 71/2, 3, 4. számokon és *Pannonia Regia, i. m.*, 371–372. kat. no. VII-55. MIKÓ Árpád, aki itt még hippokamposként határozza meg, saját magát helyesbítve legújabban tritónként (*ichtyokentauros*) ír a figuráról: MIKÓ Árpád, *Szirének, szatírok, kentaurok: Klasszikus mitológiai figurák Jagello-kori címeresleveleinken*, Ars Hungarica, 23(1995), 255, 257, 28. jegyzet.

A pécsi növényi díszes fragmentumok további nagy csoportját az elsősorban rozettákkal kifaragott mészkő (vagy mészmárga) nyíláskeretek alkotják. Színvonaluk közepes, semmiképpen sem egy kvalitásúak az eddig említett töredékekkel, így valószínűleg nem Szatmári épületeibe készültek. Mivel ornamentikájuk az általános reneszánsz formakincshez tartozik, nem kell feltétlenül a Szatmári-épületek hatását látni bennük, de alkalmazásuk pécsi népszerűségéhez bizonyosan hozzájárult az a tény is, hogy formaviláguk Szatmári épületein is szerepelt. Mivel sok múzeumi töredék a Cséby-házból (egykori püspöki praefectus háza, Széchenyi tér 9.) került ki, lehet, hogy az eredetileg a helyén állt épületbe készült néhány darab, és nem csak másodlagosan kerültek ide. A múzeumi leltárkönyv Horváth Antal régész ajándékaként regisztrálja ezeket, de azonosítani nem lehet őket.[59]

G. Sándor Mária a rozettás, virágos, indadíszes ornamentikájú pécsi reneszánsz faragványokat a formai analógiák miatt dalmát kőfaragók munkájának tartja.[60] Bizonyos azonban, hogy Szatmári épületeinek reneszánsz vörösmárvány töredékei nem Pécsett, hanem Esztergomban vagy környékén készültek, és ide készen szállították őket. Az is lehetséges, hogy a felül egyenes záródású, belül félköríves nyíláskereteket is – anyaguk miatt – Budán vagy környékén faragták ki.

A pécsi reneszánsz anyag másik része helyben készült, de nem Szatmári, hanem környezete és a város polgárai megrendelésére. A helyi mesterek között is lehettek dalmátok, de jóllehet Dalmáciának fontos szerepe volt – periferiálisan Itáliához tartozó művészeti provinciaként – az itáliai reneszánsz Magyarországra közvetítésében, ezek a motívumok a reneszánsz épületplasztika általánosan használt elemei, s nem lehet csak egy területhez kapcsolni őket.

A fentiek alapján a G. Sándor Mária által konstruált „baranyai reneszánsz műhely" fogalom[61] használata tehát ilyen szélesebb értelemben nem jogos, csak jóval szűkebben értelmezhető, ugyanis Pécsett nem egyetlen, a Szatmári-építkezéseken is dolgozó műhely építkezett reneszánsz stílusban. A püspöki épületek ornamentumait az ország központi területein készítették, s csak a kisebb jelentőségű építtetők dolgoztattak helyi mesterekkel. A Pécsett és környékén működő helyi műhelyek termékei közt kvalitásosakat is találunk (Káptalan u. 2.; a ferences kolostor egyes reneszánsz töredékei), de többségük provinciális. A pécsi Munkácsy u. 5. számú házban talált töredékek, a márévári és pécsváradi faragványok azt mutatják, hogy a XVI. század első évtizedeiben egy jellegzetes regionális kora reneszánsz stílusváltozat alakult ki Baranyában. Az utóbbi években ennek a körnek fedezték fel emlékeit a szomszédos Tolna megyében Ozorán, Nyéken és Dombón is. Ezek az emlé-

[59] Erről l. G. SÁNDOR, *i. m.*, 24/43. jegyzet. Az épületről: MADAS József, *Pécs-belváros telkei és házai: Adatgyűjtemény*, Pécs, 1978, 652–654. (A Széchenyi tér 9–10. szám alatti házról.) VÖRÖS Márton, *A Széchenyi tér regénye*, Pécs, 1963, 158–159.

[60] G. SÁNDOR, *i. m.*, 66.

[61] G. SÁNDOR, *i. m.*

kek a késő reneszánszban kibontakozó, öntörvényűbb, helyi specialitásokat mutató vernakuláris stílust előlegezik meg.[62]

Péter Farbaky:
György Szatmári and the Renaissance in Pécs

The seventeen years of the bishopry of György Szatmári belong to the most beautiful chapters of the Hungarian Renaissance of the early 16th century. Not only the literary works of the two humanists of Pécs whom the bishop supported, István Brodarics and Bálint Hagymási, but the building constructions under his management also prove that he considered his bishopric residence to be a permanent one. As a patron of art he ordered the reconstruction of all the buildings of the bishopry. At the beginning of his years of bishopry he finished the rebuilding of the Cathedral and it was at this time that he had the red marble tabernacle, one of the most excellent sculptural works of the Hungarian Renaissance, made. He also had the southern wing of the Bishopric Palace, the former Medieval chapter house, in Renaissance style rebuilt. It was him who ordered the summer resort on Tettye hill, above the town, to be built. Still existing in ruins, it is one of the most important monuments of early Hungarian Renaissance villa architecture. Other mementos of Renaissance architecture in and around Pécs were built by local master craftsmen by order of Szatmári's surrounders and the burghers of the town. These buildings show that, due to the influence of Szatmári's buildings, there appeared a special regional alteration of the early Renaissance style in Pécs and its region.

[62] KOPPÁNY Tibor, *Az ozorai vár = Pannonia Regia, i. m.*, 367–369; UŐ, *A Tolna megyei Dombó vára = Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára: Tanulmányok*, szerk. PAMER Nóra (Művészettörténet – Műemlékvédelem, VI), Bp., 1994, 159–168; MIKÓ Árpád, *Rész és egész: A magyarországi reneszánsz kőfaragóműhelyek és kutatásuk = Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára: Tanulmányok*, szerk. BARDOLY István és LÁSZLÓ Csaba, Bp., 1998 (Művészettörténet – Műemlékvédelem, X), 211, 215–216.

Névmutató

Abano, Pietro d' 128
Ábel Jenő 6, 48, 57, 62, 69, 71, 99, 102
Acheron 42, 45
Achilleus 63, 64
Ács Pál 39, 115
Adami 111
Adamik Tamás 41
Adelung 111
Agamemnón 56
Agaue 120
Ahrens, Herbert 31, 32
Aicher, Ottone 85, 86, 118
Aigl Pál 93
Ajax, 56
Akherón *l.* Acheron
Albeni Henrik 90
Albert, cseh király 25
Alemannus, Jordanus 82, 83
Alessandro, Alessandro d' 128
Alexander *l.* Nagy Sándor
Alexander de Villa Dei 97
Alexandros Aphrodisias 123
Alexandrosz *l.* Nagy Sándor
Alfonso, nápolyi király 77
Allen, Percy Stafford 115, 116
Alsáni Bálint 90
Ammianus Marcellinus 130
Anchises 35
András, II., magyar király 125
Andreola 62
Anjou René 57
Anna, magyar királynő 144
Antenor 85
Aphthonius 58, 59
Apollónios 33
Apuleius 34, 115
Archilochos 118
Argyropulos 99
Aristotelés 123–125
Arisztodiké 41
Ascari, Tiziano 57
Attendolo, Michele 55
Atticus, Pomponius 34
Attila, hun fejedelem 123, 132
Augustus, római császár 61, 64, 129
Aurispa, Giovanni 43–45
Avicenna 128

B. Nyáry Albert *l.* Nyáry Albert, B.
Bacchus 117, 118, 120, 121
Bachmann Zoltán 141
Bakócz Tamás 24, 133, 136, 140
Balassi Bálint 10
Balázs János 98, 100–104, 106, 107, 112
Balogh Jolán 19, 103, 126, 131, 135, 136
Bán Imre 73, 82, 100
Bánfi Miklós 22
Baranyai Decsi János 98–107, 109
Barash, Moshe 124
Barbara *l.* Borbála
Barbèra, G. 32
Barbo, Pietro *l.* Pál, II.
Barcza János 118
Bárdoly István 146
Barócsi (Baróci) Pál 16
Barta Gábor 126
Bártfai Szabó László 14
Bartholomeus de Messana 126
Bartók István 5, 97, 101, 113
Basilius, Nagy Szent 100
Batsányi János 98
Batschek, hadmérnök ezredes 141

Bazini Zsigmond 20
Beatrix, Aragóniai, magyar királyné 131
Beccadelli, Antonio 39–46, 119, 122
Beckensloer János 10, 13, 14, 18, 20, 22, 23, 25
Békés Enikő 123, 132
Békési Emil 104, 105
Bél Mátyás 111
Béla, III., magyar király 125
Bellona 55
Berényi Zsigmond 90
Bergzaberni Vilmos *l.* Vilmos, pécsi püspök
Beroaldo 116, 144
Bertucius, Joannes 72
Bietenholz, Peter G. 116
Birnbaum, Marianna D. 39, 47, 49
Bloch, Peter 124
Bod Péter 98, 99, 102–106, 109
Boda Miklós 19, 79, 83, 85, 118
Bodó Miklós 13
Bodolay Géza 106, 112
Bohuslav Hašistejnský z Lobkovic 144
Bojničić, Ivan 83–85, 89
Boncz Ödön 137
Bonfini, Antonio 13, 24–26, 73, 80–82, 89–91, 93–95, 127, 129, 130, 132
Bónis György 81, 133, 11, 12, 14, 19, 20
Bónisné Wallon Emma 138
Borbála 62, 79, 89
Boros László 84, 89, 90, 95, 135, 138
Borsa Gedeon 129
Borsa Iván 11
Borzsák István 125
Bracciolini, Poggio 99
Brodarics István 82, 83, 134, 144, 146
Brutus, Marcus Iunius 103
Buchheit, Vinzenz 41
Buck József 93
Budai István 15
Budé, Guillaume 33
Bulephorus 122
Burgess, Theodore C. 50
Buzlai László 16
Büchner, Karl 29

Caiado, Enrique 116, 118, 122
Calcagnini, Francesco 48, 57
Calchas *l.* Kalchas
Camillus, Marcus Furius 62, 65, 71
Campe, Rüdiger 128
Carolus 45
Casimir *l.* Kázmér, lengyel király
Catullus, Caius Valerius 40
Cesinge János *l.* Janus Pannonius
Chastel, André 128
Cheirón 63, 64
Chigi, Agostino 142
Chigi, Sigismondo 142
Chigli, Mariano 142
Christus *l.* Krisztus
Cicero, Marcus Tullius 29–38, 62, 70, 122, 123, 144
Cillei 9
Cilleiek 10
Cinna, Caius Helvius 66
Claudianus, Claudius 49, 54, 56, 59
Cocles, Bartholomeus 124
Colleoni 130, 131
Colon, Fernando 83
Coniglio, Giuseppe 53
Coppini, Donatella 40, 43, 119
Cortese, Paolo 128
Corvin János 127, 130
Corvinus, Matthias *l.* Mátyás, I.
Cosenza, Mario E. 116
Cosimók 56
Cousin, Gilbert 119, 120
Cox-Rearick, Janet 56
Crassus, Licinius 30
Crispus *l.* Fodor Kristóf
Crodelius, Marcus 101
Crosnensis, Paulus 74
Czobor Béla 135

Csáktornyai Ernuszt Zsigmond *l.* Ernuszt Zsigmond
Csapodi Csaba 14, 19, 73, 77, 82, 83, 124, 125, 128
Csehy Zoltán 39, 46, 119
Cselebi, Evlija 137
Csemegi József 144
Csezmicei János *l.* Janus Pannonius
Csezmicei János, Janus Pannonius rokona 20
Csezmicei Mihály 20
Csonka Ferenc 44
Csorba Győző 45, 79
Csukovits Enikő 11
Csulai Móré Fülöp 144
Csupor Demeter 10
Csupor Miklós 15, 22

Dante Alighieri 28
Dareios 126, 131
Dares Phrygius 125
Debrentei Tamás 10, 23
Decsi János *l.* Baranyai Decsi János
Del Lungo, Isidoro 32
Demeter, pécsi kőfaragó 135
Demetrius lapicida *l.* Demeter, pécsi kőfaragó
Dercsényi Balázs 138
Dercsényi Dezső 138, 141
Deutscher, Thomas B. 116
Dévai Bíró Mátyás 104
Devecseri Gábor 118
Dézsi Lajos 104
Dinslaken, Jordan von *l.* Alemannus Jordanus
Diomédés 29, 30, 37, 56
Disznósi János 11
Długosz, Jan 24, 81
Dobos Gyula 10, 21
Dolby, Laura M. 39
Donatello 130
Donatus 97
Dőry Ferenc 20
Drági Tamás 19

Einhardus 130
Elekes 8
Ellerbach Bertold 20
Engel Pál 8
Engel, Johann Christian 13
Ennius 31, 32, 35, 76
Eperjessy Kálmán 134
Erasmus 83, 115–122
Erdő Péter 124
Erdősi János *l.* Sylvester János
Ernuszt János 15, 16, 20, 21
Ernuszt Zsigmond 81, 90, 92, 133, 135, 137
Érszegi Géza 20
Eschenloer, Peter 81
Este, Borso d' 57
Este, Leonello d' 47, 48, 52, 65
Esték 77
Eszterházy Pál László 90
Eudoxos 120
Euhius *l.* Bacchus
Evans, Elisabeth C. 124

Faber, Franciscus Magiensis Transsylvanus 75
Fabriczy, Comelio de 135
Faenza, Estor da *l.* Manfredi, Astorre
Farbaky Péter 133, 137, 146
Federico da Montefeltro 70
Feld István 140
Fendt, Tobias 84, 92
Feniczy György 49
Fenyvesi László 21
Ferrucci, Andrea 135
Feuerné Tóth Rózsa 130, 143
Fichtenau, H. 125
Ficino, Marsilio 125, 128
Finsler, Georg 28
Fiore, Francesco Paolo 142
Fiorentinus, Johannes 135
Fischer, Christopher 116, 117
Flavius, római császár 48
Fliedl, Ilsebill B. 130
Fodor Kristóf 77, 78
Foerster, Richard 124, 127
Fógel József 13, 127
Font Márta 133
Forberg, Friedrich Carl 43, 44
Földy József 71
Fraknói Vilmos 11, 17, 18, 126, 136
Frederic III. *l.* Frigyes, III.
Frezza, Mario 128
Frigyes, III., német-római császár 8, 9, 11, 22
Frommel, Christoph Luitpold 143
Fügedi Erik 9, 11, 20, 21
Fülep Ferenc 141

G. Héri Vera *l.* Héri Vera, G.
Gábor Csilla 112
Gaetulicus, Cossus Cornelius Lentulus 118
Galba, Servius Sulpicius 103

Galénos 123
Galeottus, Narniensis *l.* Marzio, Galeotto
Garai Jób 20
Garai László 12
Garázda Péter 82
Gattamelata 130, 131
Gauricus, Pomponius 124
Geissmar, Christoph 130
Gellius, Aulus 123
Geréb István, Vingárti 16, 17
Geréb János 9
Geréb László 17
Geréb Péter 17
Gerebenfi Hermánfi László *l.* Hermánfi László
Gerevich László 135
Gerézdi Rabán 9, 10
Gerő László 146
Geszti János 16
Giotto 128
Giuliani, Luca 130
Glaukos 29, 30, 37
Goethe, Johann Wolfgang 28
Gogo, Sigibertus frank uralkodó nevelője 63, 68
Gombos Albin Ferenc 125
Gonzaga, Alessandro 52
Gonzaga, Carlo 52
Gonzaga, Cecilia 52
Gonzaga, Gianfrancesco 51, 53, 54, 57
Gonzaga, Gianlucido 52
Gonzaga, Ludovico 47–59, 77
Gonzaga, Margherita 52
Gonzaga, Paola 52
Gosztonyi Gyula 140–144
Gosztonyi János 140
Gregorovius, Ferdinand 48,
Grocius (?), pécsi püspök 90
Grüll Tibor 107, 111
Guarino Veronese 39, 46, 48–52, 57–59, 61–65, 67, 68, 72, 74–77, 79, 100, 101
Guarino, Battista 69–72
Gündisch, Gustav 14

Gyula, II., pápa 133

Hádés 41
Haerasmus Biberius 119, 122
Hagymási Bálint 134, 146
Hajós Géza 139
Halasi Mihály 111
Halász, soproni diák 107
Hampo Ernuszt Zsigmond *l.* Ernuszt Zsigmond
Handó György 18, 90
Hantken Miksa 84
Harsányi András 93
Harsányi István 104
Harsting, Pernille 59
Haussig, Hans Wilhelm 124
Háy János 124
Házi Jenő 14
Héderváry Imre 16
Héderváry család 16
Hegedüs István 84
Heinrich Gusztáv, 98
Heltai Gáspár 82, 129
Henkel, Nikolaus 97
Henrik, germán költő (Heinrich von Gundelfingen) 66
Héraklés 123, 129, 131, 132
Hercules *l.* Héraklés
Herennius, Caius 58
Héri Vera, G. 131
Hermánfi László 17, 20
Hermanng József 137
Hermész 98
Hermicus Caiadus *l.* Caiado, Enrique
Hermogenés 49, 58, 59
Hermogenész 41
Hessus, Helius Eobanus 119, 120
Heyne, Chr. G. 35
Hieronymus 131
Hieronymus de Benedictis 75
Hippokratés 123
Hoensch, Jorg K. 11, 22, 25
Holbein, Hans 79
Holub József 140
Homéros 28–32, 37, 50, 76, 99
Horatius Flaccus, Quintus 36, 66
Horler Miklós 136, 140, 141
Horváth Antal 143, 145
Horváth Damján 21, 22
Horváth János, ifj. 27, 28, 40, 47, 49, 66, 75, 77, 78

Horváth János, soproni diák 107
Horváth Sámuel 107
Hrabovszky István 111
Huendler Vitus 80
Huizinga, Johan 117
Hunyadi család, Hunyadi-ház, Hunyadiak 7, 12, 23
Hunyadi János 8, 10, 11, 57
Hunyadi László 8
Hunyadi Mátyás *l.* Mátyás, I.
Huszti József 11, 12, 14, 18, 20, 21, 24, 43, 47, 49, 61, 69–71, 73, 77, 80, 81, 83, 89, 100, 101

Imre Sándor 99, 105
Ising, Erika 97
István, budai plébános 14
Iványi Béla 13, 14, 18, 20, 81, 92, 127

Jagellók 19, 25, 140
Jakó Zsigmond 70
Jaksith János 83
Jancsó Benedek 98, 99, 105
Jancsó Elemér 106
Jankovics József 39, 75, 115, 126
Jankovits László 5, 19, 39, 71, 76, 80, 91, 115, 118, 122
János, zagorjei gróf *l.* Vitovec, Jan
Janus Pannonius 5–29, 32–40, 42–46, 47–50, 53–59, 61–85, 89–95, 97–110, 112, 113, 115, 118, 123, 126, 127, 134, 143
Jászay Magda 126
Jékely Zoltán 93
Jenei Ferenc 104
Johannes Pannonius *l.* Janus Pannonius
Júda 124
Juhász László 13, 47, 48, 84, 127, 134
Julius Caesar, Caius 51, 129, 130
Juppiter 27, 35, 56
Juvenalis 118

Kalchas 27–31, 33, 34
Kalmár György 111
Kálnoky László 84
Kampf, Waldemar 48
Kanizsai László 18
Karácson Imre 137
Kardos Tibor 14, 28, 40, 47, 49, 84, 90, 100, 118, 128, 134
Károlyi Árpád 21
Kárpáti Gábor 80, 91, 95, 136
Katona István 24
Kazinczy Ferenc 98
Kázmér, lengyel herceg 25
Kázmér, lengyel király 24–26
Kecskeméti Gábor 5, 19, 71, 80, 91, 118
Kelcz Imre 10
Kenéz Győző 138
Kerényi Grácia 45
Keresztesi József 105
Keresztury Dezső 98
Kérkúrion 43
Kertész Pál 143
Kiilerich, Bente 132
Király József 138
Kirschbaum, E. 124
Kis Bálint 16
Kis János 111
Kiss András 112
Klaniczay Tibor 10, 39, 75, 104, 112, 126, 127, 129, 134
Kleobúlosz 41
Klimó György 90, 93, 138
Kocsis László 89, 93
Koller József 92–94, 133, 135, 137, 139–141
Kolumbusz Kristóf 83
Koppány Tibor 19, 140, 146
Kovachich Márton György 10
Kovács Imre, P. 112
Kovács József 104
Kovács Sándor 111
Kovács Sándor, V. 14, 17, 19, 21, 27, 28, 40, 47, 48, 83, 84, 90, 95, 100, 116, 134
Kovácsi Demeter 14
Kovásznai Sándor 6, 47, 103
Köblös József 19, 140
Kőszeghy Péter 39, 82, 115
Kövesdi Pál 111,
Kristó Gyula 8
Krisztus 62, 124
Kronos 30
Kronthal, Berthold 23

Kubinyi András 7–13, 15–17, 21–24, 26, 63, 133
Kujáni Gábor 134, 144
Kulcsár Péter 80–82, 129, 130
Kun István 16

Laak, Péter de 144
Lajos, I., magyar király 124
Lajos, II., magyar király 24, 144
Lamberger Frigyes 11
Lamola, Giovanni 40
Landus, Hieronymus 13
Laocoon 35
László Csaba 146
László, Szent 125
László, V., magyar király 10, 15, 19
Lele Gábor 69, 72
Lémbion 43
Leo, Fridericus 62
Leó, X., pápa 56, 81
Linus 42
Lővei Pál 140
Lucanus, Marcus Annaeus 36, 55, 59
Lucia 45
Lucretius Carus, Titus 36
Lukács, zágrábi püspök 83
Lukinich Imre 129
Lupius, Matthias 42
Luther, Martin 83
Lyaeus 121
Lycurgus 120
Lysippos 124

Macek, Josef 12
Madarassy, soproni diák 107
Madas József 145
Magyar Balázs 18, 21, 22
Magyi Sebestyén 74
Malatesta, Carlo 53
Malatesta, Sigismondo 77
Mályusz Elemér 9, 20
Manfredi, Astorre 53
Manilius 34
Manolescu, Radu 70
Mansfeld, Johann 93
Manutius, Aldus 83, 144
Marcello, Jacopo Antonio 49, 50, 73–75, 77, 78, 84
Marcus Aurelius 52
Marek István 143
Margalits Ede 11, 83
Marlianus, Johannes Franciscus 131
Marosi Ernő 124, 125
Mars 55, 126, 131
Martialis, Marcus Valerius 40, 62
Martianus Capella 64
Martini, Francesco di Giorgio 142, 143
Márton, Szent 65
Marzio, Galeotto 79, 80, 101, 127–130, 132
Máté, olvasókanonok 19
Matthias Corvinus *l.* Mátyás, I.
Matucsinai Gábor 13, 15, 18–20, 22–26
Mátyás, I., magyar király 7–19, 22–26, 74, 77, 80–82, 85, 89, 90, 93–95, 102, 103, 105, 123–132, 136, 140
Mause, Michael 56
Medici, Cosimo 99
Medici, Lorenzo il Magnifico 126, 131
Mediciek 56
Megyericsei János 82
Meleagros 42, 46
Melibeus *l.* Bél Mátyás
Meller Péter 130, 131
Menandros 49, 58, 59
Messalla Corvinus, Marcus Valerius 55, 59
Mester (Bakócz) Ferenc *l.* Szatmári (Bakócz) Ferenc
Metzing Ferenc 144
Meyer, Wilhelm 63
Mezey László 125
Mihály, pécsi vikárius 134
Miklós, V., pápa 99
Mikó Árpád 82, 123, 128–131, 136, 140, 144, 146
Mindszenti János 16, 20
Miskolci Csulyak István 102–105, 109
Miskolci István *l.* Miskolci Csulyak István
Mohammed, II., török szultán 131
Molnár Albert *l.* Szenci Molnár Albert
Molnár László, V. 12, 126
Morel, Willy 29
Moulin-Fankhänel, Claudia 97

Möller István 141
Müllner Mátyás 111

Nagy Iván 18
Nagy Sándor 48, 51, 124–127, 129–132
Nagy Zoltán 129
Nagyrévy András 136
Naláczi József 105, 106, 109, 112
Németh Béla 134
Németh László 111
Némethné Káldy Zsuzsa 108
Nestor 56
Niccolò, Ferrara fejedelme 64
Nikarchos 41, 46
Norden, Eduard 32
Normanus, Jacobus 120

Nyáry Albert, B. 18

Obsopoeus, Vincentius 35, 37,
Octavianus-Augustus *l.* Augustus
Oláh Miklós 92, 133, 137, 138, 139
Olybrius 49, 54
Omont, Henri 59
Oroszlán Henrik, bajor herceg 125
Oroszlánszívű Richárd, angol király 125
Orpheus 63, 64–66
Ország Mihály 15, 23, 25
Ortvay Tivadar 15
Osgyáni Vilmos 136
Ovidius Naso, Publius 29, 32, 34–36, 70, 118

P. Kovács Imre *l.* Kovács Imre, P.
P. mester 125
Pacificus Maximus 44
Pajorin Klára 57, 73, 75, 78, 126, 127, 130
Pál, II., pápa 80, 91, 93, 95
Palacky, Franz 18
Pallas Athéné 55, 134
Palmer, Nigel F. 97
Pamer Nóra 146
Panhormita, Antonius *l.* Beccadelli
Pápai Páriz Ferenc 92, 102
Parádi Nándor 142, 144
Parlagi György 21
Pasti, Matteo de 64
Pataki Vidor 140
Pattantyús Manga 136
Paulinyi Oszkár 21
Pauly, August Friedrich 123
Pease, Arthur Stanley 29, 32
Pecsétes István 15
Peéry Dezső 106–109
Pegazus 42
Pentheus 120
Perényi István 23, 26
Perényi Miklós 26
Perényiek 28
Peruzzi, Baldassare Tommaso 142, 143
Petrarca, Francesco 85
Petrovich Ede 81, 90–93, 134, 135, 138–141, 143, 144
Philostratos 131
Phoebus 76
Piacente, Luigi 69–71
Piatsek Antal 143
Piccinino, Niccolò 53, 54
Pilatus, Leontius 28, 35, 37
Pisanello (Antonio Pisano) 56
Piso, Jacobus 115–122
Plat, Hieronymus 74
Platina, Bartolommeo 53
Platón 52, 125
Plautus, Titus Maccius 115
Plinius, Caius Caecilius Secundus 40
Plutarchos 17, 21, 103, 124, 128
Pócs Dániel 126
Podjebrád György, cseh király 25
Podjebrád Katalin 12
Pogány Frigyes 138, 141
Polemón 124, 129
Poliziano, Angelo Ambrogini 32, 33, 37, 38, 128
Pollaiulo, Antonio del 131
Ponori Thewrewk József 105
Pontano, Giovanni 56
Poroszlói-Neszmélyi Miklós 91
Porta, Giovanni Battista della 124
Portini, Amaldo 54
Poseidón 41
Potyondi László 111
Prácser Albert 118

Priamus 27–29
Priapus 41
Priscianus 97
Probinus 49, 54,
Propertius, Sextus Aurelius 32, 66
Pseudo-Aristotelés 124, 126, 127, 129, 130
Pseudo-Dionysios Areopagités 124, 125
Pseudo-Hermogenés *l.* Hermogenés
Puff, Helmut 97
Pulszky Ferenc 99
Pusztai Ilona 138, 140
Pythagoras 123

Quintilianus, Marcus Fabius 58, 59

Rácz Árpád 7
Rácz István 9
Radonay Mátyás 95
Radvánszky Béla 16
Rasztik Tibor 24
Rázsó Gyula 12, 126
Reéh György 142, 144
Regiomontanus (Johann Müller von Königsberg) 129
Regius, Raphael 144
Réthly Antal 84
Révész Mária 134
Rhuphinos 43, 46
Richea, Dodone *l.* Aicher, Ottone
Richlin, Amy 41
Ritoók Zsigmond 27–29, 37, 116
Ritoókné Szalay Ágnes 27, 61, 67, 71
Rokay Péter 22
Romulus 65
Roscius, Sextus 34
Rosmini 61
Roverella, Lorenzo, pápai legátus 24
Rozgonyi János 14, 18
Rozgonyi Rénold 22, 26
Rózsa György 84
Rybisch, Sygfried 85

Sabbadini, Remigio 40, 48, 59
Sallustius, Caius Crispus 34
Sambucus, Johannes *l.* Zsámboky János
Šamšalović, M. 20
Sándor Mária, G. 91, 92, 138, 140, 143–145
Sándor, VI., pápa 135
Sanuto, Mario 83
Sári Péter 11
Saturnia proles *l.* Juppiter
Savonarola, Michele 124
Scaliger, Julius Caesar 49
Schmidt, Friedrich 90, 137
Schmidt, Johanna 123, 124
Schneider, Manfred 128
Schreiber Farkas 134
Schurila 115, 116
Scitovszky János 138
Sebestyén Béla 81
Sebestyén Gyula 102
Seneca iunior, Lucius Annaeus 36, 118
Seneca senior, Lucius Annaeus 118
Servius Honoratus, Maurus 34
Sforza, Francesco 53–56, 77
Sigebert *l.* Sigibertus
Sigibertus, frank uralkodó 63, 65, 68
Simonetta, Giovanni 54–56
Simonsfeld, Henry 83
Singrenius, Ioannes 74, 75
Sinkó Katalin 123
Sókratés 123, 132
Sólyom Jenő 107–110
Sonkoly Károly 139, 141
Sprenger Mária 138
Stainhofer, Casparus 73
Stipišić, J. 20
Stoll Béla 104
Strabón 71
Strozzi, Tito 77
Suetonius, Caius Tranquillus 124, 129, 130
Sulyok György 16
Sümegi József 10
Sylvester János 97–101, 103–106, 108–110, 112, 113

Szakály Ferenc 7, 11, 22, 134
Szapolyai Imre 9, 20, 22, 23
Szapolyai János 133
Szapolyai Miklós 13
Szathmári István 100, 104, 106
Szatmári (Bakócz) Ferenc 140
Szatmári György 10, 82, 83, 85, 133–146
Szécsi Dénes 12, 22, 63
Szegedi Lukács 134
Szekcsői János 93
Szekér György 135, 140
Szenci Molnár Albert 102–104, 108, 110, 111
Szent László *l.* László, Szent
Szent Márton *l.* Márton, Szent
Szent Vazul *l.* Basilius, Nagy Szent
Szentgyörgyi és Bazini Zsigmond gróf, erdélyi vajda 20
Szentkirályi István 93
Szentkirályi Zoltán 138, 141
Szentlászlói (Tuz) Osvát *l.* Tuz Osvát
Szentléleki Ádámfi Ákos 17
Szentpétery Imre 125
Szepes Erika 41
Szepessy Tibor 115
Szerdahelyi Dancs Pál 21
Szerecseni Ádám 16
Szilágyi Loránd 12, 14, 23
Szilágyi Mihály 9, 12
Szilasi Vince 13
Szinnyei József 84, 105
Szobi Péter 11
Szovák Kornél 125
Szőnyi Ottó 90,138, 143, 144
Szörényi László 128
Sztrazsemlyei Kelemen 16
Szulejmán, török szultán 137

Tacitus, Publius Cornelius 34, 36
Taegert, Werner 49
Tafuri, Manfredo 142
Tagyalai Lőrinc 16
Takács Imre 136
Taksony, magyar fejedelem 125
Tallherr, Joseph 138
Tarnai Andor 97, 98
Teke Zsuzsanna 20
Telegdi János 101, 103, 108, 110
Teleki József 12, 25
Teleki László 106
Teleki Sámuel 6, 47, 57, 103
Thabiasius, Georgius 75–77
Thomann, Johannes 128
Thomson, Ian 49
Thukydidés 28
Tibullus, Albius 34, 75
Tifernas, Gregorius 19
Tímarion 42
Titus, római császár 48, 51
Tkalčić, Joannes B. 11
Toldy Ferenc 98, 101, 103, 104
Tóth István 93
Tóth Melinda 141
Tóth Szabó Pál 133
Török Gyöngyi 136
Török László 39, 42, 61, 115
Trapezuntius, Georgius 100
Trencsényi-Waldapfel Imre 31
Tribraco, Gaspare 66
Tringli István 11, 26
Tristano, Richard R. 57
Tsaplovits, soproni diák 107
Tsétsi János 98, 102, 111
Tullius *l.* Cicero, Marcus Tullius
Tuomisto, Pekka 6, 47, 48, 55, 59
Tuz Alfonz András 11
Tuz család 11, 21
Tuz István 11
Tuz János 9, 11, 17, 19–22, 26
Tuz Mátyás 11,
Tuz Osvát 10, 11, 26, 80, 89
Tuz testvérek 89

Ubaldini, Ottavio 70
Udvardy József 19, 23
Újlaki Miklós 8–10, 12, 15, 16, 19, 20, 22, 23, 25, 26
Ulászló, I., magyar király 25, 77
Ulászló, II., magyar király 10, 24, 25
Ulysses 56
Ursa 39–46
Ursula 39, 42–46
Uzsai János 81

V. Kovács Sándor *l.* Kovács Sándor, V.
V. Molnár László *l.* Molnár László, V.
Vadász Géza 39, 49, 79
Valentinus Cybeleius Varasdiensis *l.* Hagymási Bálint

Valeriano, Pierio 80, 89, 90, 94
Valerius Flaccus 36
Valla, Lorenzo 28, 62, 65, 71
Váradi Péter 13, 82, 85
Várdai Ferenc *l.* Vardensis, Franciscus
Várdai István 10, 12–14, 16–20, 22, 23
Vardensis, Franciscus 75
Varga Lívia 131
Varius, Lucius Rufus 66
Vayer Lajos 126, 131
Vecchi, Gabriele 95, 135, 143
Vegetius Renatus, Flavius 54
Vékony Gábor 100
Venantius Fortunatus 61–68
Veress Endre 19
Vergilius Maro, Publius 29, 32, 34–38, 39, 41, 45, 61, 62, 66, 70, 76
Veronai Gábor 13, 18, 19
Verrocchio, Andrea del 126, 130, 131
Vespasiano da Bisticci 18
Vetési Albert 12, 13, 23
Vidrányi Katalin 124
Vietor, Hieronymus 74, 75
Vietorisz Jonathán 107, 109
Vilmos, pécsi püspök 81, 91–93
Visconti, Philippo Maria 53, 54
Viszlai János 16
Vitéz János 7, 8, 10–15, 17–20, 22–26, 62, 63, 67, 80, 89, 129
Vitovec, Jan 9, 17, 20
Vittorino da Feltre 52, 57
Voigt, Georg 61
Vörös Márton 145
Vredeveld, Harry 119

Warnke, Martin 130
Weinrich, Lorenz 133
Wendt, Heinrich 23
Weöres Sándor 85
Weörös, soproni diák 107
Wernher, Georg 115
Windisch Ferenc 138
Winter, Thomas Nelson 40
Wissowa, Georg 123
Wladislas Jagiello *l.* Ulászló, II.
Wolphardus, Adrianus 74–78
Woods-Marsden, Joanna 56
Woodward, William Harrison 52

Závodszky Levente 16
Zénodotos 33
Zeus 30, 41, 132
Zoilus 75
Zopyrus 128
Zsámboky János 5, 47, 73, 74, 77, 78, 92, 127

Zsigmond, magyar király 25, 77

Tartalom

Előszó 5
A szerkesztők megjegyzése 6
Kubinyi András: Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején 7
Ritoók Zsigmond: *Ilias* 2, 299–330 Janus Pannonius fordításában 27
Csehy Zoltán: Ursa és Ursula 39
Pekka Tuomisto: A Rhetorical Analysis of Janus Pannonius' *Carmen ad Ludovicum Gonzagam* 47
Ritoókné Szalay Ágnes: Janus Pannonius és Venantius Fortunatus 61
Lele Gábor: Battista Guarino Janust dicsérő levele 69
Pajorin Klára: Janus *Annales*ának legendája 73
Boda Miklós: Pécs–Medvevár–Pécs: Janus Pannonius a pécsi utóélet tükrében 79
Boros László: Adatgyűjtemény Janus Pannonius sírhelyének kérdéséhez 89
Bartók István: Janus Pannonius és a magyarországi grammatikai irodalom 97
Jankovits László: Erasmus, Piso és az iszákos bohóc 115
Békés Enikő: *Tu princeps hominum, princeps leo nempe ferarum*, avagy Mátyás király és az oroszlán-fiziognómia 123
Farbaky Péter: Szatmári György és a pécsi reneszánsz 133
Névmutató 147

Contents

Foreword 5
Notes of the Editors 6
András Kubinyi: The Politics of János Vitéz and Janus Pannonius During the Reign of King Matthias 7
Zsigmond Ritoók: *Iliad* 2, 299–330 in Janus Pannonius' Translation 27
Zoltán Csehy: Ursa and Ursula 39
Pekka Tuomisto: A Rhetorical Analysis of Janus Pannonius' *Carmen ad Ludovicum Gonzagam* 47
Ágnes Ritoók-Szalay: Janus Pannonius and Venantius Fortunatus 61
Gábor Lele: The Letter of Battista Guarino on Janus 69
Klára Pajorin: The Legend of Janus' *Annales* 73
Miklós Boda: Pécs–Medvevár–Pécs: Janus Pannonius in the Light of His Afterlife in Pécs 79
László Boros: Documents to the Question of the Burial Place of Janus Pannonius 89
István Bartók: Janus Pannonius and Hungarian Grammar Books 97
László Jankovits: Erasmus, Piso and the Drunken Jokester 115
Enikő Békés: *Tu princeps hominum, princeps leo nempe ferarum* or, King Matthias and the Physiognomy of the Lion 123
Péter Farbaky: György Szatmári and the Renaissance in Pécs 133
Index 147